# ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ


| | |
|---|---|
| * * * | Երկիւղած յարգանքով |
| Յ. ՕՇԱԿԱՆ | Վահան Թէքէեան |
| Մ. ԻՇԽԱՆ | Ամիս մը Վահան Թէքէեանի հետ |
| Զ. ՍԻՒՐՄԷԼԵԱՆ | Թէքէեանի հետ |
| Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ | Զաւէն Սիւրմէլեան |
| Ժ. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ | Արցունք եւ քերթուած |
| Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ | Կենդանութիւն հայրենի |
| Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ | Վահան Թէքէեան |
| Ֆ. ԱՐՎԷՐ | Հնչեակ՝ *Թարգմ.* Վ. Թէքէեան |
| Գ. ԱՃԷՄԵԱՆ-ՄԱՀԱՐԻ | Գ. Մահարիի «Այգեկուրք» քերթուածը |
| Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ | Հանրմը |
| Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ | Խոհական կերպարը |
| Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ | Քեզ վերջապէս |
| Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ | Հպանցիկ ակնարկ... |
| Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ | Մէկ-հատիկս |
| » » | «Եկեղեցին հայկական»ի անգլերէն թարգմանութիւնը |
| Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ | Ժամանակէն վեր |
| Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ | Զապէլ Եսայեան |
| Շ. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ | Զապէլ Եսայեան կամ գրականութեան տանարէն ներս |
| ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ | ... Դեռ երիտասարդ կինը |
| Ա. ՏԱՏՐԵԱՆ | Զապէլ Եսայեան |
| Ս. ԶԷՅԹԼԵԱՆ | Մեր ամէնէն ուշագրաւ գրագիտուհին |
| Պ. ՍԵՒԱԿ | Սիամանթօ |
| Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ, Ս. ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ | Վկայութիւններ |
| ՍԻԱՄԱՆԹՕ | Մահուան տեսիլ |
| Ն. ՁԱՐԽՈՒՏԵԱՆ | Սիամանթօ՝ մարդը եւ արուեստը |

# Բազմն

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԺԸ. ՏԱՐԻ. ԹԻՒ 1—2 ՅՈՒՆ.—ՓԵՏՐ. 1979 ՊԷՅՐՈՒԹ


## ԵՐԿԻՒՂԱԾ ՅԱՐԳԱՆՔՈՎ

Անոնք, որ հետեւած են անցնող երկու տասնամեակներու ընթացքին յոբելինական առիթներով այս թերթին մէջ ստեղծուած աւանդութիւններուն, գիտեն, որ առ այդ կազմուած «*Բազմի*»ի բացառիկները լեցուած են տուեալ դէմքին կամ թուականին հանդէպ աւելի համարում առթող նիւթերով, քան անոնց չոր արժեւորումը կատարող «ակադեմական» արժէչափերով:

Վահան Թէքէեանի, Զապէլ Եսայեանի եւ Սիամանթոյի 100ամեակներուն նուիրուած այս բացառիկը կազմուեցաւ գրեթէ նոյն սկզբունքին հիմամբ:

Պատահականութեան արդիւնք չէ այս հակումը:

Կ'ապրինք այնպիսի ժամանակի մը մէջ եւ գրականութեան համար այնքան աննպաստ պայմաններու տակ, որ արժանաւոր իրագործումներու շուրջ հետաքրքրութիւն ստեղծելու հրամայականը նոյնքան պարտաւորեցնող է, որքան ծանրախոհ վերլուծումներ մատուցանելու պարտքը:

Այս պատճառով էր դարձեալ, որ մենք էջ բացինք բնդհանրապէս այն կտորներուն, որոնք պատմական ծննդոց մը ունին, կամ՝ պատմութիւն դարձած ծննդոց մը եւ օժտուած են առանձին հմայք մը երկարաձգելու առիթնող խոովքներով:

Արուեստագէտի զգայարանքներով էութենական գիծեր արբացուցած ու ազգային մեր բախտին մէջ նահատակ ու չարչարակոծ այս դէմքերուն կապուած ամէն նշխար, ձեռագիր նմոյշ ու լուսանկար ունի անփոխարինելի արժէք մը, որուն հետ հաստատուած ծանօթութիւնը սնուցիչ արժէք է իր կարգին: Մեկնելով այս համոզումէն՝ հետազօտուեցան մեր տրամադրութեան տակ գտնուող հին ու նոր բոլոր թերթերը, մատեաններն ու մասնաւոր ալպոմները եւ, կը կարծենք, ձեռք բերուած պատճէններու մօտաւոր ամբողջութիւնը գտնունակութեամբ պիտի դիմաւորուի ընթերցողին կողմէ:

Եւ, վերջապէս, ուրախութիւն է մեզի յայտնել, որ չորս տարուն առաջ վաստակած դէմքերուն ի յարգանս կազմուած ներկայ բացառիկի էջերուն նոր գրութիւն ստորագրած նորերուն թիւը աւելի է, ու գրութեանց ոգին նո՛յնը, — երկիւղած յարգանքը նուաճուած արժէքներուն հանդէպ:

# ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

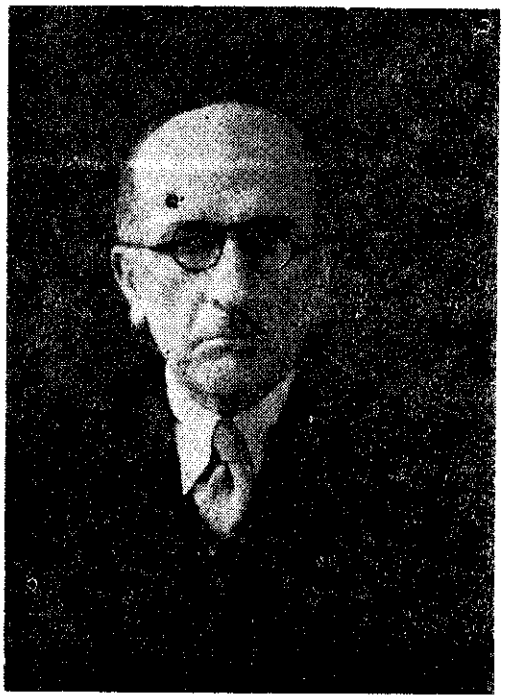

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Կեսարիայէն ազգածին տաւուրականի մը զաւակը՝ Վահան Թէքէեան ծնած է 1878 Յունուար 21ին, Պոլսոյ Օրթագիւղ թաղը, եւ տեղւոյն Ներսէսեան վարժարանին մէջ ստացած է իր նախնական կրթութիւնը, ապա՝ յաճախած է Պէրպէրեան եւ Կեդրոնական վարժարանները:

Վահան Թէքէեանի գրական գործունէութիւնը կը սկսի 16 տարեկանին, Պոլսոյ «Հայրենիք»ին մէջ լոյս տեսած «Կաղանդը Կեսարիոյ մէջ» կարճ արձակով:

Երկրորդական ուսումը կիսատ ձգելով՝ կը նետուի կեանքի ասպարէզ. նախ՝ կը զբաղի գրաւորութեամբ եւ ապա, իբրեւ տաւուրական պաշտօնեայ՝ կը շրջի եւրոպական զանազան քաղաքները: Եւրոպայէն կ'անցնի Եգիպտոս եւ հոն կը մնայ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, 1908:

1910ին կ'երթայ Էջմիածին՝ իբրեւ եղիպտահայոց պատգամաւոր, կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու:

Առաջին Մեծ պատերազմի նախօրեակին, Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին կողմէ կը զրկուի Երուսաղէմ, պատրիարքարանին հաշիւները քննելու: Բարեկամներու թելադրանքով անկէ կ'անցնի Եգիպտոս եւ այդ քայլին շնորհիւ կ'ազատի Ապրիլ 24ի սպանդէն:

Տարի մը ետք, լրագրական վէճի մը հետեւանքով՝ կը կորսնցնէ իր մէկ աչքը:

Եգիպտոսէն կ'անցնի Փարիզ եւ կը մասնակցի Պօղոս Նուպարի գլխաւորած ազգային պատուիրակութեան աշխատանքներուն եւ այդ հանգամանքով 1919ին կ'երթայ Երեւան, Հայաստանի կառավարութեան հետ բանակցելու:

1920ին կը վերադառնայ Պոլիս եւ կը մասնակցի գրական, խմբագրական եւ ուսուցչական գործերու: Քեմալական շարժումին հետեւանքով՝ 1922ի աշնան կ'անցնի Պուլկարիա, ապա՝ Յունաստան, Եգիպտոս եւ Սուրիա, ուր կը զբաղի որբահաւաքի գործով:

1932ին, նորէն կ'անցնի Փարիզ: 1934ին հոն կը ստանայ իր գրական գործունէութեան քառասնամեակը եւ նոյն տարին կը ստանձնէ Կիպրոսի Մելքոնեան կրթական հաստատութեան տեսչութեան պաշտօնը, զոր կը վարէ մէկ տարի:

Կը մեռնի 1945 Ապրիլ 4ին եւ կը թաղուի Երուանդ Օտեանի եւ Արփիար Արփիարեանի կողքին:

Ուրիշ մտաւորականներու հետ կամ առանձին Թէքէեան հիմնադրած ու խմբագրած է «Շիրակ», «Ժողովուրդի ձայն», «Բարձրավանք», «Զարթօնք» եւ «Արեւ» հանդէսներն ու օրաթերթերը: Եւ լոյս ընծայած է բանաստեղծական վեց հատոր, յաջորդաբար «Հոգեր» (1901), «Հրաշալի յարութիւն» (1914), «Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս» (1919), «Սէր» (1938), «Հայերգութիւն» (1943), «Տաղարան» (1945):

Մահէն ետք, Գահիրէի մէջ, «Վահան Թէքէեան Ֆոնտ»ի յանձնախումբը հրատարակեց անոր ամրոցական գործերուն շարքը, ուր տեղ գտած են ծանօթ հատորներէն դուրս մնացած անտիպ բանաստեղծութիւններ, թարգմանութիւններ եւ արձակ երկեր:

# ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

*Վահան Թէքէեան մէկն է մեր նոր քնարերգութեան ամէնէն խոր բանաստեղծներէն, եթէ ո՛չ ամէնէն խորը: Վասնզի առաջին անգամ ինք մտցուց խորութեան զգայարանքը,* dimension*ը անոր մէջ:*

*Իր ժամանակին մեծ յուզումներէն մշտապէս կծուած, անիկա քիչերու շնորհուած զգայարանքը ունեցաւ այդ յուզումները սանձահարող իմացական խառնուածքին ու դանոնք թուղթերուն յանձնելու արուեստով մը, որ քնարական է, այսինքն՝ հաղորդական: Անոր գործը խորապէս անձնական, նոյն ատեն մարդկային է (չեմ ըսեր գէշ բառը՝ համամարդկային), ինչպէս է արդէն նկարագիրը զինքը արտադրող ցեղին, այսօր արհամարհուած, կործանուած, բայց կրելով սերմը իր անայց արգանդներուն խորը՝ մեծավայելուչ գեղեցկութեանց ու հսկայ նուիրումի: Անոր գործը վիրաւոր է ցեղին հանդէպ գործադրուած անկարեկիր անարդարութեամբ, որ հեգնութեան մը պէս կը սաւառնի անոր ամբողջ պատմութեան վրայ ու վերջին ատենին հասաւ անըմբռնելի չափերու: Վերապահ է անոր գործը, վախկոտ, պիտի ըսեմ շիկնող, ինչպէս է զգացումը մեր հարսներու ծոցին, ու ատով՝ արտայայտութիւնն է ցեղային քանի մը շատ գեղեցիկ տուրքերու: Մեր եկեղեցին, մեր երաժշտութիւնը, մեր գեղջուկներուն խոր, հաւատաւոր լրջութիւնը, մեր դաշտերուն քաղցրութիւնը ու մեր լեռներուն նրբաւարդ ճարտարապետութիւնը, բոլորը տրտում, կարմիր, սրտառուչ մշուշին մէջէն, որ շամանդաղն է մեր ապրումներուն, ատոնք մեր ժողովուրդին ու Վահան Թէքէեանի տաղարանին մէջ:*

*Քառասուն տարիներու — ու ի՛նչ տարիներ, դուք դժուար կը հասնիք անոնց պարագրկումին, քանի որ անոնց վրայէն կը հոսի մարդկութեան գերագոյն ամօթը ու մեր ցեղին կէսին ողջակէզ բնաջնջումը — վրայ երկարող իր ջիղերը ժամանակին ծոցէն առին ահաւոր, աննկարագրելի զգայութիւններ, ինչպէս՝ մեզի դժուար մերձեցող իմաստի փայլակներ, ծրարելով անոնց փունջը պարզ, խստակառոյց քերթուածներու խորը, որոնցմէ մէկ քանին կը հաւասարին մեր լեզուով իրացած ամէնէն քաղցր մեղեդիներուն՝ իբր ձայն ու յուզում, ու կ'անցնին զանոնք՝ իբր իմաստի գեղաքանդակ տաճարներ, կաթողիկէներ:*

**Յ. ՕՇԱԿԱՆ**

Մ· ԻՇԽԱՆ

# ԱՄԻՍ ՄԸ ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ ՀԵՏ

Վահան Թէքէեանի մահուան հարիւրամեակը կը նշուի Սփիւռքի մէջ։ Այս առթիւ տեղի կ'ունենան փառաշուք հանդիսութիւններ եւ լոյս կը տեսնեն այլազան գրուածքներ՝ մեծ բանաստեղծին արժանիքները դրուատելու համար։

Արժան եւ իրաւ...

Ես ալ պիտի ուզէի բռել, թէ որքա՜ն մեծ էր Թէքէեանի ազդեցութիւնը մեր սերունդին վրայ, երբ Երկիւղած հիացումով կը կարդայինք անոր հնչեակները մեր պատանի հառակին։ Սակայն կը վախնամ կրկնութիւններու մէջ իյնալէ։ Հաւանաբար շատեր պիտի չեչտեն Վ· Թէքէեանի տեղն ու արժէքը մեր դրականութեան մէջ, անոր արտայայտութեան ժուժկալ, բայց խիտ իմաստները, պատկերներուն թելադրական դեղեցկութիւնը, զգացումին եւ մտածումին ներդաշնակ զուգակցութիւնը, եւայլն։

Ես կը նախընտրեմ քաւստուն տարիներ ետ երթալ եւ Թէքէեանի անձին հետ կապուած պզտիկ յուշ մը պատմել, նախ՝ բանաստեղծի մարդկային նկարագրէն քանի մը տողերագիծ տուած ըլլալու համար, ապա՝ նաեւ իմ երիտասարդութեանս երջանիկ օրերուն սրտի առոյգ բաբախումը լսելու անգամ մը եւս։

1936ի ամառը։ Ճեմարանը նոր էի աւարտած եւ նոյն հաստատութեան մէջ հրաւիրուած էի դասեր աւանդելու։ Արձակուրդը անցընելու համար բարձրացեր էի Տհուր-Շուէր գիւղը, ուր թափառելով հովիտէ հովիտ եւ բլուրներու վրայ՝ ամրողջացնելու վրայ էի իմ «Տուֆերու երգը» բանաստեղծութիւններուս շարքը։ Իւրաքանչիւր քերթուած, որ կ'աւարտէր, խնամքով մաքուրի կը քաշէի գեղեցիկ տետրակի մը մէջ։ Անհամբեր էի զայն լոյս ընծայելու։ Բանաստեղծութեան սէրը հոգիս լեցնող, շարչրկող եւ լուսաւորող մեծագոյն կիրքն էր այդ օրերուն։ «Տուֆերու երգը» պիտի ըլլար հրապարակ նետուած իմ առաջին հատորս, որով նաեւ իմ բնատուր շնորհքիս փորձաքարը։ Անհամբեր էի մինչեւ իսկ գայն մէկուն կարդալու՝ հրատարակուելէն առաջ եւ նախաբերանի մը ունենալու։ Բայց որո՞ւն, ինչպէ՞ս, ի՞նչ հաւատքով եւ վստահութեամբ...

Օր մը, Տհուր-Շուէրի հրապարակին վրայ ընկեր մը կեցուց զիս եւ ըսաւ·

— Լուր ունի՞ս, որ Վահան Թէքէեանը հոս է։

— Մուր հոս, — զարմացայ անակնկալ այս յայտնութենէն, որ նոյնքան ցնցող բնոյթ ունէր ինծի համար, որքան առաքեալի մը յայտնութիւնը։

— Հո՛ս, Տհուր-Շուէր· եկեր է արձակուրդի· կարծեմ պիտի մնայ ամիսի մը չափ։ Եկուր ցոյց տամ այն սրճարանը, ուր կը նստի բարեկամի մը հետ սուրճ խմելու։

Ու թեւէս բռնելով՝ ընկերս սկսաւ քալել վարի ուղղութեամբ, ուրկէ կու գան Պէյրութէն մեկնող ինքնաշարժները։ Քիչ ետք հասած էինք համեստ սանդուխի մը դիմաց գտնուող բացօթեայ պզտիկ սրճարան մը, որ թառած էր ձորի չքնաղութեան։ Խոշոր եւ տերեւախիտ ծառ մը, եւ անոր թեւերուն տակ՝ քանի մը սեղաններ։

Իսկոյն ճանչցայ։ Վ. Թէքէեան նստած էր սեղաններէն մէկուն առջեւ, մթնցած ակնոցով աչքերը ծածկած, դէմքը կիսովին դէպի մեզ, կիսովին դէպի դիմացի հովիտը։ Քովը նստած էր բաւականին հաստատամարմին մէկը, որուն ծանօթ չէի։ Ընկերոջս հետ կանգ առինք դուրսը եւ դիտեցինք պահ մը այս լուռ զոյգը։ Կ'ըսեմ «լուռ», որովհետեւ գրեթէ չէին խօսեր իրարու հետ. դանդաղ շարժումներով կ'ըմպէին իրենց սուրճը։

— Եկուր, — ըսի բարեկամիս, — եկուր մօտենանք եւ ծանօթանանք։

— Ո՛չ, ես մեծ մարդոց հետ գործ չունիմ. ես բանաստեղծ ալ չեմ, — մերժեց ընկերս կարուկ կերպով եւ հեռացաւ։

Քարացած մնացի կեցած տեղս։ Մտնե՞մ, չմտնե՞մ, պատշա՞ճ էր արդեօք այսպէս առանց միջնորդի եւ յառաջաբանի ձեռք երկարել Սփիւռքի մէջ վերապրող մեծագոյն բանաստեղծին եւ յայտարարել.

— Ծանօթանանք, խնդրեմ, ես Մ. Իշխանն եմ։

Ո՞վ կը ճանչնար Մ. Իշխանը, որ բանաստեղծութեան կալուածին մէջ նման էր նոր քայլ նետող երեխաներուն։ Ամօթխած եւ երերուն քայլերու փորձ մը միայն։

Երեւի բանաստեղծութեան հանդէպ ունեցած սէրս աւելի զօրաւոր էր, քան ամօթխածութիւնս։ Քիչ ետք ներսն էի արդէն, նստած Վ. Թէքէեանի քով, հին ծանօթներու պէս։ Ո՛չ միայն քովը նստած էի, այլեւ՝ ինծի կը թուէր, թէ կարճ ժամանակի մը մէջ նուաճած էի նաեւ քերթողին սիրտը՝ իր գործի մասին իմ ունեցած բաւականին լայն հմտութեանս փաստերը տալով։ Մեր սերունդի սկսնակ գրողներէն ո՞վ գոց չէր գիտեր Թէքէեանի լաւագոյն բանաստեղծութիւններէն գոնէ կէս երկվեցեակ մը։ Ես անդադար կը խօսէի իր եւ իր գործերուն մասին, երբեմն հարցումներ տալով, երբեմն վախկոտ կարծիքներ բանաձեւելով։ Գոհ էր ան, որուն չափով զարմացած, որ անծանօթ տղայ մը, գիւղի ամայութեան մէջ, յանկարծ քովը գալով այդքան ջերմ արտայայտութիւններ կ'ունենար իր վաստակի մասին։

Դիմացինս նստած զանգուածեղ մարդը լուռ մտիկ կ'ընէր։ Թէքէեան վերջապէս մտաբերեց, որ պէտք է ներկայացնէր զինք.

— Ձե՞ս ճանչնար, Միքայէլ Կիւրճեանն է։

— Մելքոն Կիւրճեանին հետ կապ մը ունի՞, — հարց տուի մեքենաբար։

— Ո՛չ, ո՛չ, Միքայէլը մեր հին գրողներէն է, իրապաշտներու սերունդէն, բազմահմուտ, բազմատաղանդ...

Ամչցայ տուած հարցումիս համար...։ Մարդը, որ մեզ կը դիտէր միշտ լուռ եւ միշտ նոյն անայլայլ դէմքով, հեղինակ էր վէպերու, թատերախաղերու, բանաստեղծութիւններու, թարգմանութիւններու եւ ես չէի ճանչնար։ Կաւի բաժակ այսպէս կը գործուի եւ յաճախ մէկ անգամէն վար կ'առնէ ամբողջ շէնքի մը կառոյցը։ Սակայն Թէքէեան բնաւ ազդուած չէր երեւեր իմ կաֆէս։ Ինք կը մնար մեր խօսակցութեան կեդրոնական դէմքը եւ ա՛յդ էր կարեւորը։ Խե՛ղճ Մ. Կիւրճեանը, իր խոշոր ու տիրական մարմնով՝ վերածուած էր ստուերային ներկայութեան։

Թէքէեան կը խօսէր մեղմ, յոգնած ձայնով եւ խնայողական բառե-

բով։ Մեռյալն մէկ անգամ խանդավառութեան չէշամբ նմանուց բան մը պակաս եկաւ ձայնին մէջ, երբ բաւ.

— Շա՜տ ուրախալի է, որ հայ բանաստեղծութիւնը սիրող եւ կարդացող երիտասարդներ կան քիչ մը ամէն տեղ։ Դուն ալ մուսաներուն գարգանալու ասմոսութիւն ունի՞ս...

Եւ ինչպէ՞ս...

Մուսաներդ իմ սիրուհիներս էին եւ ես անհամբեր այս հարցումին էր սպասէի Վ. Թէքէեանի բերանէն։

— Այս՝, — ըսի երկչոտ, — երբեմն բանաստեղծութիւններ գրելու փորձեր կ'ընեմ. մէկ-երկու հրատարակուած առանձնարներ ալ ունիմ։

— Հեատրրդրրական է, — բաւ Թէքէեան, — եթէ կը փափաքիս՝ բե՛ր որ ծանօթանանք։

— Շատ սիրով, միայն իսկ կը բերիմ...

«Տուճիրու երգ»ին սեւ կազմով տետրակը թեւարաց թռչունի նման սիրաս սաւառնիր երեւակայութեան պատատարին միայ եւ ենար թատերու խոժոռուկմ Թէքէեանի աքսորուած աչքերուն առջեւ։ Աստուա՞ծ իմ, ի՞նչ պիտի բլլար մեծանուն բանաստեղծին դատաստանը...

Յաջորդ օր, իրիկուան նոյն պահուն Վ. Թէքէեանն ու Միքայէլ Կիւրճեանը կատ նոյն տեղանին առջեւ նստած զէմ զէմի, գրեթէ անխօս։ Այս անգամ թէյ ապուպրած բլլալու էին, որովհետեւ սպասեակը թէյի բաժակները տեղաւորելու միայ էր երկու հայ գրողներուն առջեւ։ Թէքէեան վերցուց բաժակը, աջ դարձուց, ձախ դարձուց, մէջը եւ դուրսը յու մը քննելէ ետք, զժգոհ՝ դարձաւ սպասեակին.

— Բաժակը մաքուր չէ. տար, լաւ մը լուա՛, մաքրէ եւ բեր։

Թէքէեան իր դժգոհութիւնը յայտնած էր ֆրանսերէնով։ Սպասեակը հասկցաւ երեւի, որովհետեւ նոյնքան դժգոհ շարժուձեւով առաւ բաժակը ու մեկնեցաւ։

— Ես կը կարծէի, — շարունակեց տրտնջալ Թէքէեան, — թէ միայն Եղիպտոսի մէջ ապտոտ են. հոս ալ նոյն բանն է։

— Ասո՞նք ապտոտ են, թէ դուն չատ քիքիզ ես, — ըսաւ քէթին տակէն Մ. Կիւրճեան եւ իր թէյը լեցուց։

Թէքէեանի բծախնդրութիւնը չդադրեցուց զիս. նեարպրին հիմնական գիծերէն մէկը բլլալու էր «բարակը մոդել»ու իր ոգի հակումը։ Բանաստեղծութիւններուն արուեստն ալ միթէ չէ՞ր մատներ նոյն ծայրայեղ բծախնդրութիւնը։

Տեսարան գրի սեղանին վրայ եւ նստայ քովերնին. սիրտս կը արուիէր անհամբերութենէս։ Թէքէեան հազիւ նշմարեց տետրակս եւ դարձաւ Կիւրճեանին.

— Թէյը տո՞ք է գնել...

— Տաք է, տաք, խմէ՛, մի՛ պոպեցներ...

Մեծ եղբօր հոգածութեան եւ յանդիմանութեան չէշտը կար միշտ Կիւրճեանի բառերուն մէջ, երբ կը խօսէր Թէքէեանի հետ։ Լաւ արամադրութեան մէջ չէր երեւեր բանաստեղծը. բաժակը՝ ապտոտ, թէյը՝ կուսկածելի, օդը՝ մշուշոտ...

— Կարծես թէ ցուրտ է, — կմկմաց Թէքէեան՝ բաճկոնին վերջին կոճակն ալ կոճկելով եւ ձեռքը տանելով սրտին։

— Կ'ուզէք՝ նեղս երթանք, պանդոկ, — ըսի ես, ոտքի ցատկելով։

— Ցաւդ չիլայ, Ի՛նքնակալէ, կասը մը մշուշ էր, անցայ–գնայ, — պատասխանեց Կիւրճեան, առանց անոնց չարժելու։

Մնացինք ծոցին տակ, որճարանի փայտէ փոքր սեղանին շուրջ բոլորը։ Իսկապէս ալ օդը բայուեցաւ եւ իրիկնային հոսանքներ ինկան մեր վրայ։ Սակայն Թէքէեանի գէմքը կը մնար միշտ մթին։ Սեւ ակնոցը բան մը կ՚ուզենէր անշուշտ ապրիլ մութին վրայ։

Թէքի արտաքոյութիւնը վերջ դատաւ. ապառնակը եկաւ հաւաքեց բաժակները եւ ասկային բուլեան խարտեաշը կը մնար ամբողջական՝ մեր շուրջ եւ մեր վերեւ։ Ցնորսկոս թեւաբեկ թռչունի պէս ինկած էր սեղանին եւ կը սպասէր իր հակառակորդին։ Թէքէեան, իր խոհերուն անձնատուր, կարծես մոռցած էր գոյութիւնս։ Ի վերջոյ, դարձեալ Կիւրճեանն էր, որ փլկեց կացութիւնը։

— Ցդան տեսարանը բերած է։ լաւ կ՚ըլլայ, որ կարդայ քանի մը կտոր։

— Այո՛, այո՛, թող կարդայ, — հոմանամանեցաւ խսկոյն Թէքէեան։

Ես տեսարանս բացի կտրած սրտով։ Ինձի կը թուէր, թէ Վ. Թէքէեան յրջօրէն մոռի պիտի չընէ զրածներս, եւ թէ՝ արդէն իսկ թերահաւատութեան ծայր մը կար չրթներուն անկիւնը։ Ցաղնած եւ ճանձրացած մարդու երեւոյթ ունէր։

Ես կարդացի երկու կտոր եւ կանգ առի։ Նայեցայ դարձ գրասեղանու գէմքերուն. ո՛չ մէկ արտայայտութիւն։ Ապառնակի հակազդեցութեան մը. ո՛չ մէկ խօսք։

— Շարունակէ՛, — մրմնջեց Թէքէեան...

Այնուհետեւ, առանց բնդմիջելու, կարդացի «Ցուցեալ երգ»ին գրեթէ կէսը։ Այլեւս կարելի չէր շարունակել. ատուերները կը խառնային ձորին մէջ եւ իրիկնայոյսը խաղ կու տար արագօրէն։

— Կ՚ուզե՞ս տեսարակը ինձի արամադրել այս գիշեր. վազը կու գաս, կը խօսինք...

Ի հարկէ, մեծ սիրով, ինչպէս նաեւ հոգեկան մեծ տագնապով յանձնեցի տեսարակը Վ. Թէքէեանի ձեռքերուն ու մեկնեցայ։

Յաջորդ լեռամիջօրէին, բայցքեայ որճարանին մէջ Թէքէեանի արամադրութիւնները բոլորովին փոխուած էին։ Կը զգայի, թէ ճայնին մէջ կար ջերմութիւն, դարդարանք եւ մինչեւ իսկ եբիտասարդական որոշ խանդ։ Գրածներուս մասին բնդհանուր առումով գրեկան էր իր կարծիքը։ Կը յիշեմ, որ բրաւ քանի մը գիտողութիւններ կարդ մը քերթուածներու մասին, բայց չեմ յիշեր մանրամասնութիւնները։ Գիտողութիւնները կը վերաբերէին տոհատարակ չափի եւ յանգի թերութեանց եւ մէկ–երկու բառերու անտեղի գործածութեան։

Մեր միջեւ ամէնէն աւելի երկար խօսակցութեան նիւթ դարձաւ գրքոյս խարտիրը՝ «Ցուցեալ երգը»։ Թէքէեան չէր հաւներ զայն. կը գտնէր շատ սոմսրտկան։ Կ՚ուզէր, որ փոխէի եւ իրրեւ խարտիր դնէի աւելի արտայայտիչ, աւելի գրաւիչ բառ մը։

Առաջարկեցի, որ ինք ըլլայ կնքահայրը եւ մկրտէ գիրքս իր ուզած անունով։ Ակռանք մատնել նոր անուններու մասին այնպէս՝ ինչպէս ներկայիս նորահաս հայրեր անդգամի եւանգով նոր անուն կը փնտռեն իրենց առջինեկ նորածինին համար։ Սեղանի վրայ եկան մէկէ աւելի տարբերեր։ Ես առաջարկեցի «Տո՛ւն, բաղցր իմ տուն» անունը։ Թէքէեան պահ մը մտածեց եւ լռաւ։

— Գէշ չէ, բայց պատուելիական բան մը ունի, չ՚ըլլար։

Երկար մտածելէ լաք, այս անգամ ինք թելադրեց «Տուն երգը» փոխել «Տունը չքերը»ի կամ «Տնեցուցիչն» գնել գրքին անունը:

Պարոն Թէքէեան, — ասացինք, — չենք մոլորուած պինաւորական ազանցքի պէս բան մը է:

Ընդունեց: Կրկին ինկանք խորհրդածութիւններու ծովուն մէջ, բայց չկրցանք այդ ծովէն հանել մեր փնտռած մարգարիտը: Ի վերջոյ համաձայնեցանք գրքոյս անունը դնել «Տունը համերգը»:

— Գէաբ եղածը չէ, բայց «Տունը երգ»էն աւելի լաւ է, աւելի նոր, — եզրակացուց Թէքէեան:

Զրոյս ուրախացնող երեւոյթը այն էր, որ Վահան Թէքէեան ամբողջ սրտով կ'ապրէր ինձի հետ իմ «ասիինեկիս» պատճառած յուզումները:

Գրքոյս ապագրութեան առեն, վերջին պահուն եւ դարձեալ փոխելի միտքս եւ վերադարձայ «Տունը երգը» խորագրին: Զեմ գիտեր ինչո՞ւ «Համերգը» աւելի գեղեցիկ շթուեցաւ ինձի: Մա՛նաւանդ՝ որ գոյութիւն ունէր արդէն համանուն նախընթաց մը՝ «Հացին երգը»:

⁂

Վ. Թէքէեան Տէոր-Ճաւէր մնաց մօտ ամիս մը. շատ քիչ անգամ դինք կը տեսնէի հիւրերու հետ. ընդհանրապէս առանձին կ'ըլլար, անձնատուր իր խորհրդոյն, բուրեան մէջ հասուցեալով կիսատ մնացած քերթուածի մը տողերն ու տունները:

Գիտէի հարկաւ, թէ Թէքէեան երկարատեւ ու համբերատար աշխատանքով իր ամէն մէկ գրուածքը կը սիրէր յղկել, տաշել, վերատաղրել, բառ մը համար օրերով տանջուիլ, մինչեւ որ քերթուածը ստանար վերջնական ձեւ ու գոհացնէր բծախնդիր ստուերատեսի իր ճաշակը: Այս իրողութեան կենդանի փաստը ունեցայ օր մը, երբ միասին պղտիկ պատոյտ մը կ'ընէինք գիւղի հանդարտ մէկ ճամբուն վրայ:

Թէքէեան կը քալէր դանդաղ եւ կը խօսէր նոյնքան դանդաղ կշռոյթով: Զեմ գիտեր ինչպիսի՛ դէպքեր, ի՞նչ պատմութիւններու տակ իրեն ներշնչած էին սրան ակարութեան դաղափարը, որուն մղձաւանջով տարեցաւ կեանքին վերջին տարիները: Այն առեն տակաւին 58 տարեկան էր, իր ուժերու լիութեան մէջ, ասեալն հոգեբանօրէն արդէն հիւանդ եւ ինքնամփոփ:

Ես քոմն ի վեր կը ջանայի քայլերս ներպաշնակել բանաստեղծի օրօրուն ընթացքին, միեւնոյն առեն խօսելով բանաստեղծութեան մասին: Եւ արդէն մեր բոլոր հանդիպումներուն խօսակցութեան նիւթը մնաց բանաստեղծութիւնը, որ Թէքէեանի էութեան հիմնական ապրումը կը կազմէր: Մնացածը — իր լրագրական ապարէզը, «Վէրեւ»ի էջերէն մղած բուռն պայքարը Վահան Նաւասարդեանի «Յուսաբեր»ին դէմ, կուսակցականի իր դատափարձերն ու համոզումները, անձնական ինդիրները Թէքէեանի կեանքի յուսանգքին վրայ ինկած պատահական երեւոյթներ էին կարծես, որոնց քովէն սահուած էր անցնելու յանախ, վերադառնալու համար միշտ իր միակ հարազատ ապրումին՝ բանաստեղծութեան:

Ծառի մը տակ Թէքէեան կանգ առաւ յանկարծ, ձեռքը խոշոր բանկոնի ներսի դրպանը եւ անկէ դուրս քաշեց ծալուած էջ մը թուղթ:

— Քեզի հիմա պիտի կարդամ հնչեակ մը, — ասելոյց Թէքէեան, — որ հօրս տարիէ ի վեր դրպանս կը պտտցնեմ:

— Ինչո՞ւ համար, — զարմացայ ես:

— Որովհետեւ դեռ չէ աւարտած. դեռ ամբողջ տող մը կը պակսի ա-

առաջին քառեակին եւ երկրորդ քառեակին մէջ ալ բառ մը կայ, որ իր տեղը չէ, պէտք է փոխել:

Եւ Թէքէեան կարդաց այդ հնչեակը չէզոք հեռաւ մը, ապա նայեցաւ աչքերուս, հոն իր ներքին անհանգստութեան պատասխանը գտնելու համար:

— Բայց, պարոն Թէքէեան, շատ լաւ է հնչեակը, միայն թէ՝ պակաս տողն ալ ամբողջացուցէք, աղերսած ըլլալ:

— Ո՛չ, — ըսաւ կարուկ, — լաւ չէ. եւ գիտեմ, որ լաւ չէ: Տակաւին պէտք է աշխատիմ վրան:

— Ինչպէ՞ս կրնաք եօթը տարի հնչեակ մը պահել ձեր գրպանը եւ շարունակ աշխատիլ այդ մէկ քերթուածին վրայ:

— Եօթը տարի նոյն քերթուածին վրայ չեմ աշխատիր, — ըսաւ ան, — մինչ այդ ուրիշ բանաստեղծութիւններ ալ կը գրուին. բայց շատ նման անկատար մտածումները չեն բաժնուիր ինծմէ եւ գրպանիս մէջ, մտքիս մէջ, հոգիիս մէջ իրենց ամբողջական եւ կենդանի ձեւերնին կը փնտռեն:

— Եւ կը գտնե՞ն:

— Կը գտնեն ի վերջոյ:

— Պարոն Թէքէեան, կը ներէք հարցումիս, ինչպէ՞ս կրնաք ներշնչումի առաջին պահէն հինգ, վեց կամ եօթը տարիներ ետք կրկին ու կրկին փոխադրուիլ նոյն բանաստեղծութեան մթնոլորտին մէջ եւ ամէն անգամ վերապրիլ նոյն ներշնչումին եռանդը: Չէ՞ որ բանաստեղծութիւն մը մարմին բռնելէ առաջ հոգեկան միութիւն մըն է, հոգիի պահ մը:

Թէքէեան վայրկեան մը մտածեց եւ ըսաւ.

— Իրաւունք ունիս. բայց տարբերութիւնը կ՚արդարանար, եթէ իմ ստեղծագործական աշխատանքներս վերադարձնէին հոգեկան այդ պահին. ո՛չ, ես տար չեմ գտեր, այլ կ՚աշխատիմ քերթուածի մարմինին վրայ, արձանագործին նման, որ մուրճի պզտիկ հարուածներով տեւապէս կը սրբագրէ արձանին պզտիկ թերութիւնները:

Աշխատանքի իր կերպին հանդէպ ունեցած վերապահութիւնս յայտ էր. հետեւաբար չուզեց անմիջապէս տեղի տալ եւ օրինակ բերաւ իր հրատարակած հնչեակներէն մէկը, զոր գոց գիտէի:

— Կը յիշէ՞ք ձեր «Յիսնամեակ» հրատարակուած հնչեակը. կ՚ենթադրեմ, թէ այնպէս երկար ժամանակուան ընթացքին գրուած է:

— Ինչո՞ւ կ՚ենթադրես, — զարմացաւ Թէքէեան:

— Որովհետեւ, — ըսի, — պատկերներու միութիւնը եւ զարգացումը արագ շարժով քաշքշուած է հոն:

— Ինչպէ՞ս, լաւ չեմ հասկնար:

Ես սկսայ արտասանել.

Յիսունն ահա՛ ահագին ծառի մը պէս կը կանգնի
Ու կը ծածկէ ալ ամբողջ իմ երկինքս իր ետեւ...
Բունն է փտտուած, պարպուած. կը բնակի հոն գաղտնի
Թռչուն մը, որ արծուի աչք եւ չղջիկի ունի թեւ:

— Այս տունը, պարոն Թէքէեան, պատկեր մը կը ներկայացնէ յիսուն տարեկան եղած մարդուն հոգեվիճակը — հորիզոնը փակող ծառ մը, որուն բունը պարպուած է եւ հոն բնակող թռչունը արծուի աչք եւ չղջիկի թեւ ունի: Պատկերը ամբողջ է եւ խորհրդաւոր լեցուն: Բայց դուք փոխանակ նոյն պատկերը զարգացնելու, հնչեակի յաջորդ տունին մէջ նոր

ծառին հետ բնաւ կապ չունենալով ուրիշ պատկեր մը մէջ կը բերէք, որ չի ներ-պաշնակուի ծառին, արձիւին եւ չղջիկին հետ։ Կապը կը խզուի կարծես։ Այսպէս.

Ցիսուսն հիմա՝ լուսապար։ Պատարագէն վերջ ի՞նչ փոյթ,
Թէ կը մնան ժամուն մէջ հանի մը կին ու սպայ,
Ան՝ լռաբայլ՝ մի առ մի մարել ջահերը կու գայ...

— Կը խոստովանիմ, թէ իր

*Վերջին օրերուն մեր պտոյտները յաճախակի դարձան Տէր–Ծուէրի «գեղածիծաղ» բարձունքներուն վրայ: Թէքէեանի դէմքը սակայն ինչու գեղածիծաղ չէր: Այսօր ալ ինծի կը թուի, թէ պատճառը միայն իր մենակեաց եւ թախծոտ խառնուածքը չէր: Ան ակսած էր իր վրայ զգալ արծուի աչքով եւ չղջիկի թեւով սեւ թռչունին չարքի ծանրութիւնը՝ հետզհետէ աւելի զօրաւոր կերպով: Մահուան յաճախանքին տակ կ'ապրէր՝ իր մահէն ինը տարիներ առաջ իսկ:*

*Անգամ մը, երբ միասին կը քալէինք, անակնկալօրէն կեցաւ դիս եւ ըսաւ.*

*— Երանի՜ քեզի, երիտասարդ ես, առողջ, յոյսերով եւ երազներով լեցուն: Հորիզոնը բաց է քու առջեւ: Ամբողջ ապագայ մը ունիս դիմացդ:*

*— Իսկ դուք նուաճած էք այդ ապագան, վարպետ Թէքէեան, գանգատելու պատճառ չունիք:*

*— Չեմ գանգատիր, այլ կ'ափսոսամ...*

*Լուռ ու լսեց: Ի՞նչ կ'ափսոսար արդեօք. իր կորսուած սէրե՞րը, որոնց ոչ մէկուն քով կրցաւ խարսխել, յատակը թաղուած երիտասարդութի՞ւնը, թէ այն երազները, որոնք չիրականացան:*

*Վ. Թէքէեան Տէր–Ծուէրէն մեկնեցաւ անակնկալօրէն: Բանաստեղծական տպաւորութիւններով եւ զրոյցներով քաղցրացած պտոյտ ամիս մը անցուցած էի հետը միասին: Աւելի քան քառասուն տարիներ ետք միշտ թարմ ու «բուրեան» կը մնան հոգիիս մէջ այդ ամառուան յուշերը:*

**Մ. ԻՇԽԱՆ**

Մարտ 28, 1978

*
**

Թէեւ առաջին գրութիւնս — Հայաստանի մէջ ունեցած արկածներուս պատմութիւնը — թերթօնի ձեւով լոյս տեսած էր «Ճակատամարտ»ի մէջ, բայց Օշականի աշակերտ ըլլալէս եւ Թէքէեանի կողմէ իր թերթին մէջ քանի մը ոտանաւորներուս հրատարակուելէն ե՛տքն էր միայն, որ եղայ իբր թէ երիտասարդ գրող: «Ճակատամարտ»ի տուած պատմութիւնս պատանեկան հաճոյքի հրատարակութիւն էր միայն:

Օր մը, 1922ի Յուլիսին, Թէքէեան զիս կանչեց իր խմբագրատունը: Իր ձեռքն անցած էր Կեդրոնականի հոգաբարձութեան ուղղուած նամակս, ուր աջակցութիւն խնդրած էի՝ Ամերիկա գալու համար:

Թէքէեան այդ առթեն միայն երեք ոտանաւոր հրատարակած էր ինձմէ, վերջինը՝ *«Աշուն գիշեր»*, իրեն տրուած Օշականի կողմէ: Թէքէեանի հետ ունեցած հանդիպումս արդէն նկարագրած եմ անգլերէն գրքիս մէջ· *«Ձեզի կը հորդեմ, տխրիններ եւ պարտեններ»* եւ չեմ ուզեր ինքզինքս կրկնել: Այդ հանդիպումը եւ այն խօսակցութիւնը, զոր ունեցանք այդ առիթով՝ բանաստեղծութեան եւ երկրագործութեան քաղաքական արժէքին մասին, ծնունդ տուին մեր բարեկամութեան:

Կեդրոնականի մթնոլորտը, այդ օրերուն, լեցուն էր գրական եւ մտաւորական վառ գործունէութեամբ: *«Բարձրավանք»*ի իւրաքանչիւր թիւը, նոր թատերախաղ մը, քննադատական կռիւ մը Օշականէն, Յովհաննէս Թումանեանի այցելութիւնը, Խորհրդային Հայաստանէն եկած խրախուսիչ լուրերը, Հայ Արուեստի Տան հիմնադրութիւնը, ասոնք ամէնքն ալ յիշատակելի դէպքեր էին մեր կեանքին մէջ:

ԶԱՒԷՆ ՍԻՐՄԷԼԵԱՆ

*
**

Զաւէն Սիրմէլեանը ճանչցայ երկուքուկէս տարի առաջ, Պոլսոյ մէջ: Ազգային Կեդրոնական վարժարանի այն քառասունի չափ որբ աշակերտներէն էր, որոնք Բերայի Էսայեան վարժարանի շէնքին մէջ կը պատսպարուէին: Իր ուսուցիչը՝ Օշական, օր մը անկէ ստորագրուած ոտանաւոր մը առաւ ինծի՝ ոչ թէ հրատարակութեան՝ այլ... հպարտութեան համար: Այն առթեն *«Ժողովուրդի ձայն»*ը կը խմբագրէի, որուն յաջորդ Կիրակիի թիւին մէջ ոտանաւորը երեւցաւ: Յետոյ տեսայ հեղինակը, տասնըվեց տարեկան, չոր, բուխ, եւ գոնէ ինծի հետ՝ խրչոտ պատանի մը, որ կը պատրաստուէր Հայ Գիւղատնտեսական Միութեան աջակցութեամբ Ամերիկա մեկնիլ՝ հոն իր աշխատութեան վարձքով երկրագործութիւն ուսանելու: Այդպէս ալ եղաւ: Երկու ամիս չանցած՝ պատանի բանաստեղծը հեռացաւ Պոլսէն:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

ՕՇԱԿԱՆ, Վ. ԹԼԲԼԵԱՆ Եւ ՋԱՒԷՆ ՍԻՒՐՄԷԼԵԱՆ, 1922ին, Պոլիս

# ԱՐՑՈՒՆՔ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾ

*ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ*
*մշտադալար եւ անբեկի յիշատակին*

Հարուստ սրտով, բանք խօսքով եւ արգաւանդ մտածմամբ
Ուրիշ դարէ մ'էիր դուն՝ հասա՛ծ այս նոր օրերուն,
Դարէ՛ մը, որ կառուցին մեր հին հայրերն ազատամբ՝
Իրենց գրչով ու զէնքով ու հանճարով խնամուն:

Հայրենիքի՛ ալ փախուած ուրիշ երկիր մ'էիր դուն,
Տարախուռած ակամայ՝ այս ափերուն վրայ խորթ,
Երկիրէ՛ մը, որ կերտեցին նիզերը մեր հայրերուն,
Եւ ոռոգեց, ծաղկեցուց արիւնն անոնց կենսայորդ···

Կը կարդայիր երբ յուշիդ գիրքն սիրիդ՝ այլ բարմ ու խռով,
Անկէ կարծես կը յառնէր՝ առասպելի մը նման՝
Այդ դարն անցեալ, իր կեանքով, իր մարդերով, բարքերով,
Կամ այդ աշխարհն՝ իր գոյնով եւ բուրումով դիւթական:

Ու երբ այս նոր օրերուն մէջէն, հողին վրայ նոր,
Դուն՝ մեր հին դա՛րը ինքնին, դուն՝ մեր երկի՛րը անցեալ,
Առոք փառքով տակ կքած կը քալէիր այեւոր,
Կը կարծէի՛ ես տեսնել այն պերճ տեսիլքն հոգեզմայլ:

Որ պատկանիլ ալ կրնաս մեր առօրեայ կեանքն ի վար
Քեզ պէս ճամբէն մեր քալող՝ փառապսակ, ձիւնամեայ
Վարուժանի՛ մը դեռ ողջ, Մեծարենցի՛ մը դեռ վառ,
Որոնց դարէն ու երկրէն էիր եկած ակամայ՝

Մինչեւ օրերն այս մեր մութ, մինչեւ ափերն այս մեր տար···

ԺԱԳ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

# ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ

## ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻ

Կենդանութի՛ւն Հայրենի՛,
Ո՛վ դուն, մարմին եւ հոգի,
Ամէն անվերջ, հուր անշէջ,
Ո՛վ մեր երկրի ազատութիւն
Եւ ո՛վ, պահուած անոր մէջ,
Գեղեցկագոյն վարդուան յոյս...
Քրմեր օտար խոցեց,
Խոցեցին մեզի ալ ըզմեզ,
Փարպլեցան երակներէն դուն մեզի,
Մարմինն հիւծած, միտքն ոգեալ
Դուն բոցոցիր ու հեռացար,
Կենդանութի՛ւն Հայրենի՛...:

Ինքնաւն եւ հինգ, ինքնաւն եւ վեց:
Փայլակի նման
Հրդեհներ անցան.
Ու հոգին շղոյց, ու հոգին հնձեց,
Յետոյ հանգչեցաւ՝ ցաւին հետ, նորէն,
Յոյս մ'ալ օրրելէն...:

* * *

Ինն հարիւր եւ ութ: Խաւարէն ոստում:
Երգ, հառ, արտասուք,
Դրրօշակ, ծաղիկ, ծափեր անհատնում...
Մրրիկ-արտա՛ծ աւդ՝
Ցամաքի, ծովու, մեռելոց վրայ...
«Կեցցէ» եւ «Անկցի»
— Բնաբեռութիւնն անիծեա՛լ բլլայ —»
«— Ամենքս օտանցի —»
Մինչեւ որ, տակաւ,
Հոգին հանգչեցաւ՝
Յոյսին հետ, նորէն,
Ցաւ մ'ալ օրրելէն...:

* * *

Ինն տարի յետոյ: Երկրամէ՛ն եւ ծրնունդ:
Արիւններու մէջ բան մը կը շարժի
Եւ կ'իյնայ անդունդ:
Վիժո՛ւմ խաւարի...:
Շրթներու վրայ
Կը մնայ սառած՝ բառ մը. ԱՏԱՆԱ...:

* * *

Վեց տարի յետոյ...
Քսէ՛ֆ, յետոյ ի՞նչ, յետոյ ի՞նչ՝ տարիներ...

Ամոլի՛ ու ծա՛նու ուրուներ
Հաց հոգին, հարցոյն ու կիսատիս հարցում
Ուրանան մ'անոնց
Անցեր ու հրներ է իր առջեւէն
Ամէն բան, ամէն...
Ա՛լ չրիսան արեր ու մարդկի ալեռեր...
Բայց հեռուն, հեռուն, ան՝ նոր ճրագն
Շուրեր ահագոյ...
Հեռո՛ւն՝ հեռացոյ
Զանգուածներու հոգ
Քիչ–քիչ կը հոգին...
Հեռո՛ւն՝ ծոյխ եւ բոց...
Հեռո՛ւն՝ անշահոնիր յառած նիրհերեն...
Եւ հեռո՛ւն, ո՞վ Տէր,
Դեռ յոյսի կացեր...:

* * *

Եւ օր մ'ալ յանկարծ
Շեմերը զարաց,
Ու կրմախք սիրտեր, կրմախք մարմիններ,
Սառեր առ առուեր
Հաւաքուած – ի՞նչպէս – միատեղ հաշէն՝
Կեանքին, արեւին աչք, Տեռ կ'երկրպագեն...

...Երազն ահա կը ծրիայ,
Կը ծփծրիայ ծանրն վրայ.
Կ'երթայ հեռու, կուգայ մօտ՝
Ջերմ առագաստ մ'արեւուտ.
Մերթ կը մեծնայ՝ հարիւրանի
Ամրոյչ աչէ ծածկելով.
Կը պահուրտի մերթ ալ հոն՝
Ու կ'երլէ դուրս ապահով,
Զուրին վրայ սուրալով.
Կը կարդացուի նաւուն վրան
«Ակնիպուրիոն Հայկական»:

...Զրկայ, չրկա՞յ նաւը ա՛լ...
Ընդհարեցան խարակներու
Կամ՝ նաւերու մէջ երկու
— Երէկ օրհնեալ, այժմ անիծեալ —
Հզրեցան, փշրեցան...
Ակնիպուրիոն Հայկական,
Երազն կը ան՝ աւազեցաւ,
Թողուած բեկոր մը միայն...:

---

Կենդանութի՛ւն Հայրենի,
Ո՛վ դուն, մարմին եւ հոգի
Ամէն անվերջ, հուր անշէջ,
Դուն հոն էիր, նաւո՛ւն մէջ,
Եւ դուն թրատ՛ր ամէն զուրս
Եւ դուն հիմա իմ հոգւոյս,
Հազարներո՛ւ հոգւոյն մէջ,
Հոգւոյն, մտքին, մարմինին,—
Հնծնոզին, հրնուազին
Աշխատելով գաղանօրէն՝
Դիշեր–ցերեկ, լաւ առ լաւ,
Որ շինես նաւը նորէն,
Կ'ընես վարպետն զայն պատրաստ...:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԵԻՆԵՆ

Խոսքեր

Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

# ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

(ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ)

*Ինձմէ ուղուածը* «մէկ-երկու էջնոց յուշ մըն է, փոքրաոուրիւն մը, առանձին գիծ մը՝ յարգալիր մթնոլորտի մը մէջ...»:

*Առանձին գի՛ծ մը՝ Վահան Թէքէեան բանաստեղծի տուած տրդիւնքին ընդմէջէն:*

*Նախ՝ անձնական ծանօթութեան մը չգոյութիւնը, որ մարդը մարդէն հեռու պահէր մեզ: Ինք հասուն տարիքը գտած բանաստեղծ էր, երբ մենք նոր կը մտնէինք գրականութեան ասպարէզն ներս՝ սկսնակ արձակագիր, որ շատ պէտք պիտի չզար, ուղեւորման համար, փնտռել բանաստեղծի մը տալիք երաշխիքը: Ուրեմն, ոչ մէկ հանդիպում, մինչեւ իսկ ոչ մէկ գիր ինձմէ իրեն, կամ իրմէ՝ ինծի. մասնաւորապէս այդ նշխարը չկայ:*

*Բանաստեղծ Վ. Թէքէեանի անունը մեզի հասած էր Զարգարեանի «Մեղրագետ»ով, երբ քառամեայ մեր կեցութեան, Երուսաղէմի մէջ, 1922–1926ի շրջանին, հոբրոբդ դասարանցի էինք Արարատեան Որբանոցը: Իր «Դեղօն Սօսեաց անտառի՞»ն էր, թէ՞ «Ցարուբեան շունչն է սահա»ն, լաւ չեմ յիշեր, որ մեզ հայրենասիրական բանաստեղծի անունին: Աստուածային իր այցին, այդ շրջանին, Երուսաղէմ, Նուազարեան ասնի մը ընտրութեան առիթով, գարձեալ կարելի չեղաւ հանդիպում մը. Թէքէեան մնաց ինծի համար խորհրդաւոր մարդ մը: Ինք քառասունհինգնոց հանրածանօթ մէկն էր եւ մենք կը բաղձէինք հողիւ տասնրմեց տարին:*

*Վահան Թէքէեանի անունը, իրրեւ մեծ բանաստեղծի, նոր փայլ պիտի ստանար 1927–1930 տարիներուն, Մելգոնեան կրթական հաստատութեան մէջ, երբ Յ. Օշական կանչուեցաւ հայ գրականութեան դասատուի պաշտօնին: Մելգոնեանի մէջ, Օշականի ցոյց տուած ոգերը, համակրանքը, գնահատական քնարական ոճով գովքը՝ բանաստեղծի իշխանական կերպարին՝ այնքա՛ն բացայայտ էր, որ մեր միտքին մէջ, սկիզբները, անիկա պիտի արթնցնէր կոգմնակալական արարքի մը փարիսածը, զոր եաքէն հեռու վանեցինք, երբ քննարկումներով կրցանք հասատաւել, թէ իրապէս Օշականին գնահատանքը, Վ. Թէքէեանի քերթողական արժանիքներու մասին, անկաշառ ճշմարտութիւն էր:*

*Կարդալով Վ. Թէքէեանի ամբողջական գործը, իր յաջողութեան մե-*

*ծագոյն խորհուրդը առուած կ'ըլլայ բանաստեղծը, իր իսկ խոստովանութեամբ, երբ կը գրէ տեղ մը «Գիրքեր» խորագիրին տակ.*

Բայց գիրքն ուրիշ, կեանքն ուրիշ, գիրքը ապոց, ծերերուն,
Խենթերո՛ւն պէտք է միայն,
Տկարներուն՝ վերջապէս. մարդը ուժեղ ու բեղուն
Չի՛ գրեր, չի՛ կարդար գայն.
Զօրաւորը մարդը կ'ապրի՛ մոռցած գիրքերը բոլոր...

*Եւ Վ. Թէքէեանի բանաստեղծական ամբողջ ժառանգութիւնը ակամայ դրուած է հիմքին վրայ ա՛յն սեւեռուած դիտակցութեան, թէ գօրաւոր մարդերը ո՛չ կը գրեն եւ ոչ ալ կը կարդան, այլ՝ կ'ապրին, մոռցած գիրքերը բոլոր... Ինքը գրեց ու կարդաց, որովհետեւ ուրիշ բան չէր կրնար ընել, ապրիլ չէր կրնար՝ տկար ու խե՛նթ բլլալուն հետ գաշնակցած ու հաշտուած մէկու մը պէս... Գրեց ու կարդաց ամբողջ տարիք մը, գոր լեցուց յիսունը հինգ տարիով եւ փոքրիկ, հանգամանքի նման, բեղուն կեանք չապրած մարդու առանձնութեան մէջ, թուղթին յանձնելով հոգեկան ու զգացական գաղտնի, ամօթխած յոյզերէ յառաջացած բախտումները: Անոնց ձեւ, խորք ու երանգ տալու համար կը բաւէր ինքնաբաւ տաղանդին շունչն ու ջերմութիւնը, որոնցմով իր տողերը լնաւ չլինէան միօրինակութեան սառոյցին վրայ, այլ տրոփեցին մէկ-մէկ սիրտի պէս...*

*Վ. Թէքէեան հիւսեց իր տարերը հնչեակներով, կարճ ու սեղմ՝ լաւագոյն միջոց մը տալուն ելլէ զգուշաւոր... մարդկային իր նկարագրին, որ քիչ կ'արտայայտուի, բայց բսելիքը բաց կ'ըլլայ՝ գիմացինը խորհելու մը դեղով: Վ. Թէքէեան գեղօնին տուած է ինքնուրոյնութիւն, առասպելախառն նշխարներ մօտեցնելով ներկայէն անցած յուշումներու. երգած է Հայերգութիւն մը, զոյգուած թախծալին ջերմոց տենդով մը, ուր լայկան հայկականութիւնն ու ռոմանթիզմը բնաւ բեռ չեղան իր տողերուն: Միւս քերթուածներն ալ բիտած են թէքէեանական ինքնատիպ զոյգուածութեան խորհուրդէն աչնպէս՝ ինչպէս կը բիտին ջուրերը լեռնամէջ, ճկնաւոր, տառանձին տղբիւրէն՝ փայլքով, գլգլան, վճիտ, երազկո՛տ խորհրդաւորութեամբ:*

*Վ. Թէքէեանին ներաշխարհէն կը հոսի այդ տղբիւրը, բայց տրեւառեւ բլլալէ կ'ամչնայ, ահա թէ ինչու ան միշտ ուզեց դիտել աղուորները հեռուէն, զգաց միայնոյ սէրը ծածուկ, հանքահոսի մթութեան մը մէջ պահեց իրեն այցելած մարդկային բոլոր ցանկութիւնները: Ինք նմանեցաւ անտուն, անկայք, յուխտենական ճամբորդի մը, որ ամէն ճամբեզրի, բնակութեանց բաց դուռներուն, հաւաքականութիւններու մէջ թողուց մաս մը տրամ ու երգ, զոր հանեց իր միտքն, տրիւնին եւ ցիզերուն տարբերէն հիւսած մտիտգէն ու գրաւ տոգ առ տոգ էջին վրայ իր դիրքերուն, իրրեւ ի խորոց սրբոյ... Յատկապէս կարելի է ունենալ Վ. Թէքէեանի մարդկային տրամին մէկ խոստովանութիւնը հետեւեալ տողերուն մէջ.*

Ինչպէս տիրեց Շամիրամ իրմէ փախչող Արայիին,
Ես երազիս ստիպեցի՝ մեռցրուելով զանիկա,
Եւ տարփոփան թագուհոյն պէս, որ յաղաւ դառնագին՝
Իր դիակին վրայ ինկած կը հեծեծեմ ես հիմա...

*Յիսունըհինգ տարիներու մէջէն (տասնըհինգ տարեկանէն մինչեւ իր մահը, 1945 Ապրիլ 4), Վահան Թէքէեան երկնեց իր բանաստեղծութիւնները ու յանձնեց զանոնք հայ գրականութեան, հաւատքով ու խոր գիտակցութեամբ, թէ կը կատարէր պարտքը մինակ, ինքնիրմով թաղքուած մարդու մը ներաշխարհին յայտնութեան ու լոյս մէկ պատկերը, որուն նմանակը դեռ ոչ ոք նկարած էր իրմէ առաջ, այնքան յստակ ու տպաւորիչ երանգաւորումով մը:*

*Եւ այս ինծի կ'իշեցնէ Վ. Թէքէեան մարդը, ամօթխած, մտածկոտ, իրաւ կեանքին քովէն առած-անցնող ճամբորդ, որ կը յուզուի ու կը հիանայ լաւին ու անաւին վրայ, բայց երբ թէ անտարբեր՝ կը հեռանայ, ու երբ հեռու է՝ կը նայի քարի մը վրայ ու կը խոկայ: Կ'ուզէ նետուիլ իր մենակութեան, նոր մարդու սէր փնտռելու մեծնալու համար, սակայն իր երեւակայութիւնը կը բախի մէջտ անելի: Ու տառ տարի կ'ելլէ ու կը քալէ, ձեռնախառն զարնելով բոլորին ու հոգին, որոնք խորհրդանիշն են իր կեանքին — հոգին ծնած հողին գաղտ յոյսութիւն մը...*

*Վ. Թէքէեանի ամէն մէկ տողը տառապանքն է սրտի մը, որ ինքնիր վրայ ամփոփուած՝ մարդկային չլինալու: Զմարդ մարմնի մը, որ մնաց հայկական ջէմ, քով տառ հայերէն, մինչեւ որ կանչ տառ ֆիզիքական մաշումի յարաբերական յայտագիր, զոր գծած է բնութեան օրէնքը մարդ էակին համար:*

*Որովհետեւ պարտադրութեամբ չեղաւ, փառամոլութեան ոչ մէկ նպատակ կրնար օգտուիլ, չէր կրնար նոյնիսկ ցցուել — մնաց մեկնաբանութեանը կրեն — Վ. Թէքէեանի բանաստեղծութիւնները ինքնաբուխ պոռթկումներ եղան ու փառնուած ծիրը — այնուամէն հոգիի ու նկարագրի — զինք կը բարձրացնեն մեր բանաստեղծութեան վերնագագաթին, որովհետեւ իր քերթուածները գրուած են արիւնի ու արցունքի շաղախով:*

*Այս մէկ-երկու էջը՝ ի յարգանս մեր մեծագոյն բանաստեղծներէն՝ Վ. Թէքէեանին, իր ծննդեան հարիւրամեակի յիշատակութեան առթիւ:*

**ՍՄԲԱՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ**

Պուրճ Համուտ, 27-8-78

## SONNET

Ma vie a son secret, mon âme a son mystère,
Un amour éternel en un moment conçu;
Le mal est sans espoir: aussi j'ai du le taire:
Et celle qui l'a fait naître n'en a jamais rien su.

Hélas! j'aurai passé près d'elle inaperçu.
Toujours à ses côtés et pourtant solitaire.
Et j'aurai jusqu'au bout fait mon temps sur la terre.
N'osant rien demander et n'ayant rien reçu.

Pour elle, quoique Dieu l'ait faite douce et tendre,
Elle ira son chemin, distraite, et sans entendre
Ce murmure d'amour élevé sur ses pas.

A l'austère devoir pieusement fidèle,
Elle dira, lisant ces vers tout remplis d'elle:
«Quelle est donc cette femme?» et ne comprendra pas.

1833 FÉLIX ARVERS

## ՀՆՉԵԱԿ

Ինչպէս գաղտնիք մը հոգիս, խորհուրդ մ'ալ կեանքս է լցած,
Յաւերժական սէր մ'անհուն, զոր երկվայրկեան մը ծնաւ.
Ցաւըս անյոյս էր՝ ուստի չըյայտնեցի զայն բնաւ,
Եւ զայն տուողն ալ երբեք չունեցաւ ոչ մէկ կասկած:

Ես միշտ, աւա՜ղ, իր քովէն պիտի անցնիմ աննշմար,
Միշտ իր մօտիկը թէպէտ՝ բայց մենաւոր յաւիտեան,
Եւ աշխարհի վրայ ընեմ պիտի շրջանըս լըման՝
Ոչինչ խնդրած եւ ոչինչ ալ առած իրմէ համար:

Մինչդեռ ինքը, շատ անուշ եւ թէեւ շատ ալ աղու,
Պիտի երթայ իր ճամբէն, անփոյթ, առանց լսելու,
Սիրոյ մրմունջը յառնող իր քայլերուն հետքին վրայ:

Հաւատարիմ եւ հլու իր սուրբ պարտքին խստամբեր,
Պիտի ըսէ, երբ կարդայ իրմով լեցուն այս տողեր,
«Ո՞վ է այդ կինը արդեօք» եւ չպիտի հասկնայ:

1912 *Թարգմ.* Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ

1919 թուականն էր։ Կարճաւոր այցով Վահան Թէքէեանը եկել էր Երեւան։ Մահարին, ընդամէնը մի քանի տպագրուած ոտանաւորների հեղինակ, «Հայաստանի ձայն» թերթում հրապարակեց առաջին ձօն-բանաստեղծութիւնը, որը հետագայում դուրս մնաց նրա ժողովածուներից եւ տեսյալ է մեր օրերի ընթերցողին։ Բանաստեղծութեան մէջ զգալի էր տրեւմատոյ պոեզիայի բնորոշ մտածողութիւնն ու սիմվոլիկան, որը, սակայն, չէր քողարկում արտայայտուող յոյզերն ու իրական պատկերները։

«Այգեկուր»ը ձօնուած էր քառասունը բոլորած հասուն գրողին՝ բուական համարձակ մակագրութեամբ եւ աւելորդ չէին տաղնոտները։ «Ամաչիր գտնում էին, որ սա իմ կողմից անհնարելի յանդգնութիւն է··· Բայց եղածը եղած է»։

«Եղածը եղած է»։ այս մտքով էլ Մահարին մասնակցեց Նորքի ձորում ի պատիւ Թէքէեանի կազմակերպուած ճաշկերոյթին։ Այստեղ էլ կայացան տարբեր սերունդների երկու բանաստեղծների հանդիպումը, որը ցրեց նրանցից կրտսերի տաղնոտները։ «Անհերքելի փաստով հերքուեց այն մեղադրանքը, որ ես անատիտ եմ եղել մակագրելով բանաստեղծութիւնս՝ «Բարեկամիս՝ Վահան Թէքէեանին»։ Երբ «բարեկամս» ինձ տեսաւ, ժպտաց ու ասաց։

— Բարեւ, բանաստեղծ բարեկամիս։

Եւ բոլորը ծիծաղեցին։ Ինչո՞ւ ծիծաղեցին, չհասկացայ։

Պատանի Մահարուն գրեթէ անհաւատալի էր թւում հանդիպումը կենդանի դասականի հետ։ Նա հեռուից հետեւում էր Թէքէեանին, ճգնելով համատեղել տեսածը իր երեւակայած կերպարի հետ։ « — Սիրալի՛, — յիշում եմ ես եւ նայում եմ Թէքէեանին։ Եւ մտածե՛լ, որ այս մարդը, որը տհա վերցրեց հաց ու պանիր եւ սկսեց ուտել, տհա այս մարդը նստել ու գրել է «Հանքը» կամ «Քե՛զ, Հայ Լեզո՛ւ, կը սիրեմ մրգատատի մը նման» չբնաղ բանաստեղծութիւնները»···

ԳՐԻԳՈՐ ԱՃԵՄԵԱՆ

# ԱՅԳԵԿՈՒԹ

*Բանաստեղծ բարեկամիս՝*
*ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵՆԻՆ*

Այգեկուր է, կապոյտ ոեզիր, հո՛յր,
Այգին երթանք միասին։
Ոսկի աշնան առաջ կողոպուտն է այսօր,
Այգին երթանք միասին։

Կը ծիծաղին շաղ ու շողէ ոդկոյզներ,
Շուրջերուդ պէս բազդաշիր,
Այգեկուր է, այգին ծիծաղ է հազար,
Շուրջերուդ պէս բազդաշիր։

Այգին երթանք, հոգ չէ՛, գարուն բու հոգին
Պահ մը աշնան մէջ բող շողայ։
Հարուստ այգին բող նախանձի բու կրծքին,
Քեզ՝ ոդկոյզնե՛րն շայիւրայ···

Պահ մը յետոյ հնձանը պիտ՝ արտատէ
Կարմի՛ր, բաղցր արցունքով,
Կարասները լայնաբերան ու վայրի,
Տե՛ս, կը սպասեն սեմին բով։

Այգեկուր է, բաղցր կողոպո՛ւտը աշնան,
Այգին երթանք թեւ ի թեւ,
Որթատունկներն մեզ իրենց գիրկ բող բանան,
Մեռնի՝ գեփիւռէ՛ն ալ թերեւ։

Զբաղկանաս, երբէ խաղող բաղելու
Պատրուակով ոսկիէ,
Շրջուրքներս՝ փոխարէն իմ ձեռքերու՝
Շուրջերդ՝ ոդկո՛յզ մը կարծեմ···

— Ո՛վ այգեկուր, աշնան բա՛ղցր կողոպուտ,
Օրհնեալ ըլլայ բու նամբան։
Հազա՛ր օրհնանք ոսկեհատիկ նուրբերուդ,
Որթատունկէն մինչ հնձան···

# ՀԱՆԸՄԸ...

*Այսուամենայնիվ երբեմն ժամանակ ստիպվում է բանաստեղծ Վահան Թէքէեանը։ Ցիշում եմ նրա մասին գրուած հինգ տող, ապրած պայծառագոյն աստեղագիտնից մէկում։*

Վահան Թէքէեան,
Բանաստեղծութեան մէջ թնդ է ան...

*«Հանը» — նրանակում է մի հատիկ, էրկրորդը չունենալով։ Ես յիշեցի նրա «Հանը մը»։*

...Կ'երթայ հանը մը այսպէս հորիզոնէ հորիզոն,
Մրնցնելով Ոսկեղջիւրն ու դիւրելով երեկոն,
Պէտայ ոգի՛ն խուսափուկ, անմնեալի՛, սխրալի՛...

*Ա՛խ, այս «սխրալի» բառը։ Ի՛նչ հիանալի, անելի է դարձուած։*

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻ

Մտակտուր, սեւ–անվայլ մեռաքան ամբողջ գիւղ ծածկած
Եւ քայլերուն մեռաքսէ խոր շրշիւնովը թեթեւ,
Որ ազդրերուն քնարին կարծես նուագն ըլլար ցած,
Կ'երթայ հանը մը՝ յուզելով մուշկի ալիք մ'իր ետեւ...

Ժանեկայոյզ թեւէն դուրս կը բխի ձեռքը պզտիկ,
Զոր նախանձոտ սեւ ձեռնոց մը կը պահէ կիսովին,
Մինչ ուղղանկիւն ճակատէն ինկած քողն ալ լուսանցիկ
Ծանրածարիր աչքերուն կ'անթեղէ հուրքը խորին...:

Կամուրջին վրայ, յորդագեղ վերջալոյսի մը ներքեւ,
Կ'երթայ հանը մը այսպէս, հորիզոնէ հորիզոն,
Մրնցնելով Ոսկեղջիւրն ու դիւրելով երեկոն...

Կ'երթայ հանը մը՝ անմասոյց, քողածածուկ, հոյլաձեւ,
Կին կամ ոգի, պահ մ'եղած պալատներէն Պոլիսի,
Պոլսոյ ոգի՛ն խուսափուկ, անմնեալի՛, սխրալի՛...:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

# ԽՈՀԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

Վահան Թէքէեանի բանաստեղծականն արուեստը ինչ մտասեւեռում ալ ընդդիմէ, կը պարզէ խոհական երանգ մը անպայման։ Իր քնարաշունչ թէ հայրենասիրական ապրումները զուտ երեւակայութեան մը արդասիքը չեն, այլ ապրուած եւ իմացուած տառապանքի մը վկայութիւնը կը հանդիսանան անոնք, որոնք անցնելով ներանձնական թէ այլ բնութագրային տարրդէլիներէ՝ կը վերածուին մարդկայինը բնորոշող ըմբռնողութեան, անանձնական երեւոյթ մը յատկանշող խորհուրդի։

Թէքէեան խոհական մարդու բանաստեղծական կերպարն է հայ գրականութեան մէջ։ Թոռէնեան խորհրդածող կերպար մը, որ իր մտասեւեռումին տակ կը պահէ կեանքը յուզող մշանջենական կարգ մը հարցեր, դրա ինքնատիպ մատչումով կը վերափոխէ խոր թեւակոխութեան։

Թէքէեանի նեւրահայեաց մտորումները եւ դրացական անդրադարձումները չեն սահմանափակուիր տուեալ ժամանակաշրջանի մը առաջադրանքով, ո՛չ ալ կը կրեն պարագայական ներշնչումի մը բնոյթը։ Անոնք կը շնչաւորուին դեղեցկութեան ձգտող երկունքով, տառապալից ոգեւորութեամբ եւ կը յառաջացնեն խորիմաց գեղագիտութեան գրգիռ մը մեր մէջ՝ մնայուն արժէքներու վերապահուած առանձնայատկութեամբ։

Խոհական տարրը այն տարանցքն է, որուն շուրջ կը յածին իր ազգային ոգեշնչումներն ու անհատական խռովքները։ Թէքէեանի գրչին տակ, պարզութեամբ եւ միեւնոյն խակ շարութեամբ արտաբերուած բառերը կը քաղցրանան եւ սեւեռումով կը վերածուին խորհրդածութեան աւուր տուրդ վարուած սեմին օրհներգուած ազգապատական ոգեթի դաղտնայուշ անունի մը հոգեխառն ներկայութեան, կեանքի անխուսափելի հաշուեյարգարին եւ, վերջապէս, բարոյապէս բարձրանալու ծարաւին։

Թէքէեան նախանձախնդիր էր գրա-

ցական ամէն մէկ միճակ իր յարաբերական խորութեամբը բնութիւն։ Ան կը սիրէր կեցցարել բանաստեղծական խորհուրդը՝ արտայայտութեան պարզագոյն ձեւերով, անմիջական հաղորդակցութեամբ։ Իր քառասնամեայ գրական գործունէութեան ընթացքին՝ ան ապրեցաւ տարեալ պահ մը համարձակութեան խմաստով բացայայտելու ճիգով։ «Ոչ ոք ունէր գաղտնիքը, իրեն չափ, ամբոխներ յուզող զգացումները արարգագոյն կարդիկէներու նման տասնիններգ–քսան տարի վրայ միասապակ նարտարապետեր», կը գրէր Յակոբ Օշական։ Արդարեւ, ան հետամուտ չէր լեզուական չոնգալից տարբերներով հանդերձելու իր զգացումները, այլ կ'ապրէր յարատեւ մտահոգութիւնը բանաստեղծութեան եւ, մանաւանդ՝ խմաստի ճշգրիտ ասումով դէպի արտայայտելու իրողութեան։ Գուցէ այս պատճառաւ քերթուածի մը խոհական յղացքը նախամեծար համարեց ան լեզուի գեղեցկագիտական աշխատանքէն։ Բանաստեղծութիւնը «գրական մարզանք» մը չեղաւ իրեն համար, այլ ապրուած տառապանք մը, հրաշագործութեան համաձայն արարք մը։

Թէքէեանի համար կեանքը խորհրդանիշ էր հոգեմատուր նուաճումներու։ Բիւրեղացման խորհուրդին հասնելու տենչանքն էր, որ դինք մղեց ծայր աստիճան ծախսելութեան՝ սրբագրելու եւ վերամշակելու իր բանաստեղծական յղացումները։

Ա՛յս էր եղած արուեստի իր միակ լաբորատորիան, ճշմարտութեան կռաչելու միակ ուղին։ Լիութեան մօտենալու այս իրողութենէն զատ ամէն բան պատրանք համարող բանաստեղծը տառնամեակէ տառնամեակ բիւրեղացուց, ապնուացուց իր գրականութիւնը։

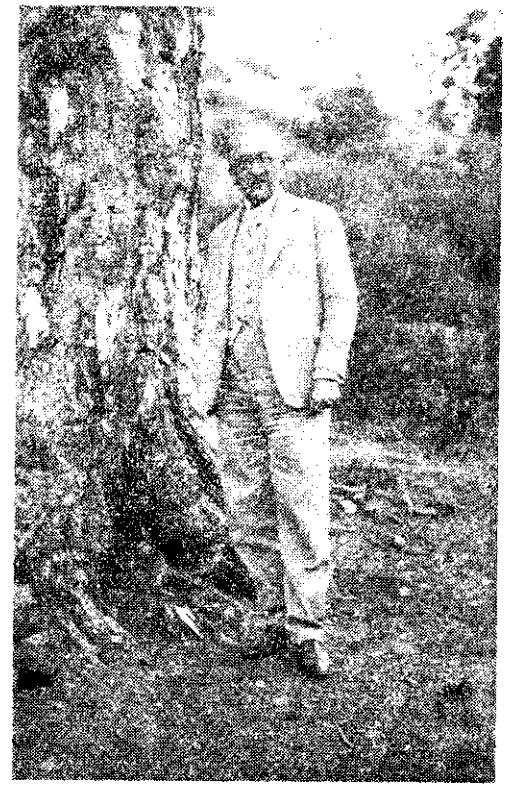

Վ. Թէքէեան Կիպրոսի մէջ, 1935ին

Լիութեան եւ գեղեցկութեան վանք խմացումի «իղձովր մեռնելու» իր յաւերժախօս պատգամով՝ Վահան Թէքէեան կը մնայ հայ գրականութեան խոհական կերպարը։

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Բայց մեծ [illegible] մեր՝ համար Վահան Թէքէեանի համար [illegible] էր գրականութիւ-նը, պատասխանատուութեան գերագոյն ապրում մը, որուն ի հոգին մինչեւ [illegible] կը [illegible] բանաստեղծութեան մը մէջ [illegible] բծախնդրութիւնը:

Ստորեւ տրուած ձեռագիրը մէկ [illegible] նմոյշն է Թէքէեանական այդ օրինակելի վերա-բերումին:

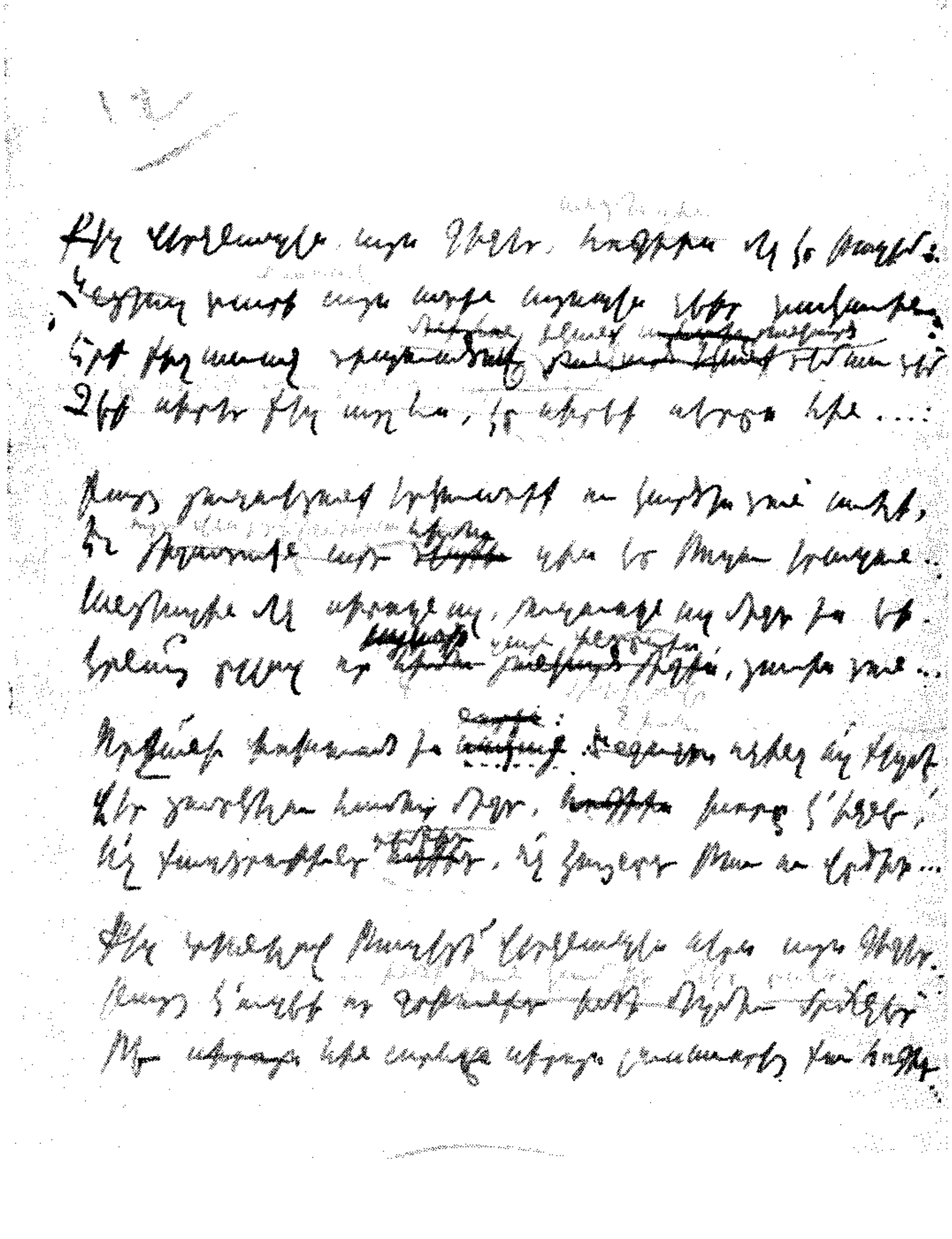

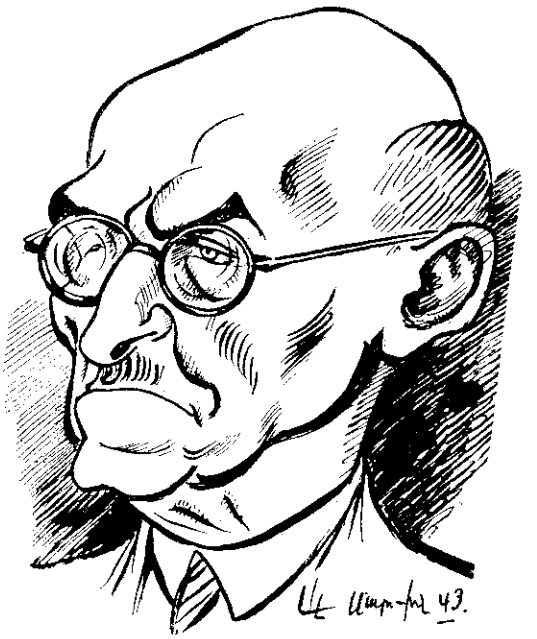

## ՔԵԶ ՎԵՐՋԱՊԷՍ...

Քեզ վերջապէս այս գիշեր անցեալին մէջ կը թաղեմ:
Տարի մ'առաջ այս ատեն այսպէս չէիր տակաւին:
Երբ ֆիչ առաջ դիպուածաւ յանկարծ եկանիք դէմ առ դէմ՝
Կը սիրէի դեռ զքեզ, կը սիրէի սէրբս հին...:

Բայց յուզուեցանիք երկուստեք ու կարծես դուն՝ աւելի,
Եւ այդ վայրկեանը հիմա զիս կը թողու երազուն...
Անցեալին մէջ սիրողն ալ, յուզուողն ալ միշտ ես էի,
Կրնա՞յ ըլլալ որ հիմա զայն յիշելով ցաւիս դուն...

Որչա՜փ փոխուած ես սակայն: Հիմա ոչինչ ա՛լ ֆեզմէ
Վեր ցատկելու համար միշտ, հոգիիս խորը կ'իջնէ,
Ո՛չ ֆաղցրութիւնը դէմֆիդ, ո՛չ ձայնդ թաւ ու վրնիտ...

Քեզ տեսնելով թաղեցի՛ վերջապէս սէրս այս գիշեր...
Բայց կ'ուզէի որ ինծի դուն կամ թէ մէկը ըսէր՝
Թէ հին արեւը սիրոյս լուսաւորեց ֆու հոգիդ...

1925

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

# ՀՊԱՆՑԻԿ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ՝ ԹԷՔԷԵԱՆԻ ՍԻՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

## I

*Արեւմտահայ բանաստեղծութեան արտակարգ դէմքերն ու նուաճումները պեղող ուսումնասիրութիւններուն մէջ, գլխաւորը մոռացումին դէպի ուղեւորող բանաստեղծն է առհասարակ Վահան Թէքէեան, որուն անուան դիմաց՝* ժուժկալութիւն, ամրակուռ կառոյց, բծախնդիր գեղագիտութիւն, իմացական սառնութիւններ եւ բանականութեան հակակշիռ *սահմանումները կը գործածուին հոմանիշներ ըլլալու աստիճան։*

*Արդարօրէն կատարուած այս արժեւորումը եթէ մէկ կողմէ կը դառնայ հաստատագիրը Վահան Թէքէեանի ինքնուրոյն արուեստով նուիրագործուած գրական հանգամանքին, միւս կողմէ՝ իր բազմերանգ բարեմասնութիւններով կենդանի Թէքէեանի քերթողութեան ամբողջական գնահատումին առջեւ կը քաշէ տպաւորութիւններու քողեր, երբ վերոյիշեալ ուղիներով ընթացող վերլուծումները հազիւ հազ կը դանդաղին սիրերգակ Թէքէեանի արժանիքներուն առջեւ։*

*'Արդարեւ, սիրերգակ Թէքէեանը, կամ՝ սիրոյ թեման եւ ըմբռնողութիւնը «աղուորներ»ու երազային, թափանցիկ, բայց եւ մարմնեղէն աղուորութիւնները երգած Վահան Թէքէեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ, մեր գրական քննադատութեան համար պեղելի խոր ու անսպառ հանք մըն է, որովհետեւ* «Հանըմը», «Աղուորները», «Քու յիշատակդ այս գիշեր», «Անունդ», «Կենդանի ճերթուած», «Խոստում», «Ես սիրեցի», «Երէկ գիշեր», «Եգիպտուհին» *խորագիրը կրող քերթուածները ո՛չ միայն աշուղական կամ հռետորաշունչ զեղումներուն դէմ ծառացող կատարելատիպ յօրինումներ են, այլեւ՝ արիւնով, ջերմութեամբ, «մորթի բուրում»ներով, «անութներու անբասիր խորշ»երու խնձոյքներուն կործանմամբ ու «դողացող տենչանք»ներու թելադրականութեամբ կենդանացած «կենդանի քերթուածներ»։*

## II

*Հակառակ անոր, որ Թէքէեանի սիրերգութիւնները փայլատակումներն են բանաստեղծին զգացական ու սեռային հոգեվիճակներուն, այսուհանդերձ, իրենց որակական կշիռով եւ նորոգ յուզումներով՝ անոնք սիրերգակ բանաստեղծին կ'ապահովեն յարգելի պատուանդան մը։*

*Առաջին ակնարկով անձնական հանդարտ ապրումներու արձագանգներ թուացող այս տողերուն խորը կը բոցկլտայ էապէս մարդկային հոգի մը, որուն ամէն զգայնութիւններուն հուրը կը հոսի մերթ լուռ սէրերու միացող ուժականութեամբ, եւ առհասարակ զգացական նախնական զեղումները սանձող բանականութեան հաստատ գնացքով, երբ ան կ'երգէ՝*

Ո՛չ, չեմ ուզեր, չեմ կրնա՛ր ես զայն յանձնել աշխարհի.
Երկու վանկովն իր կ'ուզեմ խնկել իմ կեա՛նքըս միայն,
Եւ երբ վերջին արեւիս վերջին ճաճա՛նչը մարի՝
Անունդ ի շուրթ դեռ կ'ուզեմ ողջունել ա՛յգը մահուան.
Ո՛չ, չեմ ուզեր, չեմ կրնա՛ր ես զայն յանձնել աշխարհի...։

*Որովհետեւ՝*

*Սէրը մարդկային ամէնէն նուիրական սրբութիւնը ըլլալով հանդերձ, գերազանցօրէն բազմիմաստ ա՛յն ուղին է, որ «աստուածային այցելու»ի մը ընդմէջէն մարդը կ'ազատագրէ*

իր երկրային տկարութիւններէն: Աւելի՛ն. այս այն միակ ուղին է, որուն դաժան, բայց տարօրէն գեղեցիկ հանդրուանները յաղթահարելով՝ սիրոյ բոցով ազնուացած էակները կը բարձրանան իրենց արարիչին ոլորտներուն, եւ գթութեամբ մը անհուն՝ կը մոռնան իրենց բոլոր ցաւերն ու երջանկութիւնները բաժնել երկրի բոլոր խեղճերուն:

Սիրոյ այս երկփեղկուած շունչը բացակայ չէ նոյնիսկ այն քերթուածներուն մէջ, ուր հեթանոս փոթորիկներէն բռնուած՝ ան կը խոստովանի.

Սրունքներուդ ողորկ ու պինդ սիւներուն
Թեւերս իբրեւ դաժնեպատ կը փաթթեմ,
Ու դեղնող ճակատըս զիրգ լանջիդ դէմ՝

Կը զգամ ուսիս վրայ՝ ինչպէս ոլորուն,
Աղուամազէ թեթեւ, ճերմակ կարապի
Քու պարանոցդ, որ հոն յոգնա՛ծ կը պառկի...:

Որ հոն յոգնա՛ծ կը պառկի: Ուր սիրահար զոյգի մը գիրկընդխառն միաձուլումին ամբողջութեամբ կը պառկին–կ'արթննան թէ՛ «հասակի լեցուն, ճկուն ճոխութիւն»ները, թէ՛ «կողերու մղուս մարթ»էն բարձրացող հեշտանքի շունչն, եւ թէ՝ իր հոգին հարստացնող յիշատակներն ու աննիւթացման երջանկութիւնները:

Հեշտութեան աւազներուն տակ խեղդուիլը անհեթեթ մըն է միայն Թէքէեանի համար, «շնորհ ու լոյս մարմնացած, ձեւ ու մարմին լուսեղէն» նպատակակէտին առաջնորդող ուղի մը, ծիսակատարութիւն մը՝ թեւաւորուած ամբողջական լինելութեան հրամայականէն, որ իբրեւ կարմիր երակ կ'երկարի բոլոր ստեղծագործութիւններուն ընդմէջէն:

Ամբողջական սիրոյ այս անսակարկ ոգին գոյ է Թէքէեանի ամէն մէկ բանաստեղծութեան եռին, վաղուան սեմին առջեւ աղօթող մարդուն աղերսանքներուն խորը, հայ լեզուի հովանուտ ծառերուն մէջ անսահման խինդով ծաւալող ու խտացնողին խրախճանքի շարժումին մէջ, հայու հոգիին «համայնական կրակ»ը փոխերգած ամէն մէկ բառին մէջ.

Ինչ որ գընաց ուրիշին՝ վերադարձաւ անուշցած
Ու զօրացած՝ հոգիին մէջ մնալու յաւիտեան.
Ինչ որ տարաւ Սէրն ինծմէ՝ չըկորսընցուց զայն Աստուած
Տըւաւ ինծ ետ ու ըրաւ կեանքըս անով միշտ բուրեան...

## III

Այս քերթուածներուն ետին կայ եռուն ու կենսախայտ կեանք մը, ջերմացած՝ սիրոյ զգայնութիւնները փիլիսոփայական հոգեվիճակներու ոլորտներուն առաջնորդող խոհական հասունութեամբ, որ բառ առ բառ, տող առ տող, ալիք առ ալիք եւ զգայնութիւն առ զգայնութիւն ստեղծագործութեան հասակն ի վեր իր արտախոհական լիութիւնը ապրելէ ետք, սիրերգութեան վերջին տողին մէջ քերթուածը կը բարձրացնէ այն պայթուցիկ ակնթարթին, որուն գագաթնակէտէն արձակուած բանաստեղծութիւնը կը վերածուի թռիչքի:

Այսպէս, նուաճուած այս որակը Վահան Թէքէեանի սիրերգութիւններուն միայն յատուկ արժանիք մը չէ: Այսպէս են անոր բոլոր հնչեակները, եւ կրնանք ըսել՝ նոյնիսկ համար առ համար ջղապիրկ տարողելին է այն, որ քերթուածի տողերուն մէջ օղակ առ օղակ ընդարձակուող շունչին զուգահեռ՝ հոգեվիճակները, խոհերը, զգայնութիւններն ու մտածումները կ'անշարժացնէ հետզհետէ բարձրացող ճարտարապետական կառոյցի մը հաստատ գիծերուն:

Այդ իսկ պատճառով՝ Թէքէեանի բանաստեղծութեան արտաքին անշարժութեան երեւոյթէն տարուած խաբկանք մը պէտք է նկատել անոր արուեստը ցամաքութեամբ ներկայացնելու այն բոլոր փորձերը, որոնք տասնամեակներ շարունակ անարդարօրէն կրկնուեցան զանազան գրութիւններու մէջ:

Եւ ինչպէս սիրոյ բոլոր խոր գիրքերը, Վահան Թէքէեանի բանաստեղծութիւնները եւս պէտք է կարդալ սիրոյ խորախորհուրդ վիճակները ապրող սիրահարին ամբողջական վերացումով, բանականութեան ու սիրտի բոլոր լարերով, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս սիրահարը կը փորձէ կարդալ իր էութիւնը խարոյկի վերածած զգայնութիւններուն եռքը:

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ԻՐ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ ՄԷԿ ՀԱՏԻԿԸ

«Զուարթնոց»ի ութերորդ թիւը սկսող քերթուածը՝ «Մէկ-հատիկս», ստորագրուած Վ. Վահան Թէքէեանի կողմէ, լիովին հասկցուելու եւ ճաշակուելու համար, կարօտ է լուսաբանութեան մը։ Եւրոպական մշակոյթի տէր գրասէրներն իսկ չեն կրցած թափանցել անոր խորհուրդին։ Այնքան խորունկ ու իրաւ այդ քերթուածին իսկ բովանդակութիւնը՝ (?) տին համար աւելորդ չեմ նկատեր ոգեկոչել հեռաւոր այն թուականը, երբ իրիկուն մը անոր հեղինակը զիս քաշեց ու տարաւ Գահիրէի մէկ գարեջրատունը։ Հիմակուան պէս աչքիս առջեւն է մշուշի պէս բան մը, որ կը դիմանայ լոյսերուն՝ խմող ամբոխին վրայ մեղքի ու վայելքի անդոյտ շուրջառի մը պէս սաւառնելով։ Կեանքն է, հեղնող ու իրական, որ կ'ուրանայ իմէ դուրս ամէն բան ու ամէնէն շատ՝ բանաստեղծութիւնը։ Խեղդող է շողը ու գաւաթին պղտոր «կուսաւութեան» դէմ բանաստեղծը վարանոտ խուզարկումէ մը յետոյ — Վ. Թէքէեան իր քերթուածը, անոնց կմախքները, մանիկները քանի մը դիմանկարները տարիներով կը պտըտցնէ մամուլին յանձնելէ առաջ, կարծես մեղքնալով անոնց սպառող բախտին — գրպանէն կը հանէ թուղթի կտոր մը եւ կը կարդայ, — «Մէկ-հատիկս»։

Ով որ լսած է մռայլ, դուսպ, խորապէս խըռով այդ ձայնը, որ բառերէն անգամ կ'ամչնայ ու կը տառապի, սեղմուած ըլլալուն անոնց վստահելու հոգիի այնքան ազնիւ բեկորներ, կ'ընէ զանոնք հեռաւոր ու անմատոյց, խնայելու համար ինքն իրեն հասարակ հաղորդականութեան մը աժան բարիքը, անիկա պիտի չմոռնայ, թէ տառապանքը որքան խորունկ ակերէ լեցուցած է ամէն մէկ նեարդը այդ բառերուն։ Ու եթէ անոր քերթուածը արտաքին ընթերցումով մեզ կը պատրէ, յանցանքը բանաստեղծինը չէ ապահովաբար, որ բառ մը չէ հանած իր գրիչէն, առանց զայն իր արիւնին մէջ օրերով, ամիսներով թաղուած պահելու։

Թող գիտնան, ուրեմն, թէ անոր մէկ հատիկը մօտ քսան տարուան կեանքէ կու գայ։ Ան ողջ մնացած աչքն է, որ մեռածին կը պատմէ ապրելուն անհուն եղերականութիւնը։

Այս փոքր նոթը թերեւս արիւնոտ լոյսի մը պէս լուսաւորէ այդ այնքան գեղեցիկ քերթուածը։ Տարիներ ինկան անկէ ասդին։ Աչքիս առջեւն է բանաստեղծը, որ կը ծալէ թղթիկը ու գուցէ իմաստը, որ մեր կեանքինն է ու կը սուզուի ողջ աչքովը գաւաթի յատակին, հոն խեղդելու համար զարշանքն ու դեղին գեղեցկութիւնը կեանքին։

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

(«Զուարթնոց», 930, թիւ 9)

# ՄԷԿ - ՀԱՏԻԿՍ

Իմ մէկ–հատիկըս հիմա, որ կը դիտես գիս վրհատ,
Հայելիին ջրհորէն,
Քեզի նրման ու քեզմով կը նայիմ ես ալ վրրադ
Երկարօրէն, ծանրօրէն...

Ե՞ս արդեօք քեզ, թէ դուն գիս կը մեղքընանք աւելի՝
Երբ զիրար լուռ կը դիտենք...
Քովդդ եղբայրդ է մեռած, քու հին ընկե՛րդ լոյսի՝
Զոր դեռ այսօր կ'ողբանք մենք:

Նոր զարնուած էր երբոր գիշեր մ'երազդս տեսայ՝
Թէ մութին մէջ, հեւ ի հեւ,
Կը քաշէի կարասի փոխադրող կառք մը հսկայ՝
Քովդս շուքի մը հետ սեւ.

Որուն յանախ կ'ըսէի անձկութիւնով ու վախով.
«— Ընկե՛ր, լաւ չեմ տեսներ ես,
Դուն կը տեսնե՞ս...», եւ թէեւ կը քալէինք քովէ քով՝
Բայց ձայն չրկա՛ր ընկերէս:

Զէի գիտեր, թէ արդէն մեռած էր խեղճն այդ պահուն,
Այնուհետեւ չարթնցա՛ւ,
Զրխօսեցաւ երբեք. վերջը տեսար գինքը դուն,
Ան չտեսաւ քեզ բընաւ...:

Հայելիին ջրհորէն մինչ կը նայիս դուն ինծի,
Ու կը նայիմ ես իր մէջ,
Կը նշմարեմ ջրրամոյն որպէս գլուխ մը սուրբի,
Անոր ծրփա՛լը անվերջ...:

Իմ մէկ–հատի՛կըս... Օհ, ինչպէ՞ս սիրտըս վրադ կը դողայ՝
Երբ կը տեսնեմ քեզմով քեզ.
Քու արցունքո՛վդդ քեզի կը պաղատիմ ես հիմա՝
Որ դուն ալ գիս չըլքես...:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

*Նիւ Եորքի «Արմենիոն տայլիէսր»ի 1971 Մարտ թուակիր համարէն ասնելով՝ ստորեւ կը նկարագրենք Վահան Թէքէեանի բանաստեղծութիւնները անգլերէնի վերածուած նմոյշ մը, առ ի հետաքրքրութիւն։ Դժբախտաբար թարգմանիչին անունը չէ նշուած քերթուածին տակ։*

# THE ARMENIAN CHURCH

## By Vahan Tekeyan

The Armenian Church is the birthplace of my soul.
Like a vast grotto it is simple and profound, dark and light —
With its hospitable court, ample tribune, and hushed altar
Standing in the distance as though it were a ship afloat.

The Armenian Church I see with my eyes closed.
I breathe and hear it through the clouds of incense
Which rise towards the feet of the Infant Jesus,
And through the fervent prayers vibrating its walls.

The Armenian Church is the mighty fortress of my forefather's faith.
Raised by them from the earth stone by stone,
And descended from heaven, a dewdrop and a cloud at a time.
In it they unfolded themselves peacefully and humbly.

The Armenian Church is a great embroidered tapestry
Behind which the Lord descends into the chalice, and
Before which all my people stand with bowed heads
To commune with the past through life-giving bread and wine.

The Armenian Church is a peaceful haven across turbulent seas.
It is fire and light in the cold of night;
It is shady forest in the scorching midday sun
Where lilies bloom by the River of Hymns.

The Armenian Church, beneath every stone in its floor,
Holds a secret passage leading up to Heaven.

The Armenian Church is the shining armor of Armenia's soul and body.
Her crosses rise to protect her;
Her bells ring forth and her song is always Victory.

***

Ըսուած է, որ մեծ բանաստեղծները անոնք են, որոնք կը վկայեն ժամանակի մը մասին եւ նոյնատեն կ'անցնին այդ ժամանակը, իրենց բարձրագոյն նուաճումներուն զօրութեամբ դառնալով բոլոր ժամանակներուն բաբախուն ներկայութիւններ:

Հին փորձառութիւններու հիւթը ներծծած եւ իրենց օրուան քոհուքոհներուն քովէն անցած բացառիկ ծնունդներ են անոնք, որոնք նախասահմանեալ շնորհը ունին ջղային թունդ կեդրոններու մէջ հաւաքական թէ անհատական խռովքներուն տալ իւրայատուկ լեզու մը, հոգեղէն ու անմահ, հրեղէն ու անմար:

Այս ճամբաներէն անցած են բոլոր մեծերը, որոնց պէս ու շարքին նաեւ Վահան Թէքէեան, որ ներծծեց հինը, ընդխառնուեցաւ նորին, կռահեց անխուսափելին եւ արարչագործ իր բնազդով ընդգրկուած նիւթերուն մէկ մասը օծեց յաւիտենական շնչառութեամբ:

*«Գեղօն Սօսեաց անտառին»*ը ժամանակէ մը կու գայ հարկաւ, բայց միայն նոյն ժամանակի՞ն կը պատկանի արդեօք: Դարեր շարունակ մենք ապրած ենք անոր խորհուրդը, յոյսի, անձկալի սպասման ու որոնման նոյն մթնոլորտին մէջ կ'ապրինք եւ այսօր, ու դժուար է երեւակայել, որ մենք կամ ուրիշ ժողովուրդ մը կարենայ սպառել հոն խտացուած ինքնութեան ապրումը: Նոյնը եւ *«Կռունկ երթ»*ի պարագային, *«Ըմբոստութիւն սրբազան»*ի, թերեւս նաեւ *«Աղօթք վաղուան սեմին»* քերթուածին: Պատերազմի մթնոլորտին կրկնութեան պէտք չկայ, ոչ ալ տարբեր մրրիկներու, որպէսզի մեր հոգին պէտք զգայ անոնց թափին, կրակին, պարփակուած աղերսներուն կամ բարութեան մթերքներուն: Այլեւս մեր կեանքին մաս կը կազմեն անոնք, մեր կեանքին մէջ կեանք դարձած էութիւններ են, ժամանակներու պայմաններէն ազատ, յանախ կրկնելի, այնպէս՝ ինչպէս են միւս գոհարներէն ոմանք, հայոց լեզուին պարզագոյն բառերով քանդուած *«Աղաւնիները»*, *«Անունդ»*, *«Ես երազիս տիրեցի»*, *«Քու յիշատակդ այս գիշեր»*, *«Մէկ-Հատիկս»* եւ նոյն որակով քանի մը ուրիշներ:

Կէս դար առաջ գրուած են Թէքէեանի բանաստեղծութիւնները, կէս դար առաջ ապրած մարդու ու մարդոց ջիղերով, այլ այսօրուան երիտասարդին նոյն թարմութեամբ ու յայտնութեամբ կը բացուին ոմանք, — երեսունը անցնող գլուխ-գործոցներ, անոնք՝ որոնք ետ կը տանին, խոկութեան մը խորհուրդին, կը նետեն առաջ, ապագայանալիք ճշմարտութեան մը աւետիսով: Անոնք այն բանաստեղծութիւններն են, որոնք կառուցուած են արուեստի միջոցներու նորոգ ձգողականութեամբ, միտքի, կիրքի, պատկերի կենսախայտ որակներով, Թէքէեանի անձին տառապագին վկայութեամբ:

Փ. ՍՆԱՊԵԱՆ

# ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

*Զապէլ Եսայեան (Յովհաննէսեան) ծնած է 1878 Փետրուար 6ին, Պոլսոյ Սկիւտար թաղը եւ տեղւոյն Ս. Խաչ վարժարանին մէջ ստացած է իր նախնական կրթութիւնը։*

*Իր առաջին գրութիւնը,* «Երգ առ գիշեր» *վերնագիրով արձակ բանաստեղծութիւն մը՝ լոյս տեսած է 1895ին, Արշակ Չօպանեանի* «Ծաղիկ»*ին մէջ։*

*Նոյն տարին գացած Փարիզ եւ հետեւած Սորպոնի գրականութեան դասընթացքին եւ աշխատակցած ֆրանսական գրական հանդէսներու։*

*Փարիզի մէջ կ'ամուսնանայ նկարիչ Տիգրան Եսայեանի հետ եւ 900ական թուականներուն կը վերադառնայ Պոլիս եւ կ'աշխատակցի* «Արեւելեան մամուլ», «Մասիս» *եւ* «Ծաղիկ» *հանդէսներուն, որոնց մէջ լոյս ընծայած գրութիւնները եւ, յատկապէս,* «Սպասման սրահին մէջ», «Կեղծ հանճարներ» *եւ* «Շնորհքով մարդիկ» *անուն վէպակները լայն ճանաչում կը բերեն իրեն։*

*1905ին հետեւող երեք տարիներուն, մեր ժողովուրդի զանազան կալուածներուն համար՝ Եսայեան կ'այցելէ Գահիրէ, Հալէպ, Պէյրութ, Այնթէպ, Ուրֆա, Տարսոն, Մերսին, Հաճըն եւ, Ատանայի ջարդէն ետք՝ համանուն քաղաքը, գրելով վերջինին աղէտը պատկերացնող գլուխգործոց մը՝* «Աւերակներուն մէջ»*։*

*1915ի Եղեռնէն Եսայեան կը յաջողի խոյս տալ, Պոլսէն Պուլկարիա փախչելով եւ անկէ անցնելով Կովկաս, ուր իր մասնակցութիւնը կը բերէ մեր ազգային կեանքը չհազրպռող շարժումներուն։ Հոն կը գրէ ու կը հրատարակէ* «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը» *խորագրով հատոր մը, ցաւի ու բողոքի։ Այդ տարիներուն կը գրէ նաեւ* «Վերջին բաժակը» *եւ* «Հոգիս աքսորեալ» *վէպերը։*

*1918ին՝ Բաքուէն Պարսկաստան, Պոլիս, Եգիպտոս, Լիբանան եւ Կիպրոս անցնելով, կը հաստատուի Փարիզ։*

*1920ին Եսայեան դարձեալ կ'անցնի Կիլիկիա՝ օգնելու համար որբերուն եւ անօթեւան մնացած բեկորներու։*

*1927ին կ'այցելէ Խորհրդային Հայաստան եւ Փարիզ վերադարձին կը գրէ* «Պրոմէթէոս ազատագրուած» *անուն ստուար հատորը, հայրենական նոր տպաւորութիւններու հիման վրայ։*

*1935ին, Հայաստանի կառավարութեան հրաւէրով՝ վերջնականապէս կը տեղափոխուի Երեւան ու պետական համալսարանին մէջ կը դասաւանդէ եւրոպական եւ արեւմտահայ գրականութիւն, միաժամանակ մամուլին մէջ լոյս ընծայելով վիպական եւ քննադատական գրութիւններ։*

*Հայրենիքի մէջ կը հրատարակուի անոր* «Կրակէ շապիկ»*ը, որ 1936ին կը թարգմանուի ռուսերէն եւ ադրպէջաներէն։ 1935ին լոյս կը տեսնէ իր* «Սիլիհտարի պարտէզները» *գործին առաջին հատորը։ Տարի մը ետք կ'աւարտէ* «Բարպա Խաչիկ» *ծաւալուն վէպը, որ լոյս կը տեսնէ 1966ին։*

*Ստալինեան մաքրագործումներուն ատեն (1938) Զապէլ Եսայեան եւս կ'աքսորուի եւ կը մեռնի Սիպերիոյ մէկ տաժանավայրին անյայտ մէկ անկիւնը, 1943ին։*

# ՋԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Տիկին Զապէլ Եսայեանի գրականութիւնը չինուած է յայտնատեսութեամբ, խանդավառութեամբ, երեւակայութեամբ, զգայնամոլ, շնորհալի եւ տարտամութեամբ: Այս արձակագրին էապէս բանաստեղծի աւիշ ունի: Իր բոլոր գրութիւններուն մէջ կայ առնակ մը մանկական յուզում եւ խորին միամտութիւն մը, որ կը խանգաղատեցնէ, — ու. աչինչ այնքան կանացի է, քան ազաւ մը պարզ հոգին:

Հոգերանական ու տխուրանական մառնաւոր պարագաներ ուսումնասիրելու, զանոնք իրենց ամէնէն գաշնահարող ձեւին ներքեւ պատկերացնելու մասին առանձին նախատիրութիւն ունի Տիկին Եսայեան: Շնորհիւ իր արտակարգ զգայնութեան, — վասնզի Տիկին Եսայեան զգայնիկ մ'է, եւ իր բոլոր զգայնութիւնները ցաւագին եւ կսկծեցնող ուժգնութիւնն ունին մարթագերծ միտի մը զգայնութիւններուն, — իր տիպարներուն հոգեբանութիւնը կը թուի վերապրիլ ամէն անգամ, եւ այս այնքա՜ն շանթահարող կենդանութիւն մը կու տայ իր պատմութիւններուն:

Տիկին Եսայեան՝ ընդհանուր առմամբ հեշտագիտած (sensuel) խառնուածք մ'է: Տարօրինապէս հալեցող հոգի մ'է ան: Ցաւը, տառապանքը, թշուառութիւնը, ոգերը, երազը, բնութեան հանդիսարանը, բոյրերը, գոյները, գիծերը, — բոլոր զգացումներն ու բոլոր զգացողութիւններն իր մօտ՝ սուր ու խորաթափանց հեշտանքի մը համար պատրուակներ են: Այս հեշտանքին մէջ՝ ոնկեղծութիւն, ջերմութիւն ու տոստկութիւն կայ: Անոր շնորհիւ է, որ Տիկին Եսայեանի գրականութիւնը ոչինչ ունի բանաստեղծական, այնքա՜ն ինքնարուխ է ու հմայիչ:

Իբրեւ բանաստեղծ, Տիկին Եսայեան արձակագիր բանաստեղծ մ'է, Լոթիի նման: Խորհրդաւոր հոգի մ'է ինքնարտաքին աշխարհը, իր նկարչական ոյլոգանութեան մէջ, կը թուի կերպարանափոխ ըլլալ, անցնելով իր հոգւոյն հատուածակոդմին մէջէն: Ամէն բան խորհրդանշան մ'է այն տեղն ոյլեւս: Բովանդակ հմայքն այդ խորհրդանշաններուն, քոդածածուկ տարտամութիւնն իսկ է: Այն մատուռական հեշտաւէտ ճիգը, զոր մեր թոռ տարուած ենք բնելու, ընդնչմարելու համար՝ հատուածակոդմին ընդմէջէն ցոլացող պատկերին հեռաւոր ոյլակերպութիւնը, գեղեցկագիտական կուչա վայելք մ'է: Այս բանաստեղծութիւնը կը թեւադրէ մոնուանդ, քան կը բացատրէ:

Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Շ· ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

# ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ
# ԿԱՄ
# ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԷՆ ՆԵՐՍ

*Գրողի մը գործին ուսումնասիրութեան ձեռնարկելէ առաջ, ուսումնասիրողը — քննադատը — պարտի փնտռել ու գտնել այն ընդհանուր կանոնը, որուն կը հպատակի այդ տուեալ գրականութիւնը, այն* օրէնքը, *որ կը ստեղծէ զայն սկզբնական ոչինչէն։ Զապէլ Եսայեանի պարագային, այդ ընդհանուր օրէնքը պէտք է փնտռել դէպի գրելու արարքի ձգտումին մէջ իսկ։*

*Արտայայտուելու պահանջը այն առաջին տարրն է, որմէ կը բխի գրութիւնը* (texte*ը*)։ *Նոյն էական պահանջի նիւթն ու մարմինն է Եսայեանի «ես»ի դերակատարութիւնը։ Եսայեանի գրական մթնոլորտը ծնունդն է այդ «ես»ին եւ իր զանազան հերոսները* (texte*ները*) *երեւակայուած–ենթադրուած փշրանքներն են այդ եսին, որ փոխադարձաբար պիտի* ըլլայ — *պիտի արձանագրուի — անոնցմով։*

*Ուրեմն, վիպային երեւակայութիւնը կը ստեղծէ «պատմութիւններ», հոգեբանական, ինքնակենսագրական, եւ այդ ստեղծուած բանը —խօսքը— վերջնական ճշմարտութի՛ւնն է, քանի որ արձանագրուած։ Անով, երկով, իրականացուած գրութեամբ, Եսայեան կ'ունենայ դէմք, միժամանակ ինքզինք վերագտնելով, գտնելո՛վ։ Հեղինակին ապրածն իսկ գոյութիւն պիտի չունենար, եթէ գրուած չըլլար։ Եսայեանի համար արտայայտութեան ձեռնարկելը գրիչով արձանագրելն է ապրուած–չապրուածը։ Այդ արձանագրութիւնը ինքզինք կը կերտէ եւ կը կերտէ Զապէլ Եսայեան իրականութիւնը* (phénomène*ը*)։ *Ուրեմն, ուշադրութի՛ւն, «ես»ը միայն* psychique*–հոգեկանը չէ, այլ՝ վիպայինը, այլ՝ գրականը։ Արդէն գիրն է, որ կը ստեղծէ խօսարական աշխարհը, գիրն է վերջին յաղթականը։ Գիրով է, որ կը տիրապետես։ Հոն կը թագաւորէ Եսայեան, ու կը վայելէ փառքի* substance*ը, յաւերժականը, որ միայն գրութեամբ կ'ապահովուի։ Այսպէս է, որ ան կը նուաճէ աշխարհը։*

***

*Եսայեան ինքզինք է, որ կը պատմէ. պատմումը ենթակայի հետքը* (trace) *ուժգնօրէն կը կրէ, քանի որ հեղինակին ենթակայական մասնակցութիւնը տիրական է գրութեան ծանօթ եւ գիտակից շարժումով, որ կը միտի ընթերցողը առնել ի՛ր օրէնքին, ի՛ր տիրապետող շուքին տակ։ Ինչ որ հեղինակի անձինն է՝ կը պատկանի նարկիսական եսին* (moi narcissique), *որ ինքնին վայրն է հոգեբանական այլազան շուքերու եւ նոյնացումներու* (identification)։ *Գրութիւնը կը յայտնաբերէ Փանթասմը, երեւակայականը (երեւակայուածը), որ իսկական վայրն է նարկիսական եսին։*

Ձախէն աջ՝ ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ, ՀԱՄԱԶԱՍՊ, ՄԿՐՏԻՉ ՋԱՆԱՆ, Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ
Բովինը՝ անծանօթ, մէջտեղը նստած՝ Տիկին ԱՏՐԻՆԷ ՋԱՆԱՆ նկարուած Պոլիս, 1911ին

*Եսայեան իր գրականութեամբ (միակական երեւակայութիւն, ասուել՝ լեզու-խօսք) կը ստեղծէ երկրորդ աստիճանի կեանք մը: Բիւրեղացա՛ծ կեանք մը: Հեղինակը կը փնտռէ առանց շուքի գիտակցութիւն մը, վերջնականապէս տիրապետուած թափանցկութիւնը գիրին: Եւ գիրը այն առինքնող ու ծաւալուն խօսքն է, որ ամբողջ «վայր»ը կը գրաւէ:*

*Եսայեան կը փնտռէ* գիտակցութեան պայծառութիւնը, *որուն հեղինակը կը հասնի գրական երկի իրականացմամբ: Ան կ'ունենայ այս գիտակցութիւնը՝ իր սեփական լեզուն ստեղծելու արարքին ընդմէջէն: Լեզու-երեւակայութիւն միութեամբ կեանքը կ'ըլլայ գրականութիւն, ու գրականութիւնը՝ վերջնական իրականութիւն եւ լուսային աշխարհ:*

*
**

*Ահա այն հայեցակէտը, որուն ընդմէջէն պիտի փորձենք աւելի մօտէն դիտել եւ վերլուծել Եսայեանի յատկանշական երկերէն երկուքը:*

*Եթէ գրականութիւնը է՛ երեւակայող, բանաստեղծ (համաձայն ստուգաբանական իմաստին), մտքի մը ենթադրեալ արտադրութիւնը, ապա ուրեմն հարկ է հոս անդրադառնալ Եսայեանի մօտ գերիշխող* տպաւորապաշտ *մտքի մը խաղացած դերին: Տպաւորութիւն մը* խորայատուկ ձեւ *մըն է՝ ընկալելու այն իրականութիւնը, որ մեզ կը շրջապատէ* (englobant*ը, փիլիսոփայական բառերով): Եսայեան-հեղինակի պարագային, միակական կառոյցը որոշ տպաւորութիւններէ կազմուած «մթնոլորտ»ի մը ծնունդ է. այս «մթնոլորտ»ը հոգեբանական բառական ապրում, թէեւ զգայուած — կրկին երեւակայուած — վիճակ մըն է, որ կ'ըսուի, կը պատմուի լայն ու շողարձակ քնարականութեամբ մը:*

*Եսայեան իր կրած տպաւորութիւնները կը փոխանցէ լեզուին: Լեզուն*

— գիրը — զգայնութեանց ու մտքի պարունակ, կը յղկէ, կը փայլեցնէ մեզ շրջապատող իրականութենէն բխած այլեւայլ տպաւորութիւնները իր արձանագրումի, այսինքն՝ լեզուի կերտման ու յաւերժականացման իսկ միջոցին: Արդարեւ, ինչպէս արդէն ըսինք, Եսայեանի «ես»ը, առանց հեղինակ — Եսայեանի լեզուին՝ դատապարտուած է կորուստի, չ'ըլլար. գիրն է, որ կը ստեղծէ զայն: Եսայեանի լեզուն Եսայեանն իսկ է: Եսայեանի գերագոյն նպատակը գրականութիւնն է, ու գիրը՝ հաճոյք, փառք վերջնական:

## «ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ»

«Այս գիրքը քեզ կը նուիրեմ...»
«Քեզ կը նուիրեմ ուրեմն այս գիրքը...»
Զ. Ե.
(«Վերջին բաժակը», նախաբան)

«Վերջին բաժակ»ի պատմումի եղանակն է առաջին դէմքը, Եսայեանի նախասիրած եղանակը: Հերոսուհին, պոլսահայ Աստղինէն, պատասխանելով իր սիրածի փափաքին («կ'ուզեմ քու հոգիդ ճանչնալ»), գրի կ'առնէ իր սիրոյ «Հրաշագեղ վէպը»: Աստղինէի հոս արձանագրուած կերպարը մէկ ապրուած-երեւակայուած երես-տարբերակն է Եսայեանի յոգնակի «ես»ին: Կարելի է խօսիլ Աստղինէ-Եսայեան տիպարի մասին, տիպար՝ որուն վերլուծման ընթացքին կու տանք «հեղինակ» անունը: Աւելի ուշ պիտի տեսնենք, թէ «Վերջին բաժակ»ի իսկական հերոս-հերոսուհին է «Աստղինէ-Եսայեան-գրութիւն» երրորդութիւնը: Արդարեւ, «հեղինակ»ը ինքզինք կու տայ իր գիրով միայն: Ուրեմն, վէպը կը գրուի...:

«Հեղինակ»ը կ'ուզէ երգել «պայծառ երջանկութիւնը», «խաղաղութեան հանդրուան»ը: Մա՛նաւանդ՝ «ես իմ սիրտս կ'ուզեմ արտայայտել, ես իմ ուրախութիւնս կ'ուզեմ երգել, ես կը գրեմ միմիայն քեզի համար, սիրելիս...»: Եւ ահա՛ յայտնութիւնը.—

«Տիրական ձայն»ը իմ եսիս ձայնն էր ու անիկէ է, որ կը բխէին իմ երջանկութիւններս ու դժբախտութիւններս, ինչպէս նաեւ իմ մէջս է միայն, որ ապաւէն եւ օգնութիւն կը գտնէի, եւ իմ մէջս է, որ կ'որոնէի այն գանձը, որ կեանքս պիտի զարդարէր պերճանքով, լոյսով ու փառքով». (ընդգծումը մեր կողմէ):

Հեղինակը (Աստղինէ — Եսայեան) աստիճանաբար պիտի յայտնաբերէ այդ «գանձ»ը եւ պիտի արձանագրէ զայն իր իսկ վէպով, «Վերջին բաժակ»ով: Յստակ է, թէ սէրն է այդ «գանձ»ը: Սակայն սէրը հոս ունի յատկանիշ մը, որ հիմնովին կ'այլափոխէ զինք, այդ ալ իր խօսուած, գրուած ըլլալն է: Հեղինակը կը խօսի սէրը: Ու այդ «բան»ն է (այսինքն՝ խօսքը, պատմուած սէրը), որ իրեն հետ կը բերէ «պերճանք»ը, «լոյս»ն ու «փառք»ը:

Հեղինակը կը վերստեղծէ կեանքի մը պատմութիւնը, կը ստեղծէ այլ կեանք մը: Ամբողջ թեքսթը կը դառնայ en crescendo իբր գեղեցիկ, ներուժ ու խիտ երգ-բանաստեղծութիւն մը, ուր չկայ ո՛չ մէկ աւելորդ բառ, ո՛չ մէկ ճապաղում: Հեղինակը (մի՛շտ Աստղինէ-Եսայեան) ընթերցողը ճարտարօրէն կ'առնէ իր թեքսթի խաղին մէջ: Այսպէս, շա՛տ յաճախակի կրկնուած «սիրելիս»ները, դուն-երը, քեզ-երը, քեզի-ները, անմիջականօրէն յանձնառութեան մը տակ կ'առնեն մեզ՝ ընթերցողներս: Հեղինակը նման է այն

*ափրակայ-բանաստեղծին, որ իր օրէնքը պիտի պարտադրէ ու կը հաստատե-ցընէ (հրացո՞ւմ)։ Ամբողջ «վայր»ը գրաւուած է՝ իր ձայնով, որ կը ծաւալի, կ'ընդլայնի ու կ'իջնէ... ստեղծելով, այսինքն՝ մահուան դատապարտուած խռովութիւն մը գրութեամբ յաւերժացնելով։ Ահա՛ թէ ինչու ան ինքզինք կը համարէ այն «ճշմարիտ բնորեայներէն մէկն», որ «կ'ապրի, կ'անհետանայ այս աշխարհէս, լուսաւոր հետք մը ձգելով իր ճամբուն վրայ»։*

*(Ցաւալի է, թէ ընթերցումի այն ձեւը, զոր հոս կ'որդեգրենք, կը տե-ղաւորուի այն հայեցակէտին մէջ, զոր ճշդեցինք մեր իսկ թեքսթի առաջին խօսքերով)։*

*Հեղինակը յաճախ կը խօսի «տարտամ կեանքիս մշուշ»ին մասին։ Այդ «մշուշ»ը (մառախլամած) պէտք է փարատել ու կը փարատէ միմիայն իսկա-կա՛ն սիրով, որ ինքզինք կ'արտայայտէ իր բացարձակ ու վերջնական ձե-ւին մէջ խտացուած գրութեամբ («արուեստի գործ»ով, եթէ կ'ուզէք)։ Հեղինակը խոստացած է իր սիրոյ վէպը* գրել *եւ, առանց այդ* գրելուն՝ *ի՞նչ սէր։ Կը կարդանք էջ 5ը* («Վերջին բաժակ»*ը, Կ. Պոլիս*, 1924). — «Ահա՛ իմ խոստումս կը կատարեմ վերջապէս եւ կը սկսիմ գրի առնել իմ տպաւորու-թիւններս եւ արձանագրել այն ժամերը՝ զորս ապրեցայ երջանկութեամբ եւ յուզումով», *եւ միմիայն այդ գրելն է, որ* «առիթ մը պիտի ըլլայ, որ ես ինքս անդրադառնամ իմ ապրած ժամերուս գեղեցկութեան ու անդորր եր-ջանկութեան»։

*Այսպէս, հեղինակը կ'ազատուի զինք «կաշկանդող կապանքներէն»․ քանի որ «բոլոր մշուշներն ու բոլոր ամպերը փարատեցան»․ գրութիւնը շնորհն է։ Գրելը՝ կեանքի անձեւ քաոսը գիրի վերածելը, գերագոյն խռովութիւնն է, վերջնական յաղթանակն ու փառքը։*

«Վերջին բաժակ»*ի էջերը զիրար կը լուսաւորեն։ Արձագանգներն ու հայելիի խաղերը անպակաս են էջէ էջ։ Այսպէս, Եսայեանի կարգ մը գոր-ծերը իրարու լրացուցիչ ամբողջութիւններ են* (intertextualité)։

*Հեղինակը մի՛շտ* երգ *մը ունի իր մէջ ծաւալող, խօսող։ Ու այդ ներ-քին — ներհմայական երգն է, որ կը բերէ զինք գիրի խռովութեան, որ իր «ես»ի խռովութիւնն իսկ է։* «Անոնք իմ սեփական երգերս էին, իմ հոգ-ւոյս ձայները, որոնք կ'ընկերանային իմ տխրութիւններուս կամ ուրախու-թիւններուս, բայց եւ ոչ մէկ կերպով չէի կրնար արտայայտել։ Երբեմն ա-ռանձին նոթ մը, շեշտ մը, աղաղակ մը, մրմունջ մը կը մոլորուէր ու դուրս կ'արձակուէր այդ ներքին համադաշնակութենէն, բայց այդ էր բոլորը, ու իմ երգս, ու իմ երգերս կը մնային ինծի համար միայն լսելի»։ («Վերջին բա-ժակ»*ը, էջ* 41)։ *Սիրոյ պատճառած քաղցրագին հարուածն է, որ պիտի ազատագրէ ներքին պահանջքը երգին ու զայն վերջնականապէս վերածէ ար-ձանագրուած երգի, այսինքն՝ գրութեան։ Սէրը մինչեւ անգամ գեղեցիկ պատրուակ մըն է միայն, վերջնական խռովութիւնը թեքսթին է, որ կը պատկանի։*

*Կը կարդանք էջ 43ը.—*

«... Երբ երկու հոգիներ, երկու առանձին աշխարհներ — ո՞վ գիտէ ի՛նչ խորհրդաւոր եւ աստուածային զօրութեամբ մը թափանցելով բոլոր արգելքներէն, բոլոր խաւարային ճնշումներէն եւ մշուշներէն — հանդիպ-ման կէտ մը կը գտնեն եւ երկու լոյսի կաթիլներու նման իրար հետ կը նոյ-նանան, զիրար կը ճանաչեն...»։

*Ապա՝ էջ 52։ —*

«··· Ու ես կը զգամ, որ հանդիսաւոր ընթացքով մը հոգիս իր գաղթականութեան մէկուն կը բարձրանայ»։

*Մի՛շտ բարձրացում մը կայ, մոլորելու, հասնելու հզօր ակնչ մը (մտասուեռում)։ Թեքսթը ամբողջ փնտռտո՛ւքն է լոյսի եւ թափանցիկութեան։ Ահա՛ թէ ինչու* «կ'ուզեմ շեշտակի նայիլ իմ հպարտութեանս անպարտելի զգացումին, որ կը զուարճանայ իմ մէջս իմ ամէնէն վճռական ժամերուս։ Կ'ուզեմ, որ անստուգութեան, կասկածներու, վարանումներու բոլոր ամպերը փարատին, ու հոգւոյս երկնակամարին վրայ իմ սիրոյս արեւը ճաճանչէ առանձին եւ երկարատեւ պայծառութեամբ»։ (էջ 57)։ *Հոգին կը յանձնայ եւ գրութիւնը կ'ըսէ այդ՝ յաւերժացնելով ապրուածը, որ աչքինչ է եղբ անխոտ։*

*Կը կարդանք էջ 59ը։—*

«Ուժգնօրէն եւ լիուլի կը զգամ, թէ այս իսկ է երջանկութիւնը։ Բոլոր ապտուկները, բոլոր արգելքները, բոլոր ստուերները անհետացած են այսօրուան պայծառութեան մէջ։ Ի՞նչ դժբախտութիւն եւ ի՞նչ սադտուկ կրնայ դիմադրել իմ ամենակարող եւ բացարձակ ուրախութիւնս, որ տաւիղի մը պէս կը հնչէ։ Իմ կեանքս ամբողջովին լոյսով ողողուած է, ու մեծ եւ փոքր դժբախտութիւններու ուրուականները խուսափելով անհետացած են անոր բոլոր հորիզոններէն։ Այլեւս ոչ ոք եւ ոչ մէկ պարագայ կրնայ բռնաբարել իմ հոգիս, որուն մէջ սէրը արծիւի մը պէս յաղթականօրէն կը սաւառնի։ Ու իմ երջանկութիւնս կը զգամ այնքան ամբողջական, այնքան բացարձակ, որուն չեմ համարձակիր նոյնիսկ անդրադառնալ, որովհետեւ կարծես թէ այլեւս դուրս ելած եմ մարդկային օրէնքներէն եւ նկատագրէն»։

*Այսպէս կը գրուի երջանկութիւնը։ Եւ գրուելով է, որ «հեղինակ»ը կ'ունենայ զայն իր «պայծառութեան մէջ»։ Այսպէս է, որ «հեղինակ»ը կը հասնի* պայծառութեան գիտակցութեան, *որ անդրադարձ, դիտակցութիւնն է ստեղծագործութեան (գրութեան) բարձր ու վսեմ իրականութեան եւ ան վերջնականապէս կ'աղատագրուի առօրեայի խանդարիչ «մշուշ»էն, կեանքի քաոսի միջակ խեղճութենէն։ Ահա՛ թէ ինչու նաեւ «հեղինակ»ը կը ձգէ իր սիրածը ու կը հեռանայ, դարձեալ փախչելով այլ «խաւարային ճնշումներէն եւ մշուշներէն», բայց այս անգամ գրութեամբ, ի՛ր թեքսթով, ստեղծելու, պահելու ապրուած–չապրուած իրականութիւնը, կեա՛նքը։*

*Կը կարդանք էջ 68–69ը։—*

«Մեր վերջին սէրն էր ասիկա, սիրելի՛ս, վերջին բաժակը··· որով պիտի արբենայինք յամրօրէն, շնորհով եւ գեղեցկութեամբ, ինչպէս վերջալոյսը երկնակամարին վրայ, որը անակնկալ լոյսի ժայթքումներու եւ գունագեղ ցոլքերու մէջ կը յամենար, մինչ ամէն վայրկեան կը սպասէինք, որ պիտի մարի, մինչ կը կարծէինք, թէ արդէն իսկ մարած է։

«Վերջին բաժակը··· ու անիկա ամէնէն զգլխչն էր ու ամէնէն աւելի լիուլի յուզումով, կեանքով եւ սքանչացումով։ Մեր կեանքի ամբողջ ընթացքին տարուբերուեր էինք զանազան տխրութիւններու եւ ուրախութիւններու մէջ, կարծես յանկելու համար այս ժամին, որ մեր կեանքին գեղեցկագոյն ժամը ըլլալու սահմանուած էր»։

*Այս բաժնի վերջին հատուածը կարելի է համարել բանալի–նախադասութիւնը* «Վերջին բաժակ»*ին։ Հոս թեքսթը արդէն հասած է իր զարգացման գագաթնակէտին։ Այս քանի մը տողերը հայելիի մը նման կը ցոլացնեն ամբողջ երկը, ի՛ր իրականութիւնը (կարելի է խօսիլ* mise en abyme*ի մը մասին)։ Վերջապէս, թեքսթի զարգացման այս յատկանշական վայրկեանին է*

(*«այս ժամին»*), *որ «Վերջին բաժակ»ը — ահը կը ծնի «Վերջին բաժակ»ը — գրութիւնը, այսինքն՝ թեքսթը ինքնի՛ն, միակ տունը, որ վերջնականօրէն կա՛յ*:

*Ինչպէս կը տեսնենք «բաժակ»ի փոխաբերութիւնը ծնունդ կու տայ գրութեան*: «Վերջին բաժակ»*ը կը շինուի ու կ'ամբողջանայ, ձեւ կ'առնէ, իր պատումին մէջ իսկ: Ամբողջական կառուցուածքով ամբողջական գործ մըն է անիկա. Եսայեան երբեք չի կորսնցներ գիծը իր ձեռքէն: «Հեղինակ»ը [Արփինէ-Եսայեան] ինքզինք կը նուաճէ գրելու արարքին ընդմէջէն: Ու գիրը փնտռուած յոյսն է անպայմա՛ն*:

*Հարկ է նկատել ամբողջ* «Վերջին բաժակ»*ին ընթացքին «ա» տառին գերիշխան ներկայութիւնն ու կեդրոնական դերը: «Ա»ն՝ բացում, նոյն ատեն առնող, ընդարձակուող, էական տառն է: «Ա»ն տիրապետուած ամբողջութիւնն է, առաջնահերթը:* «Վերջին բաժակ»*ին մէջ, «ա» տառն է, որ կը ստեղծէ բարձրացող կշռոյթը վէպին: Բաժակ-ահը-գրութեան շնորհած «լիակատար երջանկութիւն»ն է ան: Նաե՛ւ, փառքն ու վայելքը իրականացուած աշխատութեան: Սկիզբն է ու վերջը:*

*Այլ հիմնական նկատում մը:* «Վերջին բաժակ»*ը կ'ընթանայ արագ բառերու յատուկ կրկնութեամբ, ինչպէս նաեւ յատուկ բառապաշարի մը օգտագործումով: Այսպէս, յաճախ կը կրկնուին հետեւեալ բառերը. —* բաժակ, գանձ, լոյս, պերճանք, փայլք, պայծառութիւն, անդորրութիւն, երջանկութիւն, յատակ, երկնակամար, ցոլք, երազ, ձայն, տարփանք, յաւիտենականութիւն, սուրբ, փառք, հոգի, *եւայլն... Այս բառերը այն* լուսաւորեալ *բառերն են, որոնք կը յաղթահարեն սկզբնական ոչինչը, որ «մշուշ» է, «տգեղը», «խաւար», «յուսահատութիւն», «մթութիւն», «մահ», եւայլն... Այս բառերն են, որ կը ստեղծեն յատուկ* isotopie*ները, որոնք ընթերցողը կ'ուղղեն դէպի առաջ ու ընդգծուած «իմաստ»ի նպատակակէտեր:*

*«Ճշմարտապէս ո՞ւր է երազը, ո՞ւր է իրական կեանքը...»* (էջ 87): *Յստակ է, թէ չկայ երազ ու իրական կեանք առանց բառի, այսինքն՝ առանց գրականութեան* իրականութեան: *Էջը, ուր հեղինակը կ'արձանագրէ — կը քանդակէ — ինքզինք, ահը, ու նոյնինքն գիրը, կը ներկայանայ իբր վերջնական հանգրուանը, այսինքն՝ իսկական յաղթանակին պայծառ* վայրը:

## *«ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԷԶՆԵՐԸ»*

«Սիլիհտարի պարտէզները» *գեղեցիկ ու պայծառ երկն է. ցոյց կու տայ այն ընթացքը — փոխաբերական ձեւով թէ ուղղակիօրէն —, որ երեխայ Զապէլը պիտի վերածէ* Եսայեանի: *«Սիլիհտար»ն է, որ կը յայտնաբերէ, թէ ինչու եւ ինչպէս Եսայեան կը հասնի* գրականութեան: *«Սիլիհտար»ը մտքի ծայրով կը գրէ այս ընթացքը. անիկա գրական երկն է. իրականացած երկ-գրութիւնը, ուր հեղինակը ինքզինք կ'արտայայտէ «ազատութեամբ եւ հրայրքով»: Այսպէս, հեղինակը կ'ունենայ* մանկութիւնն ու գիրը:

«Սիլիհտարի պարտէզները» *խորագրեալ գեղարուեստական ինքնակենսագրութիւնը կը բաղկանայ իրարայաջորդ թեքսթերէ, որոնց ամէն մէկը ինքնին վէպի մը խտացած գիտաշարն է: Այդ ամէն մէկ թեքսթը կը դառնայ իբր փոքրիկ եւ ուրո՛յն թատերական խաղ մը, որ ունի իր դերակատարները, իր բեմադրութիւնը, իր կո՛ւռ կառոյցը:*

*Խօսքի պահանջի դերակայութիւնը ակներեւ է* «Սիլիհտար»*ի ամբողջ տեւողութեան:* «Սիլիհտար»*ի հմայական խօսքը, որ երկրորդ աստիճանի*

կեանքի մը կը կանչէ մանկութեան խաղիկ աշխարհը՝ կը դրուէ ընթերցողին ու կը բանէ «մայր»ը, տարածուելով, ընդարձակուելով, ծաւալելով: Եսայեան–1937ը կը զարմացնէ իր խօսքի տարօրինակ թարմութեամբ, զուսպ ու խղճմտանքով լի երկտասարդ խօսք, որ միայն դիւթանք կրնայ պատճառել ընթերցող «ես»ին:

Յուշը բանաստեղծականօրէն կը դրէ Պոլիսը, Սիլիհտարի քաղցր ու միջավայրին մթնոլորտը: Կը վերակենդանանան դէպքեր: Դէպք կը վերածադկեցնէ կորսուած անցեալը, որ երկրորդ կարօտով մը ընթերցողին կը փոխանցուի: Ան կը նուաճէ Պոլիսը, կը նուաճէ մանկութիւնը: Ամբողջ «Սիլիհտար»ը անուշ եւ համակրելի երգն է, որ ականջներդ կը լեցնէ ու սիրտդ կը յուզէ («Երաժշտութիւնն ինծի համար անհրաժեշտ ամենամեծ զինովութիւնն է», Զ. Ե.): «Սիլիհտարի պարտէզները» բուրեղ կշռոյթի մը նոյնքան պայծառ արտայայտութիւնն է: Կեանքն ալ, վերջապէս փրկուած գրութեամբ (գրութիւնը շնորհն է աստուածային առումով· յիշեցու՛մ):

«Իմ ճոխագարդ երեւակայութիւնս թեւեր կ'առնէր եւ այդ խօսքերու բեկորներով ինծի համար աշխարհ մը կը ստեղծէի» («Տունը») կամ՝ «Բուրումները կը վերածուէին տեսիլքներու եւ անորոշ երջանկութեան մը: Կը տեսնէի եւ կը լսէի բաներ, որոնք որեւէ կապ չունէին անմիջական իրականութեան հետ եւ յետոյ, երբ այդ տպաւորութիւնները իմ մէջս կը վերածուէին պատմութիւններու, որ ինքզինքս կը պատմէի, ինծի համար կը դառնային աւելի իրական, քան զիս շրջապատող իրականութիւնը»: («Վարի բաղերը»):

Ֆիքսիոնը գերիշխան է «Սիլիհտար»ի մէջ, թէեւ երբե՛ք անանկ, աւելորդ: Ֆիքսիոնը հոս չի՛ վերածուիր սուտի, չի նեղեր: Արդարեւ, եթէ Սանդուխտ հանըմ մը իր պուպրիկներով կ'ուզէ կեանքի պարապը լեցնել, սա նոյնը չէ պարագան երեխայ–Եսայեանի համար: «Ես ալ ունէի պուպրիկներ, որոնց կեանք եւ յոյզ փոխ կու տայի: Բայց իմս ուրիշ բան էր: Անոնք իմ ձեռքիս մէջ միջոցներ էին, որոնցմով պատմութիւն մը կը ձեւակերպէի: Իմ աշխարհս իմ մէջ էր, ոչ թէ անշունչ պուպրիկներու մէջ, մինչդեռ Սանդուխտ հանըմի ներքին աշխարհը թափուր էր» («Պուպրիկներու տունը»):

Մարդ արարածը խօսող անասուն մըն է եւ ան յաճախ խօսքը կը վերածէ գրականութեան (տաճար, ուրուն մուտքը արտօնուած չէ ամէնուն): Գրական «Ֆիքսիոն»ը կը ստեղծէ երկրորդ կեանք մը եւ գրողական արարքը, որ ձեւով մը ստեղծուած դրութիւնն իսկ է՝ գող ու հաճոյք կը պատճառէ: Առաջին խօսքը (մանկութի՞ւն), ինչպէս նաեւ արտայայտելու անզիմադրելի պահանջը ե՛ն թեքսթի ընծայելիք տարբե՛ր (ոչ-սովորական) փաթի մը կարեւոր կռուանները:

Գրականութիւնը, վերջապէս, յայտնաբերուած մանկութիւնն է: «Սիլիհտարի պարտէզները» թեքսթը այս իրականութիւնն է, որ կը նշանակէ (signifier): Այսպէս, «Սիլիհտար»ի Ա. գիրքը կ'ըսէ, այսինքն՝ կը դրէ.

— Երեխայ Զապէլի բանաստեղծութեան եւ դիւթի հանդէպ սէրը («Ափառն աստուած այն օրից եւ Այրուբեն», «Ալեմտաղի», «Արթին ամուսնան», եւայլն...):

— Երգը, երգի ախորժելութիւնը («Մեր ընտանիքը», «Տունը», եւայլն...):

— Խօսքի ընծայած հաճոյքը («Կարապետ աղային դպրատունը», եւայլն...):

—«Ֆիքսիոն»ի սէրը, «խաղ»ի, ինչպէս նաեւ պատմութիւններ հնարե-

*բու փոփաքը* («Մանչ ըլլայի», «Խաչիկ մօրեղբայրս», «Վարի թաղերը», «Գուպրիկներու ոտնը»)։

«Սիլիհտար»*ի Բ. գիրքը կ'սկսի՝*

*- Գոգբացն ու գիրքը (թեքթի ընթացքին անդադար կը յիշուին Գարոյ մէջ ապրող գրական գէմքերը, ինչպէս Պէշիկթաշլեան, Թէոդիկ, Սիպիլ, ապա՝ աւելի ուշ, Դուրեան, Տիւսապ ու Թերզեան)։*

*— Շրջանի վիպագրաց դպրոցութիւնը եւ անոր ծնունդ Զապէլի գրական ասպարէզին փորձերը («Մարմարայի ափերուն վրայ», «Ծայիզէ», «Նաւակ», «Դուրեանի շիրիմը»)։ Զապէլ ասոյգ ճանաչեցաւ կ'ուզղուի դէպի գիրը, «գրական աշխարհ»ը, այսպէս, ան կը թրդէ իր անհաստակամութիւնը։*

*— Գրելու անդադար փոփաքն ու փասքի պրտակները («Տիկին Տիւսապ» եւ «Թովմաս Թերզեան»)։ «Կեանքը իմ առաջ կը բացուէր լայն ճանապարհներով։։։ Իմ ախորժակս մեծ էր, ձգտումներս՝ բազմազան, եւ իմ յարուած էութիւնս կը փնտռէր ինքզինքը արտայայտելու շռայլութեամբ եւ հրայր ջով»։ Հոս կը գտնուի «Սիլիհտարի պարտէզները» երկը։*

*Եսայեանի «Սիլիհտար»ը կը յայտնարերէ չարժումը լեզուին։ Գիրը — մի՛շտ ընթացքի մէջ — կը քալէ բացուելով, եւ ահա յանկարծ հեգինակը կը գտնէ, կը կապարարէ զայն, երբ արդէն կը կարծէիր, որ կարուստի գատապարտուած է անիկա, բայց երբի՛ք։ Անսահմանօրէն բացուելու եւ յանկարծակիօրէն գոցուելու — բռնուելու — այս յարատեւ չարժումն է, որ կը շինէ գիրը, գրութիւնը եթէ կ'ուզէք։ Այդպէս է, որ հեգինակը կ'արտադրէ իր երկը ու փոխադարձաբար իր իսկ «անձ»ը։*

*Ինչպէս ըսուեցաւ, «Սիլիհտար»ի ամէն մէկ գլուխը փոքրիկ վէպ մըն է, հոյակապօրէն խտացուած ու իր ամբողջականութեան մէջ գտնուած, որ կը սպառէ իր նիւթը։ Կո՛ւռ է, ներուժ։ Այդ ամէն մէկ հատուածը գրականութեան «փայր»էն — տաճարէն — ներս առնուած յաղթական քայլ մըն է, արձանագրուած յաջողութիւն մը։ Գրականութեամբդ է, որ տարածութիւնը կը գրաւես, աշխարհ կը նուաճես ու կ'ըլլաս, այսինքն՝ կը ապրագործես։ Եսայեան ատոմիճանաբար կը կերտէ ինքզինք իր արտադրութեան ընդմէջէն։ Այս արտադրութիւնը կ'ընդգրկէ վիպական մթնոլորտի եւ կերպարներու կերտումը, ինչպէս նաեւ գրութեան գլոյթի վերջնական հաստատումը։*

«Սիլիհտարի պարտէզները» *հատորին մէջ վերլուծումը կրկին անգամ կը յատկանշուի իր ապաւորագաչութեամբ։ Հոգեբանութիւնը Եսայեանի համար մի՛շտ բարեխառնութիւն մըն է, ինքնին գրականութեանց ծնունդ։ Բայց «Սիլիհտար»ի գերագոյն յատկանիշը կը մնայ երկրորդ մակարդակի մը վրայ կեանքեր (պատմութիւններ) ստեղծելու իր կարողութիւնը։ Կը ծնին կերպարներ, որոնց յաջորդաբար կը նոյնանայ գրող «ես»ը (երեխան)։ Փոխադարձաբար, այս յաջորդական նոյնացումներէն է, որ կը կազմուի նոյն այդ «ես»ը։ «Սիլիհտար»ը նման է անհամար հայելիներով սենեակի մը, ուր, սիզիֆեանական քառոյէն փախչելով եւ այլազան փորձառումներէ եռք, «ես»ը կը կերտէ իր իրականութիւնը։ Այդ իրականութիւնը գիրն իսկ է։ Այդպէս կ'ըլլայ գերագոյն մակարդակը, որ իսկական կեանքն է, այսինքն՝* գրականութիւնը։

«Սիլիհտար»*ի ամբողջ տեւողութեան ակներեւ է հեգինակի «ունենալ»ու, «քանել»ու, «ընդգրկել»ու, «իւրացնել»ու, «յաղթել»ու մտասեւեռումմտադրութիւնը։ Այս դծով։ «Մանչ ըլլայի» խորագրեալ հատուածը շատ բան կ'ըսէ։ «Մանչ ըլլալ», երեւոյթի անպիտակիցին մէջ, փասքի հասնիլ, իշխել կը նշանակէ։ Ադջիկ–Զապէլի բոլոր խաղընկերները մանչեր են եւ ան կը պայ-*

*քարի բլյուրու համար իրենց ոգեւ։ Երեխան կը ցանկայ նմանիլ իր հօր, կը սիրէ մաղլցիլ «ծառերուն մինչեւ գագաթները»։ Ան կը ցանկայ «հերոս» բլլալ ու բարձրանալ «պալատի ոռնդուխներէն»։ Այս պալատը՝ փոխաբերական իմաստով՝ փառքի թափանցիկ վայրն է, էջն է, դիրքը։ Ան (Երեխան, բայց նաեւ՝ գրագիտուհին — ամէն դրող «մանուկ»ը ազէ կը պահէ իր մէջ), փորձելով իւրացնել զինք շրջապատող այլատեսակ տիպարներ եւ իր տակաւին փխրուն «ես»ին յարմարցնելով այլեւայլ կերպարներ, կ'ուզէ դառնալ, ունենալ, իր դէմքը։ Երեխան (Եսայեան) շատ բան կ'առնէ դուրսի աշխարհէն, բայց եւ կու տայ, կրկին կը նուիրէ — գրականութեամբ։*

*Այսպէս, ամբողջ «Սիլիհտար»ի տեւողութեան, ան կ'բլլայ տարբերտարբեր դէմքեր, փորձեր կ'ընէ եւ այս ընթացքին մէջ առանձնաբար կը հաստատէ իր իսկ ոճը՝ ինքզինք բիւրեղացնելու ճամբով։ Ան ունի բան մը իր մօրաքրոջներէն, բան մը՝ իր հօրմէն, երբոյր մը՝ Ֆայլիկէն եւ չարաճակատը... մինչեւ առանձնէ ի՛ր անհատականութիւնը, համագրելով այս այլապան դէմքերուն յատկանշական գիծերը։ «Ես»ը, դասագիրքերուն եւ միջոցառումներուն, կը կերտուի, կը կազմաւորուի, կը խոտանայ։ Գրութիւնը կը փարատէ չուքերը, կը պայծառացնէ մանկութեան կարուտի գաղտագարտուած աշխարհը, այսինքն՝ Սիլիհտարի պարտէզները, որոնց «յիշատակը մնացած է անջնջելի»։ Ահա՛ թէ ինչու «ինձ հետ տարեր եմ ամէնուրեք այդ պարտէզները եւ անոնց մէջ ապաստաներ եմ ամէն անգամ, երբ մութ եւ ապառնական ամպեր կուտակուեր են իմ կեանքիս հորիզոնին վրայ» («Ցուցակ»)։ Հեղինակ–Եսայեան մի՛շտ Երեխայ–Զապէլն է, նոյնիսկ եթէ առանց Եսայեանի Զապէլ գոյութիւն իսկ չէ։*

*Այսպէս կը դրսի «ես»ի իրականութիւնը, որ կը բխի ապրուած փորձառութիւններէ, կեանքի օրերու հիւսուածքէն։ Գրութիւնը կը դրսեւորէ բայց նաեւ է՝ այս իրականութիւնը։ Ցատակ է, թէ «ես»ը ծնունդ կու տայ դրութեան (չկայ դրութիւն՝ առանց դրող ձեռքին, առանց մարմնին), բայց դրութիւնն է, որ փոխադարձաբար ու վերջնականօրէն կը գոյացնէ «ես»ը։ Մանկութիւնը գոյութիւն պիտի չունենար, եթէ դրուած չբլլար (կրկնո՛ւմ)։ Այժմ հասկնալի է, թէ ինչու Եսայեանի համար չկան տարբերուած անձնական «ես» մը ու գրական «ես» մը։ Բայց մէկ, վերջնական, արձանագրուած «ես», որ կ'ապրի, է՛, մէկ ներքին ներիմացական տրամաբանութեամբ* (logique intuitive) *եւ որ թելքթելն է անդայման* (logique interne du texte)։

«Այդ պարտէզներու մէջ արքայական ծիրանիներ իրենց ոսկեգոյն պրտուղները կարկառած են ինձ, ծաղկեալ վարդենիներ իրենց բաղդր բուրմունքով ոճած են իմ մանկութիւնս եւ վարդեր կարմիր, վարդեր ճերմակ իրենց գեղեցկութեան գերագոյն լրումին մէջ փոխանակ թառամելու, անհամար թերթիկներով, իմ զգայուն մատներուս թեթեւ հպումով, ինկած են ոտքերուս առաջ»։

*Սիլիհտարի այս պարտէզներու փարթամ նուէրները փոխաբերական են «Սիլիհտար»ի — գրութեան — ընծայելիք պայծառ դեղեցկութեան ու փառքի յուսադրանքին։ Երեխան [հեղինակը] ինքն իրեն պատմութիւններ կը պատմէ [կը գրէ]։ Երեւակայութիւնն ու խօսքը կը յանդին գրութեան իրականութեան։ Եսայեան կ'ելլէ «ոտնդուխը», քանի որ «միշտ ոտնդուխ մը կար այդ պատմութիւններուն մէջ» եւ, յաղթահարելով բոլոր արգելքներն ու մահը — «պատանի թշնամին» —, հպարտօրէն մուտք կը գործէ հոյակապ սրահատաճարէն ներս, «ինքզինքը արտայայտելու շռայլութեամբ եւ հպարտութեամբ»։*

**ՇՈՒՇԻԿ ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ**

Օգոստոս 1978

## Շ Ա Հ Ա Ն Դ Ո Ւ Խ Տ

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ
Բ Ա Յ Ց
Դ Ե Ռ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
Կ Ի Ն Ը

# ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

«Մխիթարի Պարտէզներէն» կին մը ծնաւ·
Ծնչեց անյագ բոյրը կեանքին,
Հսկաներուն վայել անով այնքան արագ հասակ առաւ,
Որ առիթ չունեցաւ յամենալու վարդերու թուփերուն դիմաց,
Շօշափելու գոյնը սիրոյ՝ արբենալու բոյրով խինդին:
Ծաղիկները հոտուրտալու հեշտանքը ձգեց բախտաւոր կանանց,
Իսկ ինք վազեց ոտաբոպիկ ու գլխաբաց,
Հեռուի սուրբին դիմող ուխտաւորին սրտով պարզուկ,
Հասնելու համար բոլոր տառապողներուն,
Որոնց կեանքը կը թունաւորէին սողունները ջրքացած:

*
**

Թագուհիի մը անունով մկրտուած՝
Իր հետ ապրեցուց իշխանազունի հմայքը օրհնեալ·
Հագին երկնեց ոսկի երգեր,
Արձանագրեց մագաղաթներ յայտնութեան,
Սիրտը բաշխեց ամբոխներուն մեր լուսաբաղձ,
Աստուածաշնորհ տաղն իր վճիտ ո՛վ որ կարդաց,
Լուռ շշմեցաւ ինքն իր դիմաց,
Որովհետեւ՝
Ոսկեդարեան կտակն ոսկի,
Մաշտոցաշունչ ժառանգն արու,
Ոչ մէկ «ժառանգաւոր» կրցաւ պահել այնքան ամուր,

Արտին, մտքին եւ հոգիին բարդ ծալքերուն…
Կին է, ըսին, գնահատանքով մը փափուկ
Բայց որքա՜ն արեւ խտացուցած երակներուն իր կանացի
Որքա՜ն բիւրեղ՝ իր ուղեղին, փեղ-փեղ ցոլքեր ճառագայթի,
Որ չի հասնիր համբերելով,
Որ կը փայլի որքան նայիս խորքին անեղ, լուսաբով:

***

Պօլիսն հպարտ զարմացաւ Սկիւտարով տոխակալեց,
Թէ կին մըն էր իշխած ատեան բարբառելու ձայնով մատեան:
Ճառողինը ննջուկներուն ճզմած կակուղ կառուցներուն…
Եւ հայելին՝ ինքնահաւան անհիմներուն,
Մտերմութիւնն իր եզակի հոգիներու հայելիին մէջը սուզեց,
Մատներն իր պիրկ՝ իբրեւ ամրոցի յաղթարանք սամիկ՝
հիւսեց ծամերուն, պարապանքին մէջ ինքնամոռաց:
Պերճանքները ժանեակներու ժառանգեցին թռչուն-էգեր,
Որոնք իրենց շղարշներուն հետ կեղծիքի՝
Մին հեշտանքներ կարմրցուցին
Սալոններու մուր-լոյսերուն մեղկ մթնոլորտին մէջ…

***

Օր մը կանանց, կանչը եկաւ մեծ Փարիզէն,
Եւրոպայի լոյս-ոստանէն:
Բայց ի՞նչ կ'արժեն ոստանները լուսարձակ
Եթէ նայիս միայն անոնց «սալոնի» կեանքին արձակ,
Որ կը վաճառեն ագահին մարմիններ ադամանդի փոխան…
Աչքեր կապել, սիրտեր խաբել, ճարտար շնորհքն է շատերու,
Քիչերուն է տրուած սակայն արհամարհել փերեզակներն ունայնութեան,
Փխրուն փառքերը սիրոյ վաշխառուներուն
Ու թքնել անոնց «փայլող» համբաւին.
Այր ըլլանք թէ կին,
Քաջութեան գոյնով արարքն է անգին…

***

Պոլիսէն Փարիզ երկարող ճամբան
Վարդեր ու փետուր չցանեց հարկաւ,
Իսկ երբ գտաւ ոտքերուն դիմաց «կարծր մարմիններ»,
Զարնելու ուժը իր երակներէն գլուխը ցցեց,
Դուրս թռաւ ջղոտ եւ բան մը… շանթեց:
Այցելու կինե՞ր, բարեկամարա՞ր… բազում բարբառով,
Բայց կինն այս «խոտոր»
Կարդաց անոնց աչքերուն՝ ամօթը սուտին,
Մերժեց նայիլ անոնց շփոթ նայուածքին
Արհամարհեց ընծայուած վարդի փունջերն փշատուեր
Ու պատգամեց.
Տիկնայք փափկասունք, ժամանակ չունիմ

Սպառելու կեղծ ու պատիր ձեր յայտգանիին·
... Առանձնէն կու գամ ուեր
Պատանեցէք ժանեակներդր ձեր փեսրանիւս,
Հոգիս ալիմոն խոով, անյոյս, դուք անտարբեր...
Ձեզի բոլէք վարդերդ ձեր ու ինձ բերէք
Թուղթեր դաշտէ, մելան ծովի, վէրքը խոր է, վիշտն անամոք,
Հարկ է սեւազրել պատմութիւնը մեր սեւ բախտին,
Որ չմոռնան ազգ ու ապիւռ, թէ բարբոն անցաւ Կիլիկիայէն...
Գացէք կիներ շղարշազարդ, վերադարձէք ձեր Պոլիսին խորթ, մթամած,
Ուր Պարոնեանն հպերաբախտ կեանք մը վատնեց,
Գացէք, կիներ մեղրալեզու
Բուրվառեցէք հին ու մաշած այն ցավուրթեան,
Զոր ամիրաներ կոտակեցին ի տես ձեր վուն ախորժակին...
Պալատներու բարձեր փափուկ ձեզ կը սպասեն բնկողմանած,
Մնաբերդ ձեր, շուքնդր ձեր հոն բաշխեցէք երախներու անյագ,
Հեռանեցէք Եղոմենիի ձեր «նուրբ» հուսարութեան,
Որովհետեւ, վերջին հաշուով,
Կարելի չէ ուռանոց ատանդարիւնը հեթանոս...
Զիս ձգեցէք ցաւերուն հետ ժողովուրդիս,
Որ ես երգեմ ճայնով սուգի
«Աւերակներն Լուսնոյի»...

***

Նոյնիսկ խոցուած սէրէն հաւ. «Երբ այլեւս չեն սիրեր»,
Սիրեց այս կինը սիրով մը դաժան,
Զլեց սէրն իր ժողովուրդին, երազը անոր,
Ոստն նուիրեց վերքերու վէպեր, տարտարեան տաղեր, հերոսի հաւատք,
Սիրեց, որովհետեւ չէր կրնար լքել ազգն իր աւերակ
Որ գիտցաւ յառնել գերեզմանիներէն
Ու ոտքի ելլել՝ վերքերուն կայրքիր արիւնը արբելով...

***

Կեանքը կրկին բշնամացաւ,
Զի զուած էր թիրախ ոսկի, այս կնոջ բուխ հոգիին մէջ,
Անհանգուրժող՝ չարիքին մեծ,
Մորբուած միլիոնին ցաւին տէր, իր կոչս «Հոգին ամառնալ»
Տեղ չգտաւ հանդարտելու, պարպելու վիշտը կուտակուած,
Ու որքան ալ «արձակուեցան Պրոմեթէոսներն» ստիպացած,
Լաւանելն իր ներաշխարհին մթրկեցան
Յայնժամ յիշեց անդարձ մեկնած «Վերջալոյսներն Սկիւտարի»
Թոհուբոհին մէջ այրող ճակատագրին...

***

Ազատագրուած իր «շղթաներէն», կին մը սուրաց դէպի ազատութիւն·
Լեռներ հայրենի բացին սիրտ ու գիրկ,
Ուր ըմպեց վշտի «Բաժակը վերջին»,

Ապրեցաւ եկաւ «Անձկութեան ժամեր», «Սպասման պահին» մէջ մթին,
Վերջին զոհոցաւ իր խաչեալ կեանքին...
Գանգրաւան մը՝ աւր–ճերմակ մարմար
Գայլուրեց իրրեւ փառապակ,
Հոգաւոր իր կեանքին տխուր մեղեդին...

***

Հարիւր տարին դեռ նոր է անցեր
Այս կնոջ գիտաց զարն է դիմացեր.
Վիպագրութիւնը դարու. հաւատարիմ հաստատ
Չարիք գրքերու կապածին հաշտոյն:
Լուսաւոր գիրքեր շալակին վրայ իր յիշատակին՝
Ի Ն ...
Ո՞ւ ըսե՞լ արդեօք. թէ սեռն այս տկար
Սահմանուած է լոկ... որդեծնութեան:
Ոչ ոք անգութ, այլն այդ անկաշառ,
Իր սուղ չափերով արժեւորած է գիրը Զապէլին
Ոչ իբրեւ տուգանք, սուրբ կամ պարտք կոպիտ,
Այլ իբր անաչառ սրտի կշռաչափ,
Ազգաբ ճշարի չիտաբդ մուրհակ.
Տողով մը խիտ, կը վկայէ, թէ՝
*«Տիկին Եսայեան արեւմտահայ գրականութեան*
*Ամենէն ամբողջ յոլովութիւնն է»:*

***

Խունկ բերէք, կանայք, քանի մը մոմ, դեղին կամ ճերմակ,
— Մոմին մարմինը ի՛նչ զոյն ալ ըլլայ, արձակած լոյսը մէկ զոյն կ'ունենայ...
Ազօթք շնչեցէք, Հայրեր տանարի,
Գլուխ հակեցէք, այրեր մեր դարի,
Բայց սեւ մի՛ հագնիք, կուսանք իմաստուն,
Ցիշելու համար կինն այս հարիւրամեայ,
Այլ էջ մը բացէք արիւնով գրուած կարմիր գիրքերէն,
Տող մը կարդացէք իր «Հոգիէն ափսոսեալ»
Ողջոյնի նման աւետիս տուէք միմեանց ականջին,
Թէ Զապէլ անուանք կին մը շնորհածին
Ծնեալ՝ Պոլիս քաղաքին մէկ թաղին մէջ ան–յուշ
Մեզ կտակած է մատեաններ միտքի,
Տեղի մը դժբախտ, տառապանքը կրակ...
... Իրրեւ «ոդորմի»
Տող մը կարդացէք տաղերէն իր տաք...

ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ

(1978, *Սեպտեմբեր*)

Ա. ՏԱՏՐԵԱՆ

# ՋԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

(ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒ)

Հարիւրամեակ, յիսնամեակ, ոգեկոչումներ դէպքերի առիթներ են՝ վերապրեցնելու յիշատակը մեր անհետացած զրոյներուն, արուեստագէտներուն եւ զիտուններուն։

Այսպիսի պարագաներու, խղճի պատասխանատուութեան մեծ բաժին ունի ան՝ որ պիտի սահմանէ նման տչխատանք։ Պէ՛տք է արդարացած ոգիով, սուր տեսողութեամբ, թափանցելու միտումով մօտենալ նման գործի մը։ Եթէ ոչ մատնադիտօրէն, գոնէ խղճմտօրէն վերաբերուիլեան ենթարկէ նոյն այդ զրոյին, արուեստագէտին գործերը։ Պէտք չէ հապճեպ, յանդգնարարաստի սկսի ուսումնասիրութեան։ Այս բոլորէն անկախ է, յանդգնութիւնը ունենալ, ըսելու՝ ճիշդը, երկար պրպտումներու արդիւնք՝ կարծիքներու ազատ եւ անկեղծ տեսակէտը։ Միշտ նկատի առնելով ժամանակը, անցեալն ու ներկան։ Այս բոլորը ընելու համար, վերլուծողը, զրագէտ, հեղինակին բոլոր գործերը, գոնէ կարեւորները, վերտին կարդալու հնարաւորութիւն, ժամանակ եւ առիթ պէտք է ունենայ։ Ինչ որ, տիսո՞ս, քիչ կը պատահի, մա՛նաւանդ մեզի՝ հայերուս։ Կրնամ նոյնիսկ ըսել, թէ այժմ, Եւրոպայի մէջ այ արագ անցնելու հեւք կայ, տեսակ մը փարատում, ծուլութիւն, եւ զրագէտներ, իրենց ըսելիքը կ'ըսեն առանց երկար պրպտումներու։ Ուր մնաց տիւրաբտնայութեան, որ զրկուած է մէջտեղէն, գժուար կը գտնէ անհետացած զրոյին բոլոր գործերը, ոգատած կամ մեծ գրադարաններու մէջ, կամ անհատներու ձեռքը, ա՞ր, ա՛չ ոք պիտէ։ Կը պակսին ապրիւրներ կամ գժուար կը գտնուին։ Որով՝ սրեւէ ուսումնասիրութիւն անխուսափելիօրէն թերի պիտի ըլլայ՝ հակառակ ուսումնասիրողին բարի կամեցողութեան։

Եւ եթէ այս նախադասանը բրի, Զապէլ Եսայեանի նման կին մեծ գրագի մը հարիւրամեակի առիթով, իր եւ գործերուն մասին գրելու հոգատարութիւնը, փափաքը ունենալով, կը պակսին ինծի ապրիւրներ։ Գիրքերէն ոչ մէկը ունիմ։ Զանոնք կարդացած եմ չատ երիտասարդ, գրեթէ դեռատի, բայց մեծապէս ապա-

տրած են դիս անանց, տեղ գրաւած մաքիս ու սրտիս մէջ։ Պէ՛տք էր ստիպեն կրկին կարդալ՝ բազդատութեան եզրեր դնելու, ստուերապէս հաստատելու գործերուն ուժգնութիւնը, ասեղծագործական ազդեցութիւնները։ Անիկա չի նշանակեր կասկած կամ երկնոտանք. ամենեւին։ Ինչ որ ալ ըլլան ժամանակի եւ գրական շրջափոխութիւններու ազդեցան ներգործումները, իրականութիւնը կը մնայ իրականութիւն։ Այդ տարբերին մեր գրողները մեզի համար կուռքեր էին։ Անոնց յիշատակը չ'ապօտիր, բայց հաստատուն, տարբեր ձեւեր, ճաշակներ, անձի եւ ձեւի հանդուրաններ կը ցուցին մեր դէմ։

Կարդացած եմ Զատիկ Եսայեանի բոլոր ասեղծագործութիւնները, բացի մեջլին, կարծեմ Հայաստանի մէջ գրուածներէն, — «Նահանջող ուժեր» եւ «Պրոմեթէոս ազատագրուած»։ Հիացում ունէի իր գրականութեան, ունիմ այսօր ալ։ Տաղանդը կը լիանայ, չի վսխուիր։ Կը հոգատարուի, կը հաստատուի, չի կարմալուծուիր։ Անոր համար, Զատէկ Եսայեան կայ ու կը մնայ անսխալարիներէ։ Եւ եթէ ապրած ըլլար, հաւանաբար, նոր եւ աւելի ուժեղ գործեր պիտի տար։

Պիտի ջանամ իր գրականութիւնը ներկայացնել յիշողութեանս ապաւինելով, ոչ առանձին–առանձին վէպերու վերլուծումով, բայց խղճմտօրէն բնութագիր։

Համառօտ կենսագրութիւն մը աւելորդ չըլլայ հաւանաբար, քաղելով Մինաս Թէօրէօլեանի «Դար մը գրականութիւն» գիրքէն։ Ծնած է Պոլիս, Սկիւտար, նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն ծխական վարժարանին մէջ։ Շատ երիտասարդ՝ աշխատակցած է տեղական թերթերու։ Մեկնած Փարիզ, Սորբոնի համալսարանի գրական ճիւղի դասախօսութիւններուն հետեւած։ Այն տաեն, Զատէկ Յովհաննէսեան անուանով։ Օսմանեան սահմանադրութեան շրջանին, կը վերադառնայ Պոլիս։ Կը լծուի գրական ու հանրային գործունէութիւններու։ «Այպանուէր Հայաստեայ Ընկերութեան» կ'անդամակցի։ Կ'աշխատակցի բազմաթիւ թերթերուն գրեթէ։ 1914ին նորէն ուրուանուհան, Եգիպտոս, Պուլկարիա, Կոմիկոս։ Կ'մուտանանայ Տիգրան Եսայեանի հետ։ Առաջին գրութեամբ իսկ, երեւան կ'երլլ գրական ասպարեզը եւ քիչ առանէն աշքառու կը դառնայ։ Կը հաստատի վերջնականօրէն Սոֆիատական Հայաստան, 1935ին։

Առանձի ապանդին, պատերազմաբաշխ պատուէրով, իրրեւ Կարմիր Խաչի ներկայացուցիչ, կը դրկուի Կիլիկիա։ Հոն ի յայտ կը բերէ ազնիւ ոնձի գոհողութեան ոգին։ Առանց հանդիսաի, անպարար ի՛ստիպատ, կարմիր ուրամատրութիւնով, փրկելու համար ապանդէն ապրուած 10 հազար որբեր։ Ըստ Շարլ Վարուանի, 1916–1917 տարիներուն կը կարմակերպէ ազրանոցներ, նախ՝ փոքրերէն սկսելով, գանոնք կը ճամբէ Կիպրոս։ Այդ շրջանին, կը գրէ նամուկներ մաուսրականներու, որոնց կը պարզէ արեւմտահայութեան ապրելոյութիւնը։ Ֆրանսական մամուլին կու տայ շատ մը յօդուածներ այս մասին։ Այդ շրջանին գրած է «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը»։ Հետագայ տարիներուն, կ'երթայ Թեհրան, Պէյրութ եւ ուրիշ տեղեր։ Ներքին տնհանդիսա վիճակը գինք մէկ տարի միւսը կը նետէ։

Զատէկ Եսայեան գրական ամէն ճիւղի մէջ ցուցաբերած է որոշ արժանիքներ։ Ինչպէս՝ արձակ, գրագրութիւն, ապաւորութիւններ, կնոջական դատին նուիրուած գրութիւններ, յօդուածագրութիւն, վէպ, եւայլն։ Բոլորն ալ ունին ուրոյն նկարագիր, սնի տոնոպեղ գրաշուութիւն, հակասարանութիւններով զարդացած երկիսասութիւններ։ Վէպերը մանաւանդ, հոգեբանական կառոյցով խարսացած, սնայլն գարձուածքներ, հարուստ բառամթերքով լեցուն, ո՛ւրքան խրատաչա, նա՛ինքան քնարաչունչ։ Ունի իմաստական խարիսխ, ցնցող խորանքներ։ «Շնորհիոյ մարդիկ», «Սկիւտարի վերջալոյսները», «Անմկուրեան պահեր», «Հոգիս ափսոսիպ», «Երբ այլեւս չեն սիրեր», «Վերջին բաժակը»։

Այս գործերով՝ Եսայեան, իմացական ուժին կցած զգացական, առիթ չէ

տուած, որ մէկը կամ միւսը գիրքը գերադասեն։ Միաձուլուած ներդաշնակութեամբ, խոհերու ու սրտի սլացքներով նուաճումներ արձանագրած է։

Շատեր կը պնդեն, թէ Զապէլ Եսայեան տպաւորուած կամ ազդեցութեան տակ մնացած է Ֆրանսացի Գօլէթի եւ Մատամ Սթայէլի։ Կրնան անոնք խանդավառած ըլլալ զինք, բայց, իմ կարծիքով, Եսայեանի ստեղծագործութիւնը ո՛չ մէկ ազդեցութիւն կը կրէ. անոնցմով չի ստուերուած։ Տարբեր հոլովումներէ կու գայ ան, ըլլալու համար ջղուտ, տառապեր, կ՚ընթանայ իր խել ուղիէն, ինքնուրոյն առանձնայատկութիւններով, վստահ քայլերին, ապաստան չի փնտռեր։ Թագաւորներէ կը խորշի, կը խուսափի։ Մարդերը կը դրդէ բաց դաշտերու, փողոցներու քառուղիին, մայթերու վրայ, սալայատակին, ամէն տեղ, անվարան, բացէ ի բաց։ Վեհապետի նման, գլուխը բարձր՝ կը տիրապետէ, կը դիմագրէ։ Խեղճութիւններու կը դիմէ, չի ծածկեր մերկութիւնները։ Կը ներկայանայ այնպէս՝ ինչպէս կը մտածէ, կը գործէ։ Հաւատք ունի գրողի ուժին։ Գեղարուեստական սկզբունքներու, գրական հարցերու լուծման. հոգեբանական խոտորումներու տեսանկիւնը ունի, որ զօրաւոր է իր մէջ։ Վէպերուն՝ իրականութեան հետախուզումները որոշակի են, արուեստի իմաստի կատարման արծարծումով։ Հոյակապ էջեր, հոգեբանական լուծումներ, գեղեցկատիպ խորքերով կը ցոլանեն իր տաղանդը։ Հերոսներու հոգեբանական պարզացումը լրումին կը հասնի՝ հոգիի թաքուն ծալքերէն դուրս հանուած մերկացումներով։ Եսայեան իրեն յատուկ ճարտարութեամբ, արուեստի նրբութեամբ կը բանայ դուռները հոգիներու, ցոյց տալու համար հոն կատարուած ճշմարտութեան եւ սուտի բախումներ, վշտի այլազան վէրքեր, պայքար, մարմնչում բարոյական խնդիրներու, ֆիզիքական տուայտանքի։ Շատ անգամ կը սուզի՝ տեղահան ըլլալու բոյն դրած խորարմատ ունակութիւններ, բորբոս կապած սովորութիւններ, խառնիճաղանճր հոգեկան խառնաշփոթութիւններու, անկարգապահութեան։ Ականջալուր կ՚ըլլայ ցաւի աղաղակներուն, սիրոյ յուսախաբութիւններու, անելութեան, վրէժի գրգռումներու վկայութիւններու։ Կը ջանայ լուսաւորել մութին ծուարած հոգիներ եւ երբ անկարելի է, կը թողու զանոնք զայրացուցիչ իրենց վիշտերուն հետ առանձին։ Կը մեկնաբանէ որեւէ ժեստ, շարժում, նայուածքի նշանակութիւն։ Մանկական աղջկան մը աչքերուն թաւալող բոցը կը դիտէ երջանիկ։ Յուսահատ սէրերու կը մօտենայ գթաշատ հանդարտութեամբ։ Լոյս նայուածքով պատանիի թափառող սրտին գաղտնիքը գիտէ։ Կը բիւրեղացնէ զանոնք իր անսպառ տաղանդով, գրելու ինքնատիպ ստեղծագործումներով։ Զապէլ Եսայեանի տեսադաշտը լայն է եւ անոր թոյլատու սահմանաւորումներով կը ճշդէ իրականութիւնը երեւակայութեամբ եւ երեւակայութիւնը իրականութեան կը փոխանցէ գրչի վարպետութիւններով։ Յախուռն թեւաբախումներով ստուերներ կը կատարէ. կը հեռանայ պահ մը ինքզինքէն, աւելի մօտենալու մտածումին հուժկու թափը, որ սլացքի առիթներ պիտի տայ իրեն։ Ո՛րքան առնական, նո՛յնքան ալ քնքշօրէն իգական է Զապէլ Եսայեանի կերպարը։

Եւրոպական գրական շարժումներու հետեւած, օժտուած Արեւմուտքի մշակոյթով, կրցած է սակայն միախառնել Արեւմուտքն ու Արեւելքը եւ երեւան բերել սեփականացում մը, որ եզական է։ Ափսոս, որ իրմէ ետք, — տանից նկատի առնելու շատ նորերը — իրեն չափ ուժեղ կնոջական տիպարի չենք հանդիպած։ Եւրոպական միջավայրէ առածը, առանձնումէ աւելի, լիացում է, ամբողջականութիւն։ Չէ տարուած հոսանքներէ — գրական ըսել կ՚ուզեմ — չէ փախցուցած առիթներ։ Համապարփակ է իր գրական աշխատանքը, էապէս խոր եւ սլացիկ։

Յաջորդական վէպերը, եթէ իսկ ունին նմանութիւններ, կու գան անջատ-անջատ աշխարհներէ։ Մարդ-անհատի հոգեաշխարհի խուզարկումը, որով կը

պարզէ անհասանելի ճշմարտութիւններ։ Մէջտեղ կը բերէ տիպարներ, որոնք ամէն օր հաւանարար կը նային հոյլերի մը մէջ, բայց չեն տեսներ ինքնութիւնը իրենց, եթէ խոկ տեսնէն, չեն թափանցեր անոր խոկական բնոյթին, խորքին, տեսակին։ Գրողի սուր հասատութեամբ կը դդայ, կը պարզէ, կը բացատրէ հոգեբանական երեւոյթներ։

Ըստ իս, կը սխալին անոնք, որ կը պնդեն, թէ Զապէլ Եսայեան սէրը երգած, սէրը նկարագրած, սէրը փնտռած է հոգիներու խորքին։ Այդպէս չէ, բայց նաեւ ինչո՞ւ չրլլայ, եթէ սէրը պատճառեցած է զանազան հոսանքներու մէկտեղումին։ Կրնայ բլլալ, որ մեր շրջանին, միեւնոյն սիրոյ վիճակներուն չհանդիպի մարդ։ Բայց կարելի չէ սէրը ուրանալ, անտեսել, չնայած անոր այլազան հանգամանքներուն։ Եւ եթէ պնդեն, թէ գոյը, մարդ–մեքենաներ պիտի ստղծեն ապխարհը, որոնք սիրել պիտի չկրնան, ոտոր, տրճանալին, ներաշխարհ խոկ պիտի չունենան։ Պէ՞տք է ասել որպարպային մեղադրական հայեացքով նայիլ Զապէլ Եսայեանին, Ինտրային, որ ասպրեր նեբաշխարհով հոյակապ գործ է տուած։ Եւ դեռ՝ եւրոպական գրականութեան հսկաներ... պիտի թաղուի՞ մոռացութեան դիրկը, պիտի չենթարկուի՞ հարցաքննի։ Անոնք իրենց ապրած ժամանակը տուած պիտի չբլլա՞ն։ Զենք դիտեր նայնպէս, որ եթէ մեքենայի լծուի ամէն բան, մեքենան պիտի գոյատեւէ՞։ Կ'անդիտանանք նաեւ՝ ի՞նչ տեսակի մեքենայ պիտի բլլայ մարդը եւ պիտի բլլա՞յ անպայման։ Այս բոլորէն վեր է գրողի հասկացողութիւնը, տարանդ, ոտեղծագործելու բնդունակութիւնը։ Նախ՝ որ գրողը ժամանակին հետ կը քալէ, ան փարճուած մրն է իր ժամանակէն։ Մնայ որ, Եսայեան ժամանակավրէպ մը չէ, որքան տեսնն որ արուեստը գործեր է։ Սէրը՝ այսօր այ տակաւին, հոգեբանական տուտել թէ նուտ ճիւղաւորումներով, խոր ապմատներր ընձիւղած, կը տարածուի, տեսանելի կամ անտեսանելի ուղղութիւններով։ Որքան որ այսօր տիեզերագնացներ կան, աթոռ կամ սեռայնութիւն, կա՛յ ու կը մնայ սէրը, բայր տեսակներով։ Սէրը մարդն իսկ է, եւ մարդը՝ կեանք, եւ կեանքը՝ մահ։ Այս փիլիսոփայութեամբ ոչինչ կը մնայ բսելիք, եթէ ոչ՝ արուեստի ինքնուրոյնութիւնը, որակը, բարձրութիւնը, խորութիւնը։ Բայց ինչո՞ւ ապրքան ծանրանայ նոյն, քանի որ Զապէլ Եսայեան սէրը թեմա չէ ընտրած, սիրոյ պաղշտա թուրութեան դիրկը չէ կորուած, ընդհակառակն, դայն միջոց ընտրած է, տեսնելու, երեւան հանելու մարդիայնն տկարութիւններ, ապճառումներ, եւ հակառակը, մեծութիւններ, նկարագրի որոշակի առանձնայատկութիւն։ Սէր, տենչութիւն, փրկիչ, նուխանձ, գուցէ ձեւափոխումներու ենթարկուին, կերպարանափոխուին, բայց չեն անհետիր, չեն կորսուիր։

Ասկէ զատ, Զապէլ Եսայեան չէր կրնար անտեսել իր ժամանակի հայ մարդուն, ընտանեկան, տուեղական, ընկերային, կրօնական տպրելակերպի դրդեւադնելէն, փարժութիւններէն եկած հոգեկան աշխարհին նատած զանազան դպաղումներ, ազդեր, ծուռ գրուած չեր մրառնծումներու կամ սովորութիւններու արդիւնք՝ ապճառումներ, հնամենի սովորամոլութիւններու, պահպանողական բարքերուն սնունդ տուող դժբախտութիւններ, որոնք տառապեցուցած էին իրեն նման ազատատենչ եւ Եւրոպա ուսած մէկը։ Անոնց դաւը մղում տուած է գրելու եւ հեղնելու, զոպելու, բարւոքելու գուցէ զանոնք, թափանցելով, երթալով մինչեւ խորքը անոնց աշխարհին։ Դատապարտած անոնց քաղքենիական կեղծիքը, մակերեսային բարոյականը, խարուսիկ անմեղութիւնը, որ սուտով թրծուած, հոգիներու խորը, երեւան պիտի ելլէր օր մը անպայմանօրէն։ Ինչո՞ւ, օրինակ, տառապէր մանկամարդուհի մը, որ իր Եւրոպատիպը մեծ մարդու մը կիներ պիտի բլլար՝ անոր հարստութեան պատճառով, երբ ինք կը սիրէր իրեն հասակակից երիտասարդ մը։ Ինչո՞ւ ուրիշ մը՝ մօր եւ հօր ընտրածը պիտի ունէր իրրեւ կին, երբ կը սիրէր, հաւնած էր իր սի-

բածը։ Եսայեան ա՛չ միայն մասնակից եղած է յաւին, այլեւ՝ յոխուան քայլերով լիցած է մինչեւ հոգիներուն խորքը, վէրքերէն հոն փաղաղ թարախը չորցրնել ջանացած, յոյց տուած է միջոցներ ձերբազատուելու հնութիւններէ։ Աւելի մանրամասն ասուած է, նրբաբանեալ ոգիով, այնպիսի՛ նշմարներ, որոնց կ'անդրադառնայ մարդ կարդալէ ետք եւ որոնց կ'ենթարկուի անելու, անդիտակցաբար։ Ո՞վ կարող է իմնել այնքան գիւրութեամբ գիմացինին հոգիէն ներս, հոն տեսնելու չնչին կարծուած փոքր թրթռացումներ, որոնք մեծ արդիւնքներ տուած են շատ անգամ։ Զեռք մը կը դողայ ձեւրի մը մէջ, ենթականերէն մէկը իրեն համար կը կարծէ, բայց որ ուրիշի մը համար է։ Թեղմ սիրահարի մը տարուած պարապ յոյսն է անիկա, որուն պատասխանատուն չէ տուողը, եթէ ոչ գիպուածը, բնութիւնը։ Որքան անդամներ մեր սիրտերը կը թրթռան մեզի չպատկանող զգացումներով, մեզի կարծուած պատրանքով։ Քմծիծաղ մը, ժեսթ կամ արարք հոգիներուն մէջ արթնցուցած են յոյսեր եւ որոնք չեն իրագործուած։

Զապէլ Եսայեան նրբութիւններով, տարուեստի ճկունութիւններով գրած է իր վէպերը, գրականութիւն մը՝ ուժեղ գիմացող ժամանակին։ Ոճական, պատկերայնն գրեթէ բոլորը որոնածը գանելու ուժին կը միանայ եւ հրաշալի արձակը կը հասնի վերելքի։ Եսայեան հոգ չ'ըներ խորհածը պարզաբերելու ընթերցողին, այլ՝ հնարաւորութիւն կու տայ մտածելու, գանելու հոգեբանական կէտեր, խնդիրներ։ Յաւակնոտ եւս չէ։ Թող ընթերցողը իր հայեցակէտով գնէ, գտակ, սիրէ, ընտրէ։ Իր փիլիսոփայութիւնը, ոսկայն, կարգակցութիւններ կը պահէ ընթերցողին եւ իր մէջեւ։ Լայն բացած հոգեաշխարհին պատուհանները՝ կը ուզրածէ ակնարկը անեղը հորիզոններու, հոն ասաջնորդելով ուրիշներ եւս։ Կեանքի հմայքներ, կարօտ, երազ եւ բաղձանք ստեղծագործութեան շունչով կը փոխանցէ ընթերցողին։ Կը լծէ զայն իր փիլիսոփայութեան զարգացմանը։

«Շնորհիով մարդիկ»ին մէջ հեղնանքներ ունի իր շրջանի մտաւորականներէն ոմանց, ինչպէս նշմարել կու տայ Մինաս Թէօլէօլեան «Դար մը գրականութիւն»ին մէջ։ Թերեւս ճիշդ, բայց ինչո՞ւ չիսրանալ հատինալու, թէ նոյնքան ճիշդ եղած ըլլան, այդ մտաւորականներու նուաստացուցիչ ակնարկութիւնները Եսայեանի հանդէպ։ Գիտեմ դէպք մը, որ ուղղակի պատահած է ինծի պատմող մտաւորականին, նոյն ատեն աշակերտը, այդ մէյա մտաւորականին, ուսուցիչ այն ատեն։ Դասարանի մէջ, երբ բոլոր աշակերտներու ներկայութեան կ'ըսէ, թէ Զապէլ Եսայեան հեշտասէր կին մը եղած է եւ գեռ աւելի փարկաբեկիչ ածականներ գործածած։ Ինծի ծանօթ մտաւորականը, աշակերտ՝ այն ատեն, տարի կ'ելլէ եւ կը պատասխանէ խիզախ.

«Իրաւունք չունիք նուաստացնել ձեր աշակերտներուն առջեւ կին գրող մը, որ եզական է եւ մեր բոլորի սիրելին»։

«Տե՛ղդ նստէ», կը յանդիմանէ ուսուցիչ մտաւորականը։

Իրական այս դրուագը թող ներուի ինձ ըսել, այնքա՛ն ալ կարեւոր չէ եւ պէտք չէր տեղ գրաւէր վաւերական հատորի մը մէջ, որ «Դար մը գրականութիւն» տնունը կը կրէ եւ պիտի դիմանայ դարերու հաւանարար։ Մնայ որ, նման բաներ, մաղաչափ իսկ չեն պակսեցներ Զապէլ Եսայեանի գրական արժէքը։ Տարանդաւոր զրոյի մը գործը առջեւէն կ'երթայ, ինք եռեւ կը մնայ։

«Երբ այլեւս չեն սիրեր»ի խորքին ինչո՞ւ չմնասել ա՛րքան շրջանի, նաեւ՝ ատրուան, տիպարներ, յոդնած, զզուած սէրերէ, քմահաճոյք որոնող։ Տակաւին մինչեւ տրոր կան, կը մնան սիրող ու չսիրողներ։ Կան յաւասիարներ, սէրով առատաբաշխներ, եւայլն։

«Վերջին բաժակը»՝ ամէնէն ոգեշնչելին։ Սանձահարել զգացումներ, երազներ խափանել, բաղձանքներ ու ցանկութիւնները զսպել։ Հոգեխուզական ձգտ-

տումներով տանջուիլ: Բոլոր երջանիկ օրերուն վերջ տալ: Ըմպել վերջին բաժակը սիրոյ: Զերթալ սիրած մարդուն հետ, որովհետեւ ամուսին ու զաւակներ կան: Մարել լոյսը սրտին, զոհելու ընկերութեան վարժեցնել հոգին: Նման դրսեւորութիւններ կան տակաւին մարդերու մէջ եւ ո՞վ կրնայ ըսել, թէ պիտի չըլլան: Հոգեկան աշխարհը հրաբուխ է: Հոն իր հերոսուհիին պոռթկումը, տառապանքը կ'արտայայտէ:

Տարբեր զուգաւորումներ ունի «Սիլիհտարի պարտէզները»: Մանկութեան, պատանութեան յուշեր տեղ գրաւած, պատմումի հաճելի ձեւով, անկեղծ, անվարագոյր, գորովով, նոյն ատեն, ուժեղ, կորովի, բառերու տեղին ուժգնութիւններով: Ընտանեկան շրջապատը, ազգայինը, ընկերայինը: Հոգեյոյզ, յուզումնալի պարզուածքներով:

Գեղապաշտ բուռն է իրեն համար: Զապէլ Եսայեան ո՛րքան գեղապաշտ, նո՛յնքան՝ խրատապաշտ, վիպապաշտ՝ նո՛յնքան, ճշմարիտին յարած, բոլորը համադրուած, գրութիւններուն կու տան խոկական որակ, նուաճում, վերելք: Ներկային նայած է ապագայով: Երազին գերին չէ, գիտէ արթննալ թմբիրէ ու արթնցնել ընթերցողը: Ուղեղին կը խօսի աւելի, քան սրտին: Եթէ ապրէր, վստահ եմ պիտի վճռէր գրական նորութիւններ՝ առանց փոխելու ոճն ու ըմբռնումները, որոնք հաստատակամ, գրական հաւաքին մաս կը կազմեն: Պիտի պարտադրէր թերեւս կարգ մը բաներ, որոնք համոզումներ էին իր մէջ: Մարդկայինն էր ատիկա, մարդուն համար շինուած: Աւելի խորանար գուցէ միտքերէ ներս, ինչպէս հոգիներէ:

«Աւերակներու մէջ» հատորը շատեր կը նկատեն իբրեւ իր գրական գործերու «գագաթ»ը: Այս վերապրումը անհիմնատ կը գտնեմ քիչ մը: Եսայեանի բոլոր գործերուն մէջ կան գագաթներ: Թերեւս ազգայնօրէն եւ անոր ողբերգութեան մէջ տառապանքին՝ զայն պիտի ուզէի կոչել «ազգային դիւցազներգութիւն»: Հիանալի արձակով արուած իրական պատահարներ, քստմնեցուցիչ, սարսռով, փշաքաղելու մարմիններ, ինչպէս հիանալի են: Բայց, գրական տեսակէտով, անկէ աւելի բարձր գործեր ունի: Գրական արուեստի գոհարներ են բոլորը:

Ամէն պարագայի, բոլոր գործերով Զապէլ Եսայեան է՛ եւ կը մնայ ու պիտի մնայ ա՛յն միակ կին գրողը իր շրջանին, մինչեւ այսօր ալ, որ բնատուր տաղանդին հետ մշակեց, հերկեց, ցանեց գրականութեան սերմերը եւ անոնց տուած բերքին տէրը մնաց, անոնցմով հարստացնելով հայ մշակոյթը, հայ գրականութիւնը, հա՛յ լեզուն, քանի որ բառերու, նախադասութիւններու պարկապներ կանգնեց, հիացումը գրաւելով բոլորին: Եւ եթէ թարգմանուէր, թարգմանուի, հաւանաբար, օտարներ եւս պիտի հիանան:

Եզակի դէմք, անողոք գրող է Զապէլ Եսայեան, հայ գրականութեան սիւներէն մէկը, հպարտութիւնը անոր:

Մաղթենք ունենալ նոր Զապէլ Եսայեաններ, նորութիւններով յաղթական: Չկա՞ն միթէ Հայաստանի մէջ. Սփիւռքին մէջ ալ: Նոր շրջանի Զապէլ Եսայեան մը, որ գիտնայ տեղաշարժի ենթարկել մարդ էակի իմացական աշխարհի հիմը, հոն զետեղելով ճշմարտութիւններ, որոնք մարդուն խառնուածքին ու նկարագրին կարենան տալ իրեն վայել աշխարհ մը, նոր եւ հաւասարակշռուած:

ԱՏՐԻՆԷ ՏԱՏՐԵԱՆ

***

Զապէլ Եսայեան մեր միակ գրագիտուհին է, որուն գործերուն մէջ տիրականը իր անձն է: Սրոնող եւ կիրայէս տպաւորուող մտքի տէր, իր գրական նախափորձերէն մինչեւ ամէնէն արժէքաւոր վիպակները՝ ան տեւապէս կը կատարէ փնտռտուքը իր եսին, փնտռտուքը երջանկութեան, որ զինք պիտի լիացնէ եւ որուն աղբիւրները իրմէ կը բխին: Շատ կանուխէն զգացած է զօրութիւնը իր ներքին ուժերուն, լուռ եւ ինքնամփոփ՝ ականջ տուած է իր սրտի ձայնին ու արտայայտած է իր հոգեկան աշխարհը յորդ զգայնութեամբ:

Իր գրութիւնները յաւերժօրէն կը պահեն կնիքը իր տպաւորութիւններուն, մտածումներուն, քաղց եւ նուրբ զգացումներուն, յոյզերուն, երազներուն, ապրումներուն: Իր կարեւոր գործերուն մէջ՝ գլխաւոր հերոսները միշտ առանձին ու ներամփոփ են, սակայն անոնք իրենց առանձնութիւնը կը լեցնեն իրենց հոգեկան հարուստ աշխարհի մտերմութեամբ: Արդէն իր *«Հոգիս աքսորեալ»* վիպակին մէջ՝ Զ. Եսայեան կը հաստատէ, թէ իր գործերը *«յիշողութեանս տպաւորներու արտացոլումն են... առանց ինծ մեռնելու են անոնք»*, իսկ *«Վերջին բաժակը»*ի մէջ կ'ըսէ. *«Ես իմ սիրտս կ'ուզեմ արտայայտել»*:

Այս է ահաւասիկ Զ. Եսայեանի գործին իւրայատուկ դրոշմը. զեղուն սիրտ ունեցող, զօրեղ կենսունակութեան տէր այս կինը կեանքի մէջ յաճախ ինքզինք բռնուած կը գտնէր զգայնութիւններու ցաւագին ցանցի մը մէջ ու կը զգար, որ ինքզինք արտայայտելը հոգեկան հրամայական պահանջ էր: Վաւերական արժէքը իր գործին՝ իր խուզարկու աչքերուն ներքին հայեցողութիւնն է, իր եսին անվեհերապահ արտայայտութիւնը իր բազմապիսի երեսներով:

Զապէլ Եսայեանի վաստակը զինք կը դարձնէ մեր ամէնէն ուշագրաւ գրագիտուհին: Ան սերունդներուն կապուած է իր կեանքն ու իր ժողովուրդին նզնաժամը: Կանացի հոգեբանութեան գերանուրբ արտայայտութիւնները, ինչպէս նաեւ կիլիկեան արհաւիրքին սահմռկեցուցիչ պատկերն ու ժողովուրդին հերոսական մաքառումը պիտի մնան ժամանակը հեզնող քանդակներ: Այս մնայուն արժէքը բաւարար է, որ մոռցուին անհատին դէգերումներն ու անկումները՝ հոգեկան վերիվայրումներու շրջանի մը մէջ:

ՍՈՆԱ ԶԷՅԹԼԵԱՆ

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Սիամանթո (Աւետ Էսայեան) ծնած է Ակն, 1878 Յունուար 15ին, Աստուածածնայ օրը։ Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն Ներսէսեան վարժարանին մէջ, ուր կ'ուսանի Սրբազան Աստուածաբանութիւն, որմէ եւ կը ստանայ իր գրական անունը՝ Սիամանթո։

Նախակրթարանը աւարտած տարին (1891), հօր՝ ազատամարտի վաճառական Յովհաննէս Եսայեանի հետ կը մեկնի Պոլիս, ուր ուսումը կը շարունակէ Գալատիոյ Միրզեանեան վարժարանին մէջ, ապա՝ կը փոխադրուի Սկիւտար եւ կը յաճախէ Ռէթէոս Պէրպէրեանի վարժարանը, ուր նշանակալի դեր կը կատարէ պատանի Աւետին կազմաւորման մէջ։

1894–96ի ձմրան թուրք կրոր Պոլիս կը հասնի, Ռէթէոս Պէրպէրեանի թիւրքարանով հայրը արդարացնելու Պոլսէն կը հեռացնէ Աւետը, որ 1906ի աշնան, Մկրտիչ Հօրեկրօր հետ՝ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Եգիպտոս։

Եգիպտոսի մէջ հազիւ մէկ տարի մնացած՝ Սիամանթո կը մեկնի Եւրոպա։ Սկիզբը կը հաստատուի Ժընեւ եւ կը հետեւի տեղւոյն համալսարանի ծաղկաբուծական բաժինին։

Այդ օրերուն իրեն կը հանդիպի Փարիզէն ժընեւ եկած Աբշալ Զօպանեան, որ կառնէրով երիտասարդին տաղանդը, խորհուրդ կու տայ անոր տեղափոխուիլ Փարիզ, ուր, դարձեալ Զօպանեանի միջամտութեամբ, Սորբոնի մէջ տեղ կը գտնայ դրականութեան ազատ ունկնդիր, 1898–1901։

Սիամանթո Փարիզի մէջ կը դրէ իր առաջին բանաստեղծութիւնը, «Ազատութիւն» հեղինակային՝ «Մահուան տեսիլք», որ լոյս կը տեսնէ Մանչէսթրը հրատարակուող Սուրէն Պարթեւեանի «Վաղուան ձայն» պարբերաթերթին մէջ, 1898 Դեկտեմբերին։

1901ին լոյս տեսաւ Սիամանթոյի առաջին գրքոյկը՝ «Դիւցազնօրէն», եւ յաջորդող առանձնակին յաջորդաբար հինգ ուրիշներ, 1905ին՝ «Հայորդիներ»ու առաջին շարքը, 1906ին՝ «Հայորդիներ»ու երկրորդ շարքը, 1907ին՝ «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»ը, 1908ին՝ «Հայորդիներ»ու երրորդ շարքը, 1909ին՝ «Կարմիր լուրեր թարեկամէս»։

12 տարի Եւրոպա մնալէ ետք, 1908ին հրաշակուած Սահմանադրութիւնէն ետք, բանաստեղծը կը վերադառնայ Պոլիս։ Պոլսոյ մէջ դեռ տարին շրջայրած, տեղի կ'ունենայ Ատանայի 1909 տարիւեան ջարդը, որուն ապրիլեան առիթ Սիամանթո կը գրէ «Կարմիր լուրեր թարեկամէս» շարքը եւ նոյն տարուան Դեկտեմբերին կ'երթայ Պոսթրն, մաս կազմելու համար «Հայրենիք»ի խմբագրութեան։ Հոն կը գրէ «Հայրենիք հրատարակ»ը, զոր կը դադրեցնէ 1910ին լոյս ընծայած «Ամբողջական գործ»ին մէջ։

1911ի ամրան, Սիամանթո կը հեռանայ Ամերիկայէն եւ Լոնտոն, Փարիզ ու Ժընեւ հանդիպելէ ետք, կը վերադառնայ Պոլիս։ 1912ին, Աբշամ Աբբասեան կեղծանունով «Ազատամարտ»ի մէջ կը հրատարակէ հանրային հարցեր չօշափող յօդուածաշարք մը եւ, յաջորդ տարի, հայ գիրերու դիւրի 1500ամեայ եւ տպագրութեան 400 ամեայ յոբելիաններուն առիթով կը գրէ իր «Սուրբ Մեսրոպ»ը։

1913ի աշնան, Սիամանթո կ'ուղեկցի Սիմոն Զաւարեանի գաղափարը դէպի Թիֆլիս։ Այդ առիթով ժողովը ծանօթութիւն կը հատատաւ կովկասահայ մտաւորականութեան հետ եւ կ'ոգեկոչէ Հայաստանի պատմական վայրերը եւ կ'արժանանայ ջերմ ընդունելութեան։

Սիամանթո Կովկասէն կ'անցնի ժընեւ եւ 1914 Յունիսին կը վերադառնայ Պոլիս։

24 Ապրիլ 1915ին կը ձերբակալուի թուրք ոստիկանութեան կողմէ եւ կը նահատակուի։

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ

*Այսօր, երբ իր դառն յիշատակը նորից է քաղցրանում մեր սրտերում՝ այս անգամ իր յոբելեանի առիթով, անկարելի է չյիշել ծերունի Խաչիկեանի այն խօսքը, որ դարձել է* «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»*ի բնաբանը.* «Արիւնը եւ եղբայրակցութիւնը ամենամեծ ուժերն են»: *Սիամանթօն ինքն էլ հենց դարձաւ երգիչը այդ ամենամեծ ուժերի՝ արեան եւ եղբայրակցութեան, մի երգիչ, որի ձայնից այսօր էլ պղպջում է մեր արիւնը, եւ մեր եղբայրակցութիւնը չի ճանաչում քաղաքական օրէնքները՝ կոխկրտելով բոլոր այն սահմանագծերը, որ մեզ անջատում են մեզնից:*

*Սիամանթոյի համար քիչ է գալիս «բանաստեղծ» ածականը, ինչպէս որ Րաֆֆու համար՝ «գրող» մակդիրը: Առանց այդ անունների մեր նոր պատմութիւնը կը զրկուէր իր գլխագրերից եւ մեր ժողովրդի արթնացումը կը կատարուէր առանց... աքաղաղի կանչի եւ «բարի լոյսի»: Աքաղաղ բառը չի կարող վիրաւորանք համարուել նրա յիշատակին. նա, ինչպէս ինձ է թւում, իր մասին ինքը կը գործածէր այդ բառը, եթէ նրան չխանգարէր իր համեստութիւնը, որ նոյնքան անսահման էր, որքան իր երեւակայութիւնը: Եւ նա ծնուել էր «բարի լոյս» ասելու իր ժողովրդին եւ աշխարհին, բայց չտեսաւ ո՛չ բարին, ո՛չ էլ լոյսը: Եւ այստեղ է, որ նրա դժբախտութիւնը կրկնապատկւում է՝ նրան նմանեցնելով մի խորհրդաւոր դղեակի, որի բազմաթիւ դռներից միայն մէկը բաց եղաւ, մինչդեռ միւս մուտքերով կարող էին երեւալ ամէն հրաշքն ու հրաշալիքը: Հաւանաբար նաեւ այս նկատի առնելով էր նրա ժամանակակիցն ու բախտակիցը՝ մեծն Վարուժանը գտել նրա գործի ամենաճշգրիտ բնորոշումը.* «Կիկլոպ մըն է քերթողը»: *Այո, կիկլոպ մը, մի հսկայ միականի, բայց ոչ այն պատճառով, որ այդպէս է ծնուել, այլ այն պատճառով, որ չեղեալ տառապած նրա ազգին ու երկրին նայում էր մէկ աչքով, զարհուրելի եւ խորական աչքով:*

*Այսօր, երբ նրա յիշատակի ուխտաւորներն ենք մենք, զոհի փոխարէն ընծայաբերենք մեր այն վառ յոյսը, թէ այլեւս բախտը մեր ժողովրդին չի նայի մէկ աչքով, որպէսզի այդ ժողովրդի ամէն նոր բանաստեղծ այլեւս մէկ աչքով չնայի կեանքին, աշխարհին եւ մեզ, ու Սիամանթօն էլ իր տխուր տարաբախտութեան ճանապարհին մնայ միայնակ եւ անկրկնելի՛...*

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

ՍՍԻԱՄԱՆԹՕ 18 տարեկանին

Թերեւս ամբողջ հայ գրականութեան մէջ կարելի չէ յիշել ուրիշ բանաստեղծի մը առաջին բանաստեղծութիւնը, որ այնքան մեծ ոգեւորութիւն ձգած լլլայ մասնաւորապես ընտրանիին ու ընթերցող խաւերուն վրայ, որքան ձգեց հեռագրային «Մահուան տեսիլ» խորագիրով Ծանօթ Սիամանթոյի առաջին բանաստեղծութիւնը:

Դուրեանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Թէքէեանի կամ Զարենցի լոյս ընծայած առաջին բանաստեղծութիւնները անկնիք բաներ չեն ոնոպամամ, բայց անոնցմէ եւ ոչ մէկը կը կրէր յիշեալ բանաստեղծներուն մօտակայ փառքը նախզգացնող տարերքը, ինչպէս պատահեցաւ տարիս Սիամանթոյի երախայրիք-բերթուածին պարզապէս, որ հայրենասիրութեան, վիշտի, ցաւոտի, գանութեան ու բողոքի տարերային ընկալումի մը յայտնութեամբ կ'ուներէր մեծ բանաստեղծի մը ծնունդը:

Բոլորովին անծանօթ երիտասարդ բանաստեղծին առաջին գործը հանդիսացած «Մահուան տեսիլ»ին գիմաց յատկանշական են ժամանակակիցներու ձգած արձագանգութիւնները, որոնցմէ երկուքը, առ ի հաստատութիւն՝ կ'արտագրենք այս էջին վրայ:

Բանաստեղծութեամբ ամայի այն օրերու գրական մեր հրապարակին վրայ յանկարծ ճառագայթի մը պէս բացուեցաւ Սիամանթոյի «Մահուան տեսիլ»ը եւ շատով գրգռեցաւ անոր հիմամբ բանաստեղծին կապուած մեծ յոյսերը:

●

Փարիզ, Թիւիլլրիի պարտէզին մէջ կը պարտէինք ինքը, ես եւ մեր բարեկամը՝ Տիգրան Զաւէն. հոն, փայտէ կաշտ նստարանի մը վրայ Եարճանեան մեզի արտասանեց իր առաջին ոտանաւորը, կոտրածներու տեսիլ մը: Եթէ ոչ գմայլեցանք, գոնէ յանկարծակիի եկանք երկուքս ալ այդ անսպասելի յայտնութենէն, որովհետեւ այդ նախագծին մէջ արդէն կար այն բնորոշ խմորը, որ տարբերեր վերջը մեզի հիացում պիտի պատճառէր:

ԶԱԳԻԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Ո՞վ էր Դուբ, որ այդ հրաշալի début-ին պէտք է ընէր «Վաղուան ձայն»ին մէջ: Երբեք բերբուած մը այդչափ յարմար տեղ մը հրատարակուած չպէտք է լլլայ: ...Երջանիկ խանդաղատանքով մը պիտի տպեմ Ձեր «Աքսորուած խաղագուրթիւնը» յառաջիկայ թիւին մէջ:

Հոյակապ տողեր կան Ձեր բանաստեղծութեան մէջ, — ամբողջապէս շատ մօտ են, շատ subtil, ու մեր մտքին շատ մօտ:

...Նոր բանաստեղծ մըն էր, մեր ուզածը: Հագուագիւտ տաղանդ մը: Ներխտագէտ երեւանքով կը շնորհաւորեմ Ձեզ: Շարունակեցէք. գեղեցիկ իրականացումներ պիտի տան մեզի, ընտրեալ բանաստեղծութեան:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

1898 XII 20

# ՄԱՀՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼ

ԿՈՏՈՐԱ՛Ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ,
Հայրենի քաղաքներուն մէջ եւ քաղաքներէն դո՛ւրս,
Եւ բարբարոսները աւարով եւ արիւնով կը դառնան,
Մեռելներուն եւ ոգեվարներուն վրայէն,
Ագռաւներու բազմութիւններ կ'անցնին վերերէն,
Արիւնոտ թեւերով եւ գինովի քրքիջներով...:
Յամաքահով մը կիսամեռները գայրոյթով կը խեղդէ
Ու պառաւներու անձայն ու ցաւակոծ կարաւաններ
Շտապով կը փախչին լայն ճամբաներէն...:
Գիշերին մէջէն արիւններուն հուր կը բարձրանայ՝
Ծառերուն հետ շատրուաններ ուրուագծելով,
Ու ամէն կողմէ սոսկումով կը սուրան հալածուած,
Նախիրները հրդեհուող ցորեաններուն մէջէն...
Փողոցներու մէջ մորթուած սերունդներ կը տեսնեմ,
Եւ ամբոխներ անպատմելի սպածումներէ դարձող...
Արեւադարձային տաքութիւն մը կը բարձրանայ,
Հրդեհի տրուած ազնուական քաղաքներէն...
Ու մարմարներու ծանրութիւնով իջնող ձիւնին տակ,
Աւերակներուն եւ մեռելներուն մենութիւնը կը մսի...:
Օ՛, մտիկ ըրէք սա՛ սայլերուն ճռնչիւնը ահաւոր,
Իրենց վրայ դիզուած դիակներու ծանրութեան տակ,
Ու սգաւոր մարդերուն աղօթքներն արցունքոտ,
Որ կածանէ մը դէպի համայնափոսերը կ'երկարին...
Մտիկ ըրէ՛ք հոգեվարքներուն ձայները վերջին,
Հովին հարուածներուն հետ որ ծառերը կը ջարդէ...
Օ՛, մի մօտենաք, մի մօտենաք,
Չըլլայ որ մօտենաք գերեզմաննոցներուն ու ծովուն,
Կարմիր ջուրերուն վրայ նաւեր կը նշմարեմ հեռուն,
Մեռելներու կուտակումներ անոնց մէջ կան,
Ու ցաւէն գալարուող աղիքներուն վրայ,
Գանկեր ու սրունքներ ինծի կ'երեւան...
Մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք,
Փոթորիկին գոչը ծովուն ալիքներուն մէջ,
Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ...
Մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք,
Մահաձայն ոռնումը զարհուրեալ շուներուն,
Հովիտներէն ու գերեզմաններէն ինծի հասնող,
Օ՛, պատուհանները փակեցէք ու աչքերնիդ ալ...
Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ...:

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ՝ ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

## ՄԱՐԴԸ

*Մարդ արարածը իր ֆիզիքականով, խառնուածքով եւ հոգեկանութեամբ արդիւնքն է կարգ մը ազդակներու, ինչպէս՝ ընտանեկան ժառանգականութիւն, ցեղային առհասարակութիւն, միջավայր, եւայլն, որոնք կ'այլափոխեն ու կը ձեւացնեն իր նկարագիրը:*

*Իր վկայութեամբ իսկ, Սիամանթօ եղած է* երազային երախայ *մը, որուն վառ երեւակայութեան եւ զգայնութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է մայրը:*

«Այս պարզունակ կինը, — *կը գրէ Արշակ Չօպանեան,* — ազնիւ հայուհի եւ, մանաւանդ՝ հայ մօր մաքուր տիպարն էր, որ ունէր մեր ժողովուրդին բոլոր յատկութիւնները, առանց անոր որեւէ թերութիւնն ունենալու»:

Ակնեցին բանաստեղծ կը ծնի, *կ'ըսէ առածը: Վայրեր կան, որոնք ազդակի երգ ու արուեստ կը ներշնչեն մարդուն: Բայց բանաստեղծ դառնալու համար պէտք է արտայայտուելու միջոցներուն տիրանալ:*

Երազային երախան *այբբենարանը անմեղօրէն հեգելէ ետք, հազիւ կարդալ-գրել սորված, կը սկսէր թուղթին յանձնել իր երազները: Տեսուչը, որ կը կոչուէր Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց, գուշակելով սեւաչեայ Ատոմին ապագան, ո՛չ միայն զայն կը քաջալերէ, այլեւ կը մկրտէ Սիամանթօ, ծածկանուն մը, որ անմահութեան սահմանուած էր:*

*Երբ Պոլիս ուսանելու կ'երթայ, նոյն հովանաւորութիւնը կը գտնէ իր նոր տեսուչին՝ Ռեթէոս Պէրպէրեանի մօտ:*

*Նոյն ջերմ մթնոլորտը կը գտնէ հետագային, երբ Ժընեւէն կ'անցնի Փարիզ, Սորպոնի մէջ կատարելագործելու համար իր ուսումը: Այդ շրջանին, Պոլսոյ դժոխքէն փախչելով՝ Փարիզ ապաստանած էին խումբ մը հայ մտաւորականներ, որոնք, իրենց նիւթական անձուկ վիճակը մոռնալու համար՝ յաճախ քով քովի կու գային ու կը խօսակցէին ազգային նիւթերու շուրջ: Հաւաքոյթները ընդհանրապէս տեղի կ'ունենային Արշակ Չօպանեանի բնակարանին մէջ, գաւաթ մը սուրճի շուրջ: Տանտիրոջ կողքին կարելի էր տեսնել Երուանդ Օտեանը, Զապէլ Եսայեանը, Սուրէն Պարթեւեանը եւ ուրիշներ:*

*Բանաստեղծներուն սիրտը կը նմանի [illegible]: Սիամանթօ սիրեց եւ սիրուեցաւ: Պոլիս գտնուած շրջանին, Եարճանեանները բնակութիւն հաստատած էին Պէրպէրեաններու տան մօտերը: Երկու ընտանիքները, բաւական մտերմացած ըլլալով՝ յաճախ իրարու կ'այցելէին: 18ամեայ Սիամանթոյի սիրտը սկսաւ բաբախել իր տնօրէնին շնորհալի աղջկան՝ Մաննիկի հանդէպ: Բայց տրուած ըլլալով պայմանները, այդ սէրը մնաց պլատոնա-*

*կանութեան սահմաններուն մէջ: Բայց արտաքնապէս սառոյցին տակ անմատչելի կը մնայ, Մանիկին պատկերը չանհետացաւ երբեք բանաստեղծին յիշողութենէն:*

*Եւրոպա գտնուած միջոցին, երբ կը յայտնուին հիւծախտին ազդանշանները, Սիամանթօ կը մեկնի Զուիցերիա, Լէյզէնի բուժարանը: Հոն կը ծանօթանայ բժշկական բաժնի ուսանողուհի՝ Սաթենիկ Զաքէթեանի, որ քրոջ մը պէս կը խնամէ զինք: Սէրը չուշանար յայտնուելու, բայց պարագաներու բերմամբ աղջիկը կը ստիպուի վերադառնալ իր ծննդավայրը, Թիֆլիս: Երկու սիրահարները կը շարունակեն նամակագրել որոշ ժամանակ մը եւ յետոյ կը դադրի թղթակցութիւնը: Սաթենիկ կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը·*

«Մեր նամակագրութիւնը շարունակւում էր մէկ տարի անյոյս: Սիամանթօ յուզուելով, տանջուելով չուզեց այլեւս ինձ եւս յուզել: Նա՝ սիրոյ անսահման կարօտը սրտում, լռեց յաւտեան··· Ահա՝ այդպիսին էր այդ ազնիւ, հպարտ, զգայուն, նուրբ, մեղմ, փափկանկատ եւ հրաշալի մարդը, որին ես հանդիպեցի, ճանաչեցի, եւ որը այնչափ դժբախտ վախճան ունեցաւ···»:

*Այս տողերը արդէն որոշ գաղափար մը կու տան Սիամանթոյի խառնուածքին եւ հոգեկան բարձրութենէն: Սաթենիկի վկայութիւնը հաստատելու համար կրնանք յիշել զինք ճանչցող ուրիշ անձերու տպաւորութիւնները:*

«Առաջին բողէին սիրեցի այդ խանդավառ խառնուածքով տղան, գուշակեցի իր մէջ հրաբորբոք բանաստեղծը», — *կը գրէ Արշակ Չօպանեան:*

*Իսկ օրիորդ Զապէլ Յովհաննէսեան, որ դեռ Զապէլ Եսայեան չէր, մեծ հիացումով կը խօսի Սիամանթոյի մասին: Կասկած չկայ որ օրիորդ Զապէլ մասնաւոր տեղ մը յատկացուցած էր իր սրտին մէջ սեւաչեայ բանաստեղծին համար:*

«Իր անհանգիստ, սուր ու թափանցող աչքերուն մէջ կը կրէր ցնորական արբեցութիւնը հայ ազգին: Ընդունակ էր նաեւ գորովագին մտերմութիւններու, որոնք երկար չէին տեւեր սակայն եւ յանկարծ կը մթագնէր, չես գիտեր ի՞նչ ներքին փոթորիկի հետեւանքով: Իր սէրերը եւ ատելութիւնները տագնապներ էին, որոնք միշտ սաստիկ էին ու բուռն ու երբեք այդ վտիտ եւ հիւանդագին երիտասարդը չգիտցաւ միջակ զգացումներուն անդորրութիւնը»:

*Գալով ֆիզիքական կառոյցին եւ դէմքի արտայայտութեան, յուշանկարները դիտելէ ետք դիմենք զինք ճանչցողներու վկայութեան.*

*Ականատես մը հետեւեալը կ՚ըսէ իր մասին.*

«Տասը տարի առաջ Նարբանեանին հետ ծանօթացայ Փարիզում: Իմ հանդէպ կանգնած էր գունատ, նիհար մի պատանի, այնպիսի՛ մի դէմքով, որի վրայ վիշտը կարծես յաւիտենական իր դրոշմն էր կնքել: Անհունօրէն վառվռուն աչքերի հրապոյրը կարծես խորասուզւում էր նրանց մէջ ցոլացող մի հիւանդագին խորհրդաւորութեամբ»:

*Ըստ Տիրմանդալէի*, «Ընդհանրապէս գեղեցիկ ձեւի գլուխ չէր անոր գլուխը, բայց դէմքը համակրելի էր եւ աչքերը խոշոր ու միշտ վառվռուն: Նրա ձայնը թաւշային էր ու ախորժալուր, իսկ ձեւերն ու շարժումները յաճախ ներվային»:

*Ըստ ուրիշ վկայութեան մը, աշխարհահռչակ քանդակագործ Օկիւստ Ռոտէն, Սիամանթոն տեսնելով ցուցահանդէսի մը ընթացքին*, կը հիանար

*երիտասարդ բանաստեղծի գեղեցկութեան վրայ եւ աչքերը չէր հեռացներ անկէ:*

*Մէկ խօսքով՝ Սիամանթօ միջնադարեան ասպետ մըն էր, ինկած նոր դարերու թոհուբոհին մէջ: Տեսլապաշտ* տրուբատուր *մը, որ քնարը ձեռքին եւ սուրը ազդրին՝ կը սուրար դղեակէ դղեակ, փրկելու համար իր սիրեցեալ գեղեցիկ իշխանուհին, որ գերի ինկած էր թշնամիներուն ձեռքը: Եւ այդ սիրուհին մարդկային էակ մը չէր միայն, չէր գեղեցիկ Մաննիկը կամ դժգոյն եւ մելամաղձոտ Սօֆինիկը, այլ՝ արիւնաքամ ու չարչարուած Հայ ազգը:*

## ԱՐՈՒԵՍՏԸ

*Սիամանթօ ծնած ու մեռած է բանաստեղծ:*

*Բանաստեղծութիւնը ունի իր յատկանշական* թեմաները*. սէրը, բնութիւնը, հայրենիքի վրդովումը, արուեստի յափշտակումը, գեղեցկութիւնը:*

*Երբ առիթը ունեցաւ, երգեց բնութեան զարթնումը.*

Գինովօրէն եւ ժամ առ ժամ քեզի կը մտածեմ
Անտառներու խորհուրդին եւ լիճերու կապոյտին առջեւ,
Ու դաշտէ դաշտ, մարգէ մարգ, օրէ օր,
Առաւօտէն մինչեւ գիշեր եւ խաւարէն մինչեւ լոյս,
Քու ծնունդիդ ակնդէտ, գինովօ՛րէն քեզ կը մտածեմ...

*Գարնան արբեցնող մթնոլորտը.*

Ա՛հ, առաւօտեան զեփիւռը իր սպիտակ թեւերը բացաւ...
Ու օրուան ճառագայթները մարմնիդ վրան կը հեղուն,
Ա՛հ, երգ մը թռաւ քու ծոցէդ, ծիծեռնա՞կն է, թէ սոխակը իմաստուն
Երգ մը թռաւ, առաջի՛նը, վարդի՞ն համար էր, թէ մանուշակին,
Երգ մը թռաւ, անուն մ'ունէր իմ հոգիիս մէջն ապրելու...

*Երգեց նաեւ հայ գիւղերու նահապետական խաղաղութիւնը.*

Խարտեաշ աղջիկները իրենց մազերը սանտրեցին
Պայծառ աղբիւրին քով,
Եւ բոլոր կուժերը յստակ ջուրով լեցուեցան
Իրենց ծաղիկէ ուսերուն վրայ:
Յոգնածօրէն
Անտառէն անցան:
Ես աղբիւրին քով կը հսկեմ.
Ես ան եմ, որ վերադարձը կ'երազէ
Աղբիւրին քով, երկայն ու խարտեաշ աղջկան:

Ակնայ ազգային վարժարանի դպրոցի աշակերտները· Սիամանթոն ձախէն աջ՝ նինգերորդը

*Սիամանթոյի խառնուածքը, զգայնութիւնը, երևակայութիւնը, ապրած միջավայրը եւ սոսկած ոտտմը պինք բարձունքներու պիտի հասցնէին՝ իբր բնութեան եւ սիրոյ երգիչ, բայց հոսու դիշերներու դիշերը եւ գահիին կոյր Եաթագանը կտրեց իր քնարին այս զգայուն ու գաշնաւոր լարերը եւ բանաստեղծին ասջեւ տարածուեցան հայրենի տեսարակ դիւղերը, հրդեհուած քաղաքները, ջարդուած մարմինները՝ նետուած մսայլ անդաստաններուն վրայ, ուրկէ կը բարձրանային հեկեկանքներ, կսկծագանչներու վրայ մեռնողներուն ազազակները, խելայեղուած մայրերու վայնասունը եւ որբերուն լացուկոծը։*

*Ու բանաստեղծը փոխարինեց քնարին կտրուած լարերը պողպատէ թել ու զոռ լարերով ու իր սիրելի ժողովուրդին ցաւն ու տառապանքը մեղմացնելու համար՝ երգեց կատարածը, «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»ը, «Կարմիր լուրեր բարեկամէս»ը, բայց երգեց մանաւանդ «Հայորդիներ»ը, «Դիւցազնօրէն»ը եւ «Սուրբ Մեսրոպ»ը։*

*Սիամանթօ, ի սէր իր ժողովուրդին, հրաժարած է կեանքի զեղեցիկ ու քաղցր բաներէն, հրաժարած է սիրոյ դիւթանքէն, կարգոյտ կոյսերէն, այդ խարտեաշ ազջիկներէն, որոնք իրենց մազերը ոսկեթելին պայծառ ապրիլին քով, որոշհեռու։*

Գիշերին մէջէն արիւններու հոտը կը բարձրանայ
Ծառերուն հետ շատրուանները ուրուագծելով·
Փողոցներուն մէջ մարթուած սերունդներ կը տեսնեմ,
Եւ ամբոխներ անպատմելի սրածումներէ դալուոր···

*
**

Իր ուսանողութեան շրջանին եւ կեանքին ամբողջ տեւողութեան, Սիամանթո եղած է անյոգ ընթերցող մը։ Կարդացած է բոլոր ժամանակներու մեծագոյն գրողներու գործերէն, մա՛նաւանդ այն գործերը, որոնք կը համապատասխանէին իր գործերուն, ինչպէս Հոմերոս, Ֆիրդուսի, Տանթէ, Շէյքսպիր, Կէօթէ, Տոսթոյեւսկի, Զոլա, Իպսէն, Վերլէն, Մեթերլինկ, եւայլն։ Իր նախասիրութիւնները կ՚երթային մասնաւորաբար Նարեկացիի, Տանթէի, Վիքթոր Հիւկոյի եւ Էմիլ Վերհառնի։

Չկայ արուեստագէտ մը, չկայ գրագէտ մը, չկայ բանաստեղծ մը, որ կրած չըլլայ աւելի կամ նուազ չափով իր նախորդներուն ազդեցութիւնը։ Այդ ազդեցութիւնը կրնայ բարերար ըլլալ, պայմանաւ, որ ենթական յաջողի ստեղծել նոր երգ մը, նոր արուեստ մը, ինչպէս ըրած է Սիամանթո։

Ան ջոնացած է հայ բանաստեղծութիւնը հասցնել այնպիսի՛ գագաթներու, յօրինել այնպիսի՛ գործեր, որոնք եւ չմնան միջազգային տագանդներու կսթոդներէն։ Ան ուզած է հայ ազգի ճակատագրին, տառապանքին եւ մեծութեան տալ համաշխարհային տարողութիւն, աչքերը ուղղած այն փաթոսներուն, որոնք կը բնորոշեն բանաստեղծութեան կատարելութիւնը։

Շատեր կը քննադատեն Սիամանթոն իր ընտրած նիւթերուն քոմմունէլիութեան եւ պատկերներուն տարտղնելիկ ու իրաղաչտ բնոյթին համար։ Ճիշդ է, որ արուեստաբ աւելի կը բիւրեղանայ, եթէ յուզումներու փոթորիկը քիչ մը խաղաղի։ Սակայն պատահած դէպքերու պարագային Սիամանթո չունէր ապատերու հնարաւորութիւնները։ Եղածը այնքա՛ն անհաւատալի, այնքա՛ն սոսկալի, այնքա՛ն անմարդկային էր, որ ոպասելը պիտի նշանակէր մեղսակցութիւն, մարտիրոս ժողովուրդին դէմ գործուած անքաւելի մեղք։

Սիամանթո կը մեղադրուի նաեւ այն յանցանքով, որ ինք ընտրած է ընդհանրապէս ահաւորագոյն տեսարաններ։ Իրականութիւնը միշտ ալ սարսափեցուցած է ակար հոգիները։ Մինչ մեծ Տանթէն կը քննադատուի՞ իր «Աստուածային կատակերգութիւն» գործին մէջ պատկերացուցած տեսարաններուն համար, որոնց ահաւորութիւնը եւ չի մնար Սիամանթոյի նկարագրած իրական տեսարաններէն։

Հայ բանաստեղծը դիակ պատշաճութեան սահմանները յարգել եւ ընտրել այնպիսի դէպքեր, որոնց ահաւոր մեծութիւնը զոհերուն կու տայ յայտնութենական արդարներուն դիմագիծը, եւ դահիճներուն՝ դեհենածին եւ ահիւնարրու գազաններու կերպարանքը։

Եւ յետոյ՝ Սիամանթո խաւարը կը պրպտէ ո՛չ թէ խաւարի եւ անդոհանքի սիրոյն, այլ հրահրելու համար հոն առկայծ մնացած կրակները։ Հակառակ երեւոյթներուն, հակառակ իր գործին մէջ տիրող ցաւի ազազանութեան, արիւնալի տեսարաններուն եւ մահուան տեսիլքներուն, Սիամանթո մահուան երգիչը չէ միայն, այլ նաեւ կեանքի, լոյսի եւ յոյսի։ Այս երեւոյթը լաւ նկատած էր իր կրտսեր դրչեղբայրը, տաղանդաւոր ու մրրկաշունչ Եղիշէ Չարենցը։

Արժիւ մրն էր Սիամանթո, որ կը թեւածէր մոբրոմարուր եթերին մէջ, հեռու՝ մարդկային դաւաճ իրարանցումներէն, երբ յանկարծ, որուէն զարնելով՝ թաւալեցաւ վար եւ ինկաւ իր եղբայրներուն թարմ արիւնին ճապաղիքներուն մէջ եւ պոռաց իր ապշանքը, ցաւը եւ դայրոյթը մարդկային անարդարութեան եւ վայրագութեան դէմ։

*
**

*Սիամանթօ երգեց մահուան տեսիլքները, աւերումի պիշերները, թաղում եւ արիւն, արցունք ու խաւար, շարշարանքի երգ, հոգեվարքի իրիկուն, բայց հրդեհուած քաղաքներու մխիթներուն մէջ, հրկիզուած այրերու աճիւններուն եւ արբերու կոյսին հատոր արիւնին մէջ տեսաւ ապագայի յոյսը, ապրին յարութիւնը, հայրենիքը դեղեցկացնող արշալոյսը:*

*Բանաստեղծը ա՛չ միայն գուշակ է, այլեւ՝ հրաշագործ: Անոր մոգական երգերը ունին տառուածային ուժ, անոր կախարդող բառերը կը հանդարտեցնեն գազանները գայրոյթին խիկ եւ, ինչո՛ւ չէ, մահամերձ ժողովուրդը կը վերածեն փիւնիկի:*

*Սիամանթօ եղաւ այն մարդը, որ տեսաւ տառապանքը, բայց Սիամանթօ յուսատես բանաստեղծ մը չէ: Բանաստեղծութիւնը կը խորշի յուսահատութենէն, որովհետեւ անիկա ծնած է լոյսէն եւ գեղեցկութենէն, անիկա պատգամաբերն է կեանքին, յոյսին եւ ուրախութեան:*

Որչա՜փ ժպիտ պիտի ծաղկի, հրեշտակօրէն, որչա՜փ արցունք պիտի ցամքին
Որչափ հառաչ պիտի մեռնի, որչա՜փ արիւն եւ որչա՜փ արցունք պիտի ցամքին:
Մոխիրներու հոգը ծաղկաստան մը պիտի դառնայ, դրախտային ու անթառամ
Եւ բազմահազար ադբիւրներ, իրենց հեծնծանքը՝ հովիւներուն հետ, երգերու
պիտի փոխեն:

*Սիամանթօ այնքան լաւատես է ու վստահ ապագայի մասին, որ աւերումի պիշերները կը նկատէ առժամեայ տառապանքին մէկ երեւոյթը եւ կը մատնանշուի հայրենի հողին հանդէպ հայ մարդուն անտարբերութեամբ: Եւ աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած սանդուխներուն ականջին կը հնչեցնէ վերապարձի չեփորը՝ «Հայրենի հրաւէրը»·*

Վերադարձէ՛ք, որդիներ, ձեր զուրանին եւ արօրին ժանգը նորէն սրբելու·
Թո՛ղ նորէն ձեր հնադարեան հայրենի հողը ծաղկոտի···
Թո՛ղ մեր հունձքերը հովիտէ հովիտ՝ ծովերու պէս տարածուին···

. . . . . .

Ու առատութիւնը թո՛ղ նորէն զայ մեր սրտերուն վրայ լացող՝
Հայկեան ցեղի պղտոր աչքերը լուսավառել···

*Ու այս հրաւէրէն չզսհանալով՝ կը կանչէ հայկական հողը, որպէսզի ճայնակցի իրեն·*

«Ու խոսող ծայնը յաւիտենական մաքառումներու Հողին ձայնն էր·
Որ իր աւերակէ քերանները դէպի վեր՝ հորիզոններուն,
Մահազանգերու երկաթեղէն մրրկումի մը հանգոյն՝
Վրէժով ու ցասումով առլցուած, գերազոյն մարտահրաւէրը կ'աղաղակէր···»

*Այլ մարտահրաւէրը անարձագանգ չի մնար, եւ ահա, աւերակներուն վրայ կը կանգնին հայրերդիները: Անոնց ձայնը կ'արտասայ եւ ապառաժներ կը շարժէ ու անոնց բառնդքներէն կայծեր կը ցայտեն: Անոնք մեր հին ասպետ-*

*ներուն չառաւելներն են, որոնք, կառչած իրենց երիտասներուն՝ կը սուրան դէպի կոիւ եւ յաղթանակ։ Անոնց սիրտերուն վրայ արիւնագ վէրքեր կան եւ անոնց ճակատներուն վրայ՝ քրտինք։ Անոնք պղպափարի դինուորներն են, անձնուրացներ։ Տանջուած հայրենիքին սէրը անոնց արհամարհել կու տայ վրտունգն ու մահը։ Եւ երբ անհաւասար կռիւներու ընթացքին իյնան, իրենց յոյսը կը դնեն գալիք սերունդներուն վրայ։*

Ու անոնք հսկայաձեւ ռահվիրաները մարմարեղէն Ցդրսին,
Ըմբոստացումներու ապառաժներէն իրենց ճակատներն արիւնած,
Բայց աչուրներէն անասելի արիւրիք մը արձակելով
Ու իրենց փշրոյ ակռաներուն տակ հրաշէկ դանակներ թրորելէն՝
Աւերակներու բառուղիի մը վրայ, այս իրիկուն,
Տժգունութեանս հետ երես երեսի. ինծի ըսին։
— Գիտցիր, ոչ մէկ յոյս կը մեռնի եւ ոչ մէկ զարուն կը թառամի այստեղ,
Ատելութեան ոչ մէկ ճիչ եւ սիրոյ ոչ մէկ մրմունջ մարած է դեռ,
Ապագայի ամէն ալեւ մեր բնդեբնեներուն մէջէն է որ թաւալելով կ'անցնի,
Գիտես որ ամէն հերոս մեր վրէժին հատար է որ կը ծնի...»

*Սիամանթոյի պիտի վիճակուէր նաեւ երբեմն հայ լեզուի «ազատանդեայ ապառաժ»ը՝ Սուրբ Մեսրոպը։ Ան առաջինը չէ եղած եւ ոչ ալ վերջինը պիտի լլլայ Օշականի ենչեկեանին փառքը հիւսողներուն։ Բայց Սիամանթոյի «Գիւտին փառքը» կը մնայ ու պիտի մնայ եղակի եւ անպերազանցելի։ Այդ փոքրիկ գրքոյկը բաւական է անմահացնելու Սիամանթոն, որովհետեւ հոն կը գտնենք իր ներշնչումին եւ ուսումնասիրութիւնը։*

*Այս դժուարին գործը դլուխ հանելու համար, բանաստեղծը դիմած է Նարեկի մեծատաղանդ հղնաւորին։ Եւ Նարեկացին իր օժանդակութիւնը չէ դրացած այս հեռաւոր զաւակին, որպէսզի անոր յօրինած գործը եւ չմնայ «Մատեան ողբերգութեան» մոռանային բարձրութենէն։*

*Ճիշդ չենք գտներ մա'նաւանդ Դանիէլ Վարուժանի այն հաստատումը, թէ «Մեր սրտին մէջ «Հայրենի հրուէր»ներուն արձագանգը կը յամառի դեռ տեղի չտալ իր բնարին այս նոր խմացական հունչին առջեւ»։ Վարուժան չատ լաւ գիտէ, որ կարելի չէ նոյն ոճով եւ նոյն կապարարով յօրինել, օրինակի համար, «Ասպետին երգը», որ գիւցազներգութիւն մրն է, եւ «Գիւտին փառքը», որ ոգեկոչական եւ մխթիթ պոեմ մրն է։ Հոս պէտք եղած է զոսել ներշնչումի սանձարձակ թռիչքները, խառնել, սեղմուիլ, ենթարկուիլ տուեալներուն։ Եւ մենք գիտենք, որ արուեստը բնարութիւն մրն է, գժուարին նուաճում մը, գեղեցիկ ստրկութիւն մը։*

***

*Սիամանթօ եղած է վիպասաչա խառնուածքով բանաստեղծ մը եւ իր երգը երգած է իրապաչա բառերով եւ խորհրդապաչա պատկերներով։*

*Հայրենիքը եղած է Սիամանթոյի ստեղծագործութեան խարխարը, բայց հիմնական այդ թեման կը պեղէ զանազան ուղղութիւններով, եւ յոյս աչխարհ կը բերէ թաղուած գանձերը։ Եւ որովհետեւ հայրենիքը աչխարհա-*

*գրական վայր մը չէ միայն, այլ՝ հոգեկան ամբողջ կառոյց մը, մարդ արարածին շունչով արգասաւորուած ամբողջութիւն մը, Սիամանթօ իր երգերուն առանցքը դարձուցած է հայ մարդը՝ իր ապրումներով, իր անցեալով, տառապանքներով, յոյսերով եւ ապագայով:*

*Սիամանթոյի բանաստեղծական թեմաները չունին Վարուժանի թեմաներուն այլազանութիւնը: Անոր քնարերգական եսը կը կեդրոնանայ նոյն գաղափարին վրայ՝ համամարդկային տարողութեան հասնող ազգային ճակատագիրը: Եւ որովհետեւ ազգին այդ ճակատագիրը եղած է ընդհանրապէս ողբերգական, բանաստեղծի ներաշխարհին մէջ ծնած է լարուածութիւն մը, յարատեւ անձկութիւն մը, որ իրեն կ'արգիլէ ժպիտ եւ ուրախութիւն:*

*Եւ այս լարուածութիւնը եւ անձկութիւնը արտայայտելու համար, բանաստեղծը մէկդի ձգելով գրելու ընդունուած եւ սովորական ձեւերը, ինքնիրեն համար ստեղծած է ոճ, լեզու, բառամթերք եւ պատկերներ:*

*Իր երեւակայութեան մարմին տալու համար կը յօրինէ պատկերաւոր բառեր՝ արիւնաթեւ, հրակայլակ, արշալուսեղ, կամ հնչեղ ու նկարէն ածականներ ու մակբայներ: Մակդիրի անգերազանցելի վարպետն է Սիամանթօ, յանդուգն միացումներու կախարդը: Տող կազմելու կամ վանկ լեցնելու ստիպողութեան տակ չէ, որ ան կը գործածէ նոր տեսակի ոտանաւոր մը, նման աստուածաշնչական համարներուն, որոնք յանգ չունին յաճախ եւ ոչ ալ չափի նոյնութիւն, այլ՝ ովկիանոսի ալիքներուն տարողութեամբ կշռոյթ մը:*

*Պատկերներուն տարօրինակութիւն եւ արտասովորութիւնը զինք կը մղէ հիանալի գիւտեր ընելու.* Կարաւանը կը լեռնանայր, գիշերախառնօրէն մղձաւանջային, պայծառօրէն մշուշուած, անսահմանօրէն ոսկի, ոսկեհերս ոսկրաքայլ, հանճարիս հրաշիւղի ամբարներուն, հանճարանիստ հոգեկոյտ, անմահօրէն մահացեալ···

*Սիամանթոյի որեւէ էջին մէջ կարելի է հանդիպիլ այնպիսի՛ հանճարեղ գիւտերու, որոնց իւրաքանչիւրը կրնար որեւէ քերթուածի զարդն ու ադամանդը հանդիսանալ:*

*Սիամանթօ հայ գրականութեան վեհանիստ Մասիսն է:*

**ՆՈՒՊԱՐ ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ**

# Քրիստափոր Միքայէլեան

Սիմանթօ 1898ին Փարիզ էր, հետու «Դրօշակ»ից։ Նոր-նոր սկսել էր բանաստեղծութիւն գրել եւ հրատարակել Փարիզում լոյս տեսնող այս կամ այն վաղանցուկ հանդէսում։ Աստծին տեսարակը, որ լոյս ընծայեց, կարծեմ անմահաս մնաց. տպարանատիրոջ պահանջով խեղճ տղան ստիպուած էր մի օր իր գիրքերի կողոցները իր սենեակը կրել։ Զեռքի վրայ սայլակի մէջ դարսած Փարիզի փողոցներով իր երկերը քաշելիս, հանդիպում է մի բարեկամի.

— Ծօ, ի՞նչ կ'ընես, Ատամ։

— Ալ մի հարցներ, — պատասխանում է Սիմանթօ, — մատուցմներուս երիտասարդ եղայ։

Այս չքնաղում էր, որ ես նրա հետ ծանօթացայ Փարիզում. յաճախ խօսում էի նրան Քրիստափորի մասին. նա լուռ լսում էր ինձ եւ թրում էր նոյնիսկ զժգոհութեամբ։

Կուրծքը թոյլ էր, ինքը՝ նուազ, ապրուստը՝ ծանր. հազիւ 50-60 ֆրանք ունէր ամսական։ Ցիշում եմ մի անգամ Սէն-Միշէլի վրայ հարցրի հաշին մօտ, թէ ո՞ւր հաշարանն է գնում։

— Ի՞նչ կ'ասէք, — պատասխանեց դատն ժպիտով, — հաշարանին տոյժ է կատարէն կ'անցնիմ։

Առողջական վիճակը ստիպեց նրան Զուիցերիա գալ, ուր կեանքն աւելի հեշտ էր եւ դիմման ասողջարար։ Վերջին երկար խօսում էինք «Դրօշակ»ի խմբագրութեան եւ մանաւանդ Քրիստափորի մասին։ Զէր տեսել ստակին։ Եւ մի օր հեռ ի հեռ, գուրսը կարդ տրած երեխայի պէս սենեակս բնկաւ եւ տասնց նոյեմբերանի բացատրեցին թեւերը տարածած.

— Տեսայ գինքը, սանկ փոթորիկի պէս վրան կու գար, խորտակուելի պիտի իր տնօրէն։ Հոգիս կրցի ինքգինքս աշտարակել...

Ուշ գլխի ընկայ, որ խօսքը Քրիստափորի մասին էր։

Տեսիլքներով հարուստ այս դարմանուհշուշ տղան, որ իր նիւթն ցեղի համար միթիթարիչներ էր կերտում, պատրաստ էր կենդանի մարդու շարքը լեգեոն տեսնել։ Այնուհետեւ Քրիստափորի ամենայիրմեռանդ երկրպագուն դարձաւ, որ հասնում էր անքննադատ, երիւրած, մանուկ պաշտամունքի։

Քրիստափորը գերել էր մեզ բոնատեղծին։

ԱՐՇԱԿ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

# ՀՈՂԻՆ ՁԱՅՆԸ

*Անգուդեան Բրեստոփորի յիշատակին համար*

Ըսէ՛ք, ի՞նչ է այն զարհուրանքը, ո՛վ սուգերու եւ ատելութեան ընկերներ,
Որ հորէն տառապանքի, յոյսի եւ քանդումի քաղաքներուն վրայ,
Այս իրիկուն, ինծի կ'ըսեն, թէ բոցավառուող սուրերու հետ պիտի իյնայ,
Ի՞նչ է այն զարհուրանքը, ո՛վ սուգերու եւ ատելութեան ընկերներ:

«Ու խօսող ձայնը յուխտեցնական մաքառումներու Հոգին ձայնն էր,
Որ իր աւերակէ բերանները դէպի վեր՝ հորիզոններուն,
Մահազանգերու երկաթեղէն մրրկումի մը հանգոյն՝
Վրէժով ու ցասումով ուռցուած, գերազոյն մարտահրաւէրը կ'ադաղակէր...

Ու ահաւասի՛կ ձեզի մահաբոյր արձագանգն իր փրկարար խօսքերուն.
«Միայն ես գիտեմ, իրարու հետեւէ, անվերջօրէն, հոգիիս խորը մխրճուող
Կիսաբաց դագաղներուն ճարճատիւնն ահաբեկիչ...

Միայն ես իմացայ բոլոր անպատմելի հոնգիւններր ոգեվարներուն...
Բոլոր աղաղակներն անոնց, որոնք փրկուիլ ուզեցին,
Բոլոր ցաւատանջ կարկառումը այն ամէնուն,
Որոնք դեռ վայրկեան մը արեգա՛կը, արեգա՛կը պաղատեցան...

Միայն ես իմացայ բոլոր անձկութիւնը իրար դեռ տարփօրէն պաշտողներուն,
Բոլոր կողկողանքը զաւկրներէ բաժնուող արդէն այրի մայրերուն...
Ու այս բոլորին մէջէն ահագնալից կրնտիւնը փշրուող ոսկորներուն...

Ու իրանները անջատուող գլուխներուն վայրէջքը ցնորական,
Միայն ես իմացայ, երբ կառափնատներու բարձրերէն
իմ հակոտիս վրայ ինկան...
Ու վերջապէս միայն ես գիտեմ կուտակումները այն կմախքներուն,
Որոնք սրախս խորքերուն մէջը, ո՛ր ժամանակէն ի վեր,
ո՛ր ժամանակէն ի վեր...

Այնչա՛փ մրրկոտօրէն արմատացա՛ն, անտառուեցա՛ն»...
Եւ յեռոյ Հոգը քաղցրութեամբ՝ մաքառողներուն համար՝
սա առեսիսը տուաւ...

«Բայց հիմա, ո՛վ դուք որ յամառօրէն մարմինիս ու հոգիիս կառչած էք,
Դուք Հաւատարիմները, դուք Ուխտուածները, դուք իմ Հարազատներս
անբասիր,
Դուք որ իմ ցաւերս ապրեցաք ու ձեր արիւնը ինծի համար անխնայ բաշխեցիք,
Դուք որ դասալքումներու դժխեմ վատութիւնը չը ճանչցաք,
Ձեզի եմ, սրտապնդուեցէ՛ք, յուսադրուեցէ՛ք, խաչակնքուեցէ՛ք,
Քանզի, իրենց փախուստներէն խղճահարուած ձեր եղբայրները բոլոր,
Ահաւասի՛կ կը հասնին. Առելութենէ հրաշացած ու Սիրով արբշիռ,
Եւ արշալոյսին հուրերուն մէջէն իրենց երկաթեայ ձեռքերը ձեր ձեռքերը
կը փնտռեն»...

(*Հատուած*) ՍԻԱՄԱՆԹՕ

# ՋՂՋՈՒՄԻՆ ԹԱՓՕՐԸ

*Հայրիկին Տամար*

«Ուրեմն դէպի յե՛տ, դէպի յե՛տ, որովհետեւ, ճշմա-
բի՛տ, ճշմարի՛տ կ'ըսեմ ձեզի,
Հայրենիքի այս լեռներէն, դաշտերէն, այգիներէն եւ
հովիտներէն անդին,
Ուրիշ ամէ՛ն աղբիւր, ամէ՛ն աղբիւր, մեր բերաննե-
րուն մէջ իր թոյնը պիտի վազցնէ,
Բոլոր դոները ու բոլոր անցքերը ու բոլոր ուղիները
մեր առջեւ պիտի խափանուին...
Բոլոր յոյսի աստղերը մեզի համար պիտի խղդուին եւ
ամէ՛ն արեւ պիտի խաւարի...
Մեր հացին ալիւրը մերինների փշրուած ոսկորներէն
պիտի շաղուին...
Մեր նախնիքներուն փառաւոր անունը մեր անունին
տակ պիտի փճանայ,
Ու վերջապէս բոլոր օտարութեան երդիքները՝ երկա-
թակոյտերու ծանրութիւնով մը ծանր,
Անողոքմտաբար, մեր գլուխներուն եւ մեր ուսերուն
վրայ պիտի փլչին»...

Պատգամաբերը իր խօսքերը դադրեցուց իր խումբերուն
հետ յառաջանալով,
Երբ զոչումի թափօրը դէպի երկիր՝ ծնրադիր եւ դող-
դոջուն, պաղատեցաւ...

«Թողութի՛ւն մեզի, թողութի՛ւն մեր բոլորին, թո-
ղութի՛ւն, ո՛վ մայր-երկիր,
Որ քու ցաւերդ, քու նայուածքներդ եւ քու սուրբ
կոիւդ լքելով, քեզի դիմաց մեղանչեցինք,
Ընդունէ մեզի, քանզի մեր մարմիններն ու մեր մտա-
ծումը, այս իրիկուն,
Քու դիւցազնական Առաքեալներդ իրենց շունչերովը
զօրացուցին...
Ու մեր յուսահատութենէն՝ մեր առջեւ յաղթութեան
Ցոյսը կառուցուեցաւ...
Ընդունէ մեզի, գիտենք որ քու փրկութեանդ մէջն է
Փրկութիւնը մեր ամէնուն»...

Եւ հիմա բովանդակ թափօրը վճռական՝ հորիզոնէ
հորիզոն՝ դէպի Հողը կը խոյանար,
Մինչդեռ ատելութեան եւ սիրոյ եւ զոչումի արցունք-
ները անոնց աչքերէն կը հոսէին...

(*Հատուած*) ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Օր մը, «*Ազատամարտ*»ի խմբագրատան մէջ, տեսայ Սիամանթոն, որ սրտմտած կ՚ըսէր խմբագիրներուն.

— Վենետիկի մէջ ծանօթացայ Վահրամ Փափազեանին: Միասին ալ լուսանկարուեցանք Ս. Մարկոս հրապարակին մէջ: Քանի մը օր ետքը ինչ՚ը լսեցի իր մասին (Պատմեց Վահրամին սխրագործութիւնները ու աւելցուց), — կատաբեալ խաչագող մըն է եղեր: Երբ տեսնեմ զինք՝ լուսանկարը պիտի ուզեմ որ պատռեմ: Խաչագողի մը հետ լուսանկարուեցանք...

Հազիւ պատանեակ էի եւ չհամարձակեցայ բան մը ըսել: Գիտէի նաեւ, որ Վահրամը ընդունակ է այդ բոլոր ծռուածները, նոյնիսկ աւելին ալ ընելու: Սակայն, պատկերը պատռել ուզելը գտայ չափազանց վիրաւորական Վահրամին համար: Ինչքան ալ «խաչագող» ըլլար, այնպիսի՛ երեւոյթ մըն էր Վահրամը, որուն հետ լուսանկարուիլը անպատուաբեր չրլլալէ զատ, կը զտնէի պատուաբեր. ոեւէ մէկուն համար:

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

# ՈԳԵԿՈՉՈՂ ՁԱՅՆԸ

*Յատուկ պատմուածքի գիծէ մը աւելի՝ ալեկոծող ձայն մըն է Սիամանթոյի քերթողութիւնը, որ անուններու, դէպքերու, պատկերներու ու յատկանիշներու անդադրում կը փորձէ վերականգնել տառապանքին մթնոլորտ մը: Այս իսկ պատճառաւ կատակողական նկարագիր մը կը ստանայ իր բանաստեղծութիւնը· Հնարք մը, որ Նարեկացիէն ի վեր կար եւ որուն աւելի ուշ դիմեց նաեւ Չարենց, երբ* «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ն կը գրէր: Կուտակումներու ազդեցութիւնը որքան ալ մեծ ըլլայ ընթերցողին վրայ, կը քայքայէ պատումը* (narration)*, որ մեծ նշանակութիւն կրնայ չունենալ որոշ ձեւի բանաստեղծութիւններու պարագային, սակայն հիմնական արժէք ունի Սիամանթոյի քերթողութեան համար, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք իւրաքանչիւր կտորի ծաւալը, որուն համար լայն շունչ պէտք է: Սիամանթօ ո՛չ իր այս թեքնիքէն կը հրաժարի, ոչ ալ պատմա-նկարագրական ձեւէն, փաստօրէն, երկուքն ալ ներկայութիւն են միշտ:*

*Այս* ձայնը, *տարբեր հանգրուաններու՝ զանազան ձեւեր առած է, սակայն խորքին մէջ մնացած է նոյնը: Առաջին գործերուն մէջ անիկա շօշափելի ներկայութիւն չէ եւ շատ պարագայական ձեւով քերթողին ձայնը կը փոխարինուի* տրամաթիք *հերոսին ձայնով· այս վերջինը պարզապէս առիթ մըն է բանաստեղծին համար: Զատորոշումը կը սկսի չեշտուիլ Սիամանթոյի քերթողութեան զարգացումին հետ: Առանձին տրամաթիք հերոսի մը ընդմէջէն, Սիամանթօ կը սկսի խօսիլ, ինչպէս, օրինակ,* «Թթենին», «Մայրը իր զաւկին», «Հայրը հոգեվարք» *գործերուն մէջ:* «Թթենին» *քերթուածին վերջին հատուածին մէջ կը կատարուի անջատումը·*

Տեսարանը ահաւոր էր: Թշուառ կինը թթենիին ողողուած ճիւղին
փաթթուած...
Գետին ինկաւ...: Ես չկրցայ իմ հեծեծանքս զսպել...
Մինչ՝ մոխիրներու եւ մահերու դանթէական ճանապարհին՝
Ինձ ուղեկից ընկերուհիս՝ մանկան մը պէս սկսաւ լալ...:

*Այսինքն՝ ամբողջ պատումը, որ կատարուած էր թշուառ կնոջ բերնով, կ'ընդհատուի եւ բանաստեղծն է, որ կը սկսի խօսիլ: Սակայն վերացնելով տրամաթիք երեք հերոսներուն ձայները՝ ոճային կամ յատկանշական ո՛չ մէկ ուրիշ տարբերութիւն կը նշենք:*

*Վերագրելով պատճառներով այս* ձայնը *պէտք առնենք իր ընդհանուր իմաստին մէջ, եւ կամ՝ իբրեւ բանաստեղծին ձայնը:* «Դիւցազնօրէն»*ին եւ* «Հայորդիներ»*ուն մէջ ան կը հրաւիրէ ըմբոստացումի, սակայն կը մնայ վերացական ու տարտամ, մանրամասնութիւններու եւ մանաւանդ առանձնայատկութիւններու կարօտ: Ինչպէս, անմիջապէս կարելի է տեսնել, այս չար-*

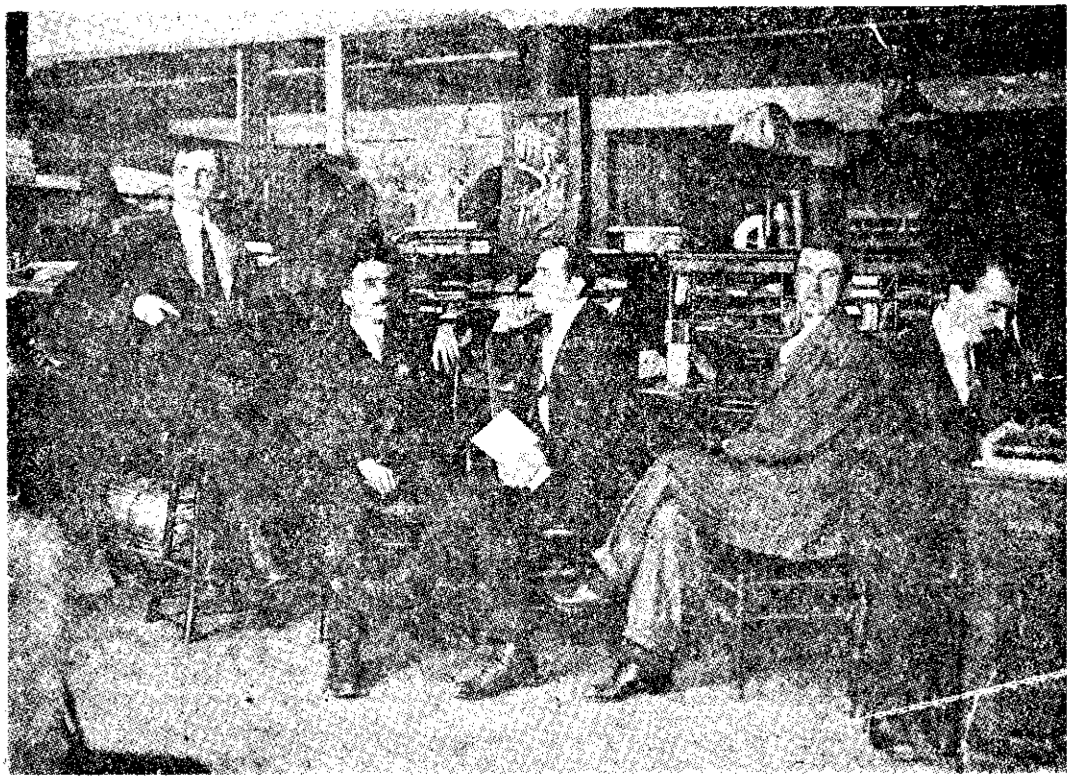

ՍԻԱՄԱՆԹՕ «*Հայրենիք*»ի խմբագրատան մէջ, Պոսթըն, 1910ին

*քերուն կտորները իրարու կը նմանին թէ՛ իրենց բովանդակութեամբ, թէ՛ իրենց մթնոլորտով եւ թէ իրենց ձեւով: Սակայն այդ բոլորին մէջ կայ տարտղնուած դիւցազներգութիւն մը, հոյակապ՛ն յեղափոխութեան դիւցազներգութիւնը, որ ողնիաշաղ ձայնը չի յաջողիր հաւաքել եւ ամբողջացնել:*

*Նաեւ անմիջապէս կարելի է տեսնել, թէ դիւցազներգականի կողքին պակի եւ երբեմն նոյնքան ուժգին ներկայութիւն է ողբերգականը, որուն մէջ կարելի է տեսնել դաշտակի եւ եղերամայրի ձայներ: Այս գիծը հետզհետէ կը զօրանայ եւ առանձին տեղ կը գրաւէ* «Կարմիր լուրեր»*ուն մէջ:*

*Խորքին մէջ, Սիամանթոյի քերթողութիւնը պէտք է բաժնել երկու մասի:*

«Դիւցազնօրէն»*էն մինչեւ* «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»*ը կ'իյնան առաջին բաժնին մէջ եւ վերոյիշեալ վերլուծումները ընդհանրապէս աւելի կը համապատասխանեն այս ժամանակաշրջանի ստեղծագործութիւններուն:*

«Կարմիր լուրեր բարեկամէս»*ը իր բովանդակութեամբ չեշտակիօրէն մօտ ըլլալով հանդերձ այս գրութիւններուն, իր ձեւով ու կառոյցով աւելի երկրորդ շրջանի գործերուն մէջ կ'իյնայ: Այս բանաստեղծութիւնները աւելի պատմողական ու նկարագրական են, քան կատակերգական, բառածը աւելի բիւրեղացած է եւ պատկերները աւելի յստակ են: Առաջին շրջանի գործերուն մէջ ընդհանրապէս կը նկարագրուի քայլող ամբոխ մը, երթ մը, որ յստակ գործողութիւն մը չունի եւ տեսանելի աշխարհագրութեան մը մէջ տեղի չ'ունենար. պարզապէս գիտենք, թէ* Երկրին *մէջ է: Ճիշդ է, որ գիտենք, թէ անոնք պայքարի մտած մարտիկներ են կամ հաւաքականութիւնը ըմբոստա-*

ցաւմի կը հրաւիրեն, սակայն անոնց կացութիւնը ընդհանրացումներու մէջ կը մնայ եւ իրենց իրականութիւնը կոչի մը սահմաններէն դուրս չի գար: Իրենց կը պակսի կենսական «մանրամասնութիւններ»ու ներկայութիւնը, անմիջական փորձին սահմանած հակազդեցութիւնը կամ զգայնութիւնները, որոնց միջոցաւ ընթերցողը դէմք իր առանձնայատկութիւնը, նկարագիրն ու ձայնը պիտի առնէր: Այս մէկը պատճառ կը դառնայ, որ ամբողջական գիւղագրութեան մը փոխարէն՝ գիւղագրական մթնոլորտ մը ունենանք:

«Հացեփարքի եւ յոյսի ջահեր»ուն մէջ սկսած էր արդէն անցումը երկրորդ շրջանին:

Հայաստան դառնալով Սիամանթոյի արխիւներուն հիմամբ գիտենք, թէ այս գործին առաջին մասը գրուած էր 1898էն 1900ի միջեւ եւ պիտի հրատարակուէր «Ցաւերուն ցաւէն» խորագրով (տե՛ս Հէկտոր Ռշտունի, «Սիամանթօ», էջ 193), սակայն 1907ին վերամշակուեցաւ ամբողջ գործը եւ անոր վրայ աւելցան յոյսի ջահերը: Հոս այլեւս աւելի յստակ կառոյցով գրութիւններ ունինք, եւ Սիամանթօ ընդհանրապէս կը փորձէ անոնց մէջ «գործողութիւն» մը գնել:

«Հայրենի հրաւէր»ները աւելի այլազանութիւն եւ կեդրոնացում կը ցուցաբերեն, հոն աւելի յաճախ կը հանդիպինք հոգեբանական լիցքաւորում մատնող պահերու եւ անակնկալներու: Սակայն այս շարքը մեզ կը հետաքրքրէ տարբեր իմաստով: Մինչ այդ՝ ամբողջ սերունդի մը բանաստեղծութեան փորձը կայ, որմէ Սիամանթօ կ'օգտուի. մանաւանդ՝ Վարուժանի աշխատանքէն: Օրինակ, յստակ զուգահեռ կապ մը կարելի է տեսնել այս վերջինին «Կարօտի նամակ» կտորին եւ «Հայրենի հրաւէր» բանաստեղծութեան միջեւ: Առաջին դէմքով ու նամակի ձեւով գրուած երկու բանաստեղծութիւններն ալ նոյն անմիջականութիւնը կը պարզեն: Նոյնը կարելի է ըսել նոյն շարքի «Որդին իր հօր» ու «Այգեկութք» կտորներուն համար: Ասոնք կ'ընդարձակեն Սիամանթոյի հորիզոնը եւ, միաժամանակ, ցոյց կու տան, թէ ինչպէս սերունդի մը հաւաքական աշխատանքէն կրնայ շահիլ բանաստեղծը:

Աւելի ուշ, այս մերձեցումը կարելի է տեսնել գաղափարական գետնի վրայ, աշխարհահայեացքի իմաստով գիտուած: Սիամանթօ սկսած էր իմացական տարողութիւն մը տալ իր գրութիւններուն: Մինչ այդ երգած Սերոբներուն, Անդրանիկներուն, ըմբոստացումի կոչեր ընող տխուրներուն փիլիսոփայական որոշ լիցքաւորում կու տայ, որուն ենթահողը պատրաստած է հաւանաբար Նիցշէ...

1911էն 14ի միջեւ գրուած որոշ բանաստեղծութիւններ յստակօրէն կը դրսեւորեն այս աշխարհահայեացքը: «Կամքի իրիկուններ» քերթուածին երկու հատուածները («Խօսքեր անծանօթ անցորդին» եւ «Թող զօրութիւնը ձեզ խօսի») եւ «Նաւասարդեան աղօթք առ դիցուհին Անահիտ» բանաստեղծութիւնը լաւագոյն օրինակները կարելի է նկատել: Այս վերջինին հեթանոսական ոգին եւ տրամադրութիւններուն համապատասխան մթնոլորտը կար «Հեթանոս երգեր»ուն մէջ, մեկնակէտերը նոյնն են եւ կը ձգտին հեթանոսական պատկերացումին համապատասխան նոր հայու տիպարի մը ստեղծման. մաղթանքը պարզ է՝

...Ո՜վ Դիցուհի, ահեղ Աստուած մը ծնանէ՛ մեզ:

Միւս երկու կտորներուն մէջ կը խօսի «մեղկերու կարաւանները» ետեւ ձգելու եւ «նոր կամքերու» մասին, որոնցմէ «աստուած-մարդեր» պիտի ծնին. կը խօսի ընտրեալներու մասին, որոնք ո՛չ գութ պէտք է հայցեն, ոչ ալ

*դթան եւ, վերջապէս, գերմարդերու կամ գերմարդուն մասին, որ պէտք է կամ պիտի ստեղծուի·*

Գերմարդերուն այս վճռական աշտարակէն դեռ ամայի···

*Վերեւ նշուած բառապաշարէն մեկնելով՝ դժուար է այլեւս նիցշէական աղբիւրներուն վրայ կասկածիլ: Սակայն այս երեւոյթը, իր* «Հայ դաշտերու պաղատանք»*ին եւ Դ. Վարուժանի երկերուն հետ՝ ուսումնասիրութեան առանձին նիւթ է:*

*Ասոր համապատասխան՝ Սիամանթօ կը ստեղծէ երկու հերոսներ, որոնցմէ առաջինը մշակութային հերոս մըն է՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, իսկ երկրորդը իր ապրած յեղափոխութեան ծնունդն է՝ Սիմոն Զաւարեանը:* 1913*էն* 1914*ի միջեւ գրուած այս գործերը հասարակաց շատ մը գիծեր ունին, զորս կ'արժէ նշել:*

*Նախ՝ երկուքն ալ նոյն ժամանակաշրջանէն կու գան: Ճիշդ է, որ անոնք պարագայական առիթներով կը գրուին, գիրերու գիւտին* 1500*ամեակին եւ Զաւարեանի մահուան առթիւ, սակայն երկուքն ալ կը յաջողին դուրս գալ իրենց պարագայական հանգամանքէն եւ մնայուն արժէքներ դառնալ: Անոնք պարզապէս առիթներու կը վերածուին՝ Սիամանթոյի վերոյիշեալ մտահոգութիւնները եւ հիմնական ձգտումները զարգացնելու համար: Իրենց ներկայացման ձեւին մէջ եւս անոնք նման են իրարու: Յստակ բիւրեղացում մը կայ թէ՛ ըսելիքին եւ գործերու ընթացքին մէջ եւ թէ կառոյցին ու պատկերներուն մէջ: Երկուքին մէջ ալ Նարեկացիական ժառանգութիւնը կ'օգտագործուի: Երկուքն ալ գաղափարական-իմացական լիցքաւորում ունին եւ կը վերածուին խորհրդական հերոսներու: Դեռ կարելի է խօսիլ հոն գտնուող պատկերներու ճշգրտութեան, տիպարներու պարագաներէն եկող մանրամասնութիւններու ներկայութեան եւ կամ* «Սուրբ Մեսրոպ»*ի մէջ բացորոշ ներքին կառոյցին մասին, սակայն երկուքն ալ մէկ յատկանշական առանձնայատկութիւն ունին: Մնալով հանդերձ բանաստեղծին ազգային մտահոգութիւններու շրջագիծին մէջ, այս գործերը դուրս կու գան անոր «նիւթ»երու կամ մղձաւանջներու աշխարհէն, կը յաջողին իր տեսադաշտը* շարժել *ու լայնցնել եւ առարկայականութիւն մը ստեղծել բանաստեղծին եւ նիւթին միջեւ:*

*Ասիկա Սիամանթոյի գեղագիտութեան մէկ նոր երակն է եւ հաւանաբար ամէնէն արժէքաւորը:*

*Աշնանային քայլերով բանաստեղծ մը ունինք այլեւս, որուն գոյները երանգաւորուած ու հասունցած են, որ սակայն շուտով զոհ կ'երթայ կանխահաս ու դժոխային ձմրան մը քմայքին:*

**ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ**

# ՄԱՆՆԻԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Հայ յեղափոխութեան փոթորկաշունչ երգիչը ունեցած է ե՛ւ մտերիմ ապրումներու էլեւէջներ, որոնց վէպը կամ վէպերը գրուած չեն տակաւին եւ վիպային մանրամասնութիւնները անծանօթ կը մնան անգա՛մ անոր մօտէն հետեւած անձերուն:

Տարտամ տեղեկութիւններ կան այդ մասին Մաննիկ Պէրպէրեանի առընչութեամբ: Սիամանթոյի մտերիմ կեանքին հետ վերջերս սկսաւ յիշատակուիլ նաեւ Սաթենիկ Զաղէթեան, իր անտիպ յուշերով. իսկ երրորդ պարագայ մը կը հանդիսանայ Սաթենիկի կրտսեր քոյրը՝ Մաշա Զաղէթեան, որուն հետ Սիամանթոյի հաստատած կարճատեւ, այլ զօրեղ կապը նկարագրուած է Վարդգէս Ահարոնեանի, «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, 1942, Մարտ–Ապրիլ:

Մեր հետագայ թիւերէն մէկուն մէջ պիտի արտագրենք վերջինը:

Ստորեւ՝ Մաննիկ Պէրպէրեանի [illegible]յական երկու բաբախում...

## ՀԱՆԴԻՊԵՑԱՅ ԻՐԵՆ

Հանդիպեցայ իրեն ծովին եզերքը: Իրիկուն էր: Խոշոր ալիքներ կային ու՛ խոշոր աստղեր: Փոքրիկ լուսին մը կը փայփլար ժպիտի մը պէս:

Քալեցինք միասին: Անոր ձայնը հանդարտ էր ու խորունկ, եւ կը զգայի անոր իջնելը հոգիիս վրայ...

Ճերմակ ու նիհար ձեռքեր ունէր. բարակ մարմինը կը կորսուէր վերարկուին մէջ:

Եւ երբ կը խօսէր, հեռուն կը նայէր իր սեւ ու շատ խոշոր աչքերով. կը նայէր հեռուի խոշոր ալիքներուն:

Շատ իրիկուններ, երբ ալիքներ կային եւ լուսին կար, քալեցինք միասին ծովին եզերքը:

Ասիկա պարզ էր այնքան, որքան լուսնին անուշ ժպիտը մեր վրայ:

Բայց այսօր այդ յիշատակը կը լացնէ զիս սուր ցաւով...

## ՄԱՅԻՍ

*Սիամանթոյի յիշատակին*

Մայիս է, ո՛վ իմ մեռած բարեկամս, եւ ես ծաղիկներ կը ժողվեմ միամինակ, մի՛ս-մինակ այս խոշոր ու կանաչ դաշտերուն մէջ:

Եւ դուն կը քնանաս ուրիշ խոշոր ու դարձեալ կանաչ դաշտերու մէջ, ուր ծաղիկներ կան ու արե՛ւ կայ...

Մայիս է նաեւ ու արեւ կայ հո՛ն, ուա՛ղ, քու անհուն գերեզմանին եւ յաւիտենապէս փակ կոպերուդ շուրջ...

Ծաղիկներ կը ժողվեմ, մի՛ս-մինակ, մի՛ս-մինակ...

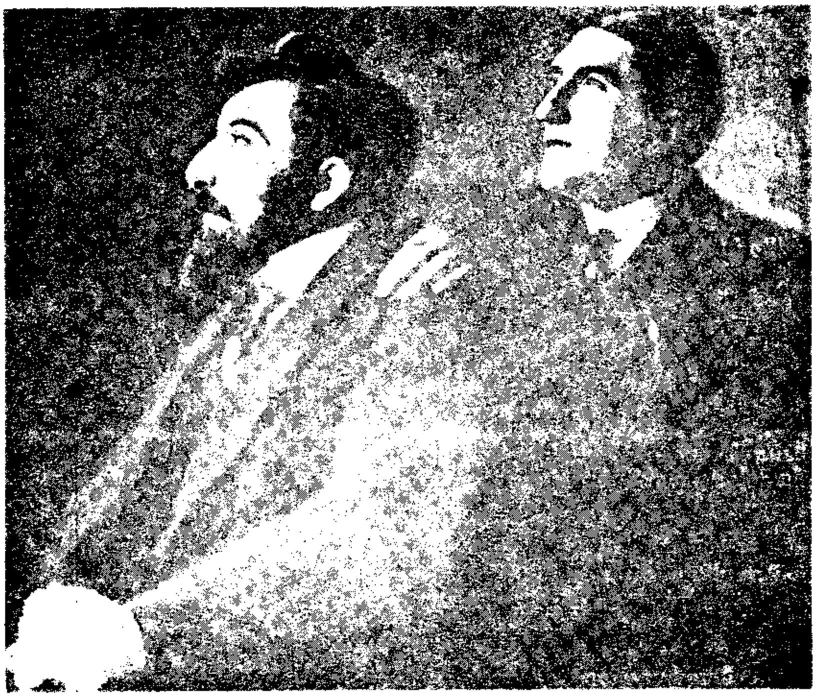

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԵՒ ՍԻԱՄԱՆԹՕ Ժընեւի մէջ, 1911ին

*Ինձ բախտ է վիճակուել «խմբագրելու» վարպետի՝ Աւետիք Իսահակեանի չորս հատորները, ուստի ցանկանում էի լսել, թէ ինչ առաջարկներ ունի Հեղինակը հատորների ծաւալի, կազմի, ձեւաւորման, լուսանկարների ու նման այլ բաների մասին... Մեր զրոյցին ներկայ էր նաեւ տիկին Սոֆիան, որը միջամտելով ասաց, թէ «վարպետի հատորների գործով այս անգամ ես եմ զբաղուելու: Դու շատ լաւ գիտես, որ Աւետիքը ամաչկոտ է ու ոչ մի պահանջ չի դնի... Ես ճանաչում էի մէկ ուրիշ մեծ բանաստեղծի, որն ամաչկոտութեան մէջ մրցում էր Աւետիքի հետ, — եւ ձեռքին եղած լուսանկարներից մէկը դրեց ննջարանում գտնուող այն սեղանին, որի շուրջ նստած էինք մենք, ու աւելացրեց, — այս լուսանկարը եւս պէտք է լինի հատորներից մէկում»: — Իր խօսքը տիկին Սոֆիան այնպէս շեշտաւորեց, որով ուզում էր հաստատել, թէ՝ «ինչպէս տեսնում ես, ես արդէն զբաղւում եմ հատորի գործով...»: Լուսանկարում՝ բազմոցին նստած են երկու մեծ բանաստեղծները՝ Աւետիք Իսահակեանն ու Սիամանթօն՝ հայեացքները յառած մի կէտի (1914 թ. Ժընեւ):*

*— Երեւի գիտես, — դառնալով ինձ ասաց վարպետը, — որ քո հայրենակից Գարեգին Սրուանձտեանցն է նրան տուել «Սիամանթօ» մականունը, այն տարիներին, երբ նա Ակնայ առաջնորդն էր ու յաճախ էր լինում Եարճանեանների յարկի տակ: Ատոմն իր գրական դաստիարակութիւնը պարտական է Սրուանձտեանցին: Նա մեծ ազդեցութիւն է թողել երիտասարդ բանաստեղծի ձեւաւորման վրայ, ու վերջինս էլ սրբի պէս պաշտում էր* «Համով-հոտով»*ի,* «Գրոց-բրոց»*ի անմահ հեղինակին:*

*«Ափսո՜ս, շատ ափսոս, որ Սիամանթօն չլսեց իմ ու Սոֆիայի յորդորները՝ մնալ Վենետիկ... Անհեռատեսութի՞ւն, թէ հարազատների կարօտը տարան նրան սուլթանների որջը... ու խոշտանգուեց աքսորի ճանապարհին: — Այդ սուրբ մարտիրոսը առատաձաշունչ բանաստեղծ էր... Նարեկացու պէս նա էլ ունեցաւ իր* «Մատեան ողբերգութիւնը»*՝ գրուած սրտի արիւնով:*

*ՍԵՐՈԲ ՍԱՐԳՍԵԱՆ*

ՊԱՐՈՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ... ԱԴԱՄԱՆԴԵԱՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

*Սիամանթօ...*

«Ո՛վ փաղփար, ո՛վ դիւցազուն, ո՛վ հսկայ»:

*Ո՛վ Գաղափար...:*

*Գաղափարը կար տիեզերքէն առաջ եւ իբրեւ* «տիեզերքի անմեկնելի ճարտարապետութիւն» *կա՛ր, երբ* «Աստուած անյեղլին, Աստուած անափունքը» *արարչագործ իր ձեռքը կ'երկարէր մարդկութեան հանճարներուն, տիտաններուն, ուղեղներուն:*

*Պղատոնէն իսկ առաջ, Ելլադան ծաղկեցնող իմաստասիրութենէն, արուեստէն եւ Ակրոպոլիսէն ալ առաջ եւ աւելի իսկ բարձր էր անիկա:*

*Միշտ պիտի ըլլար գաղափարը, Հռոմէն ու լատին Տանթէէն շատ առաջ, դժոխքէն դրախտ ճամբորդող Տանթէին հետ, իբրեւ* «Աստուածային կատակերգութիւն»:

*Ու գաղափարը պայթեցաւ հանճարածին Պեթհովէնի խուլցած ականջներէն անդին, իբրեւ իններորդ համանուագ՝ տառապանքի եւ լինելութեան:*

*Գաղափարը Միլթընի կոյր աչքերուն առջեւ բացաւ* «Դրախտ կորուսեալը»...:

*Շէյքսփիրի գրիչին տակ հոսեցաւ իբրեւ* «Օթելլօ», «Համլէթ» *եւ* «Մաքպէթ»:

*Ներկայ էր Հէնտըլի ճպոտին տակ իբրեւ Մեսիա, երկրէն երկինք թռչող ալէլուիա՛:*

*Լէօնարտօ տա Վինչիի վրձինին ծայրին ժպտացող Մոնա Լիզան էր անիկա:*

*Մոցարթի դաշնամուրի ստեղնաշարերուն վրայ գաղափարը դարձաւ մահէն անդին, մեռելներուն ու գերեզմաններուն վրայ ծփացող Ռեքվիեմ, համամարդկային հոգեհանգի՛ստ...:*

*Գաղափարը կը բնակէր Արարատի բարձունքներուն, իբրեւ հայրութիւն, Արամազդէն իսկ առաջ:*

*Կը պլպլար Արագածի կատարին, իբրեւ Լուսաւորչի անմար կանթեղ:*

*Մայր Անահիտէն ծլարձակող սասքինութիւնն էր անիկա, Աստղիկէն ճառագայթող գեղեցկութիւնը, Վահագնի դնդերներուն մէջ եղող քաջութիւնը վիշապաքաղ:*

*Գաղափարը չէ՞ր միթէ, որ Մեսրոպ Մաշտոց պարզ կրօնաւորը վերածեց* «Հայ դարերուն դիմաց կեցող ադամանդեայ ապառաժ»*ի,* «Հայ մանուկներու ուղեղները լուսաւորող» *այբուբենեան գիւտարարութեան:*

*Սիամանթօ՛...*

«Ո՛վ փաղփար, ո՛վ դիւցազուն, ո՛վ հսկայ»:

*Ահա՛ գաղափարը, որ Ատոմ Եարճանեանէն կերտեց հայոց բանաստեղծութեան բարձունքներուն վրայ երկվարող դիւցազներգակ բանաստեղծը: Սիամանթօյի կեանքին ու ստեղծագործութեան մէջ գաղափարը ծաւալեցաւ հանգրուաններով: Կեանքին հանգրուանները անցան Ակնէն Պոլիս, Եգիպտոս, մինչեւ Ժընեւ ու Փարիզ, Կովկաս ու Հայաստան, դարձեալ Պոլիս, եւ հուսկ՝ նահատակութիւն:*

*Գաղափար էր, եղաւ կեանք: Հայ բանաստեղծութեան օրրան՝ Ակնայ քաղաքին մէջ իր «երջանիկ մանկութիւնը հրճուեցաւ եւ հոգին թեւեր առաւ»:*

*Երջանիկ ու հրճուագին չէն սակայն Սիամանթոյի կեանքին միւս հանգրը-*

*ւանները։ Իր բարեկամուհին՝ Մաննիկ միչա «մի՛ս մինակ» հատաքեց դարձանա-ին ծաղիկները, ի զուր սպասելով անոր վերադարձին։ Բանաստեղծի կողմաւոր-ւոյ հոգին դիակներու առջեւ արիւնեցաւ եւ անոր աչքերը «արի՛ւն, արի՛ւն է» որ տեսան։ Դալկադէմ, փղոսկրի պէս ճեր-մակ, տամուկ աչքերով, հիսթերիք շար-ժումներով, Գահիրէի փողոցներուն մէջ քիչ մը լոյս, քիչ մը հայ փնտռելէ յոգ-նած՝ այս 18 տարեկան ակնցին պան-դուխտի իր առաջին նամակը գրեց։*

*Այնուհետեւ «ժամանակի ու գոյու-թեան գաղափարից դուրս գտնուող ճա-կատագրական ստուեր մըն է առօրեա-յում» ալլեւս Սիմանթօ։*

*Պանդխտութեան դուրս մայթեր։ Մահուան եւ չարչարանքի տեսիլքներ։ Ամսական 25 ֆրանք։ «Ճաշարաններու մո-ռէն կատաղօրէն կ՝անցնիմ» բառն էր բա-րեկամի մը։ Զրկանք, զրկանք եւ վեր-ջապէս թոքախտ՝ «պարեմտահայ պան-գիայի անոդոմ թշնամին...»։*

*Այս բոլոր զրկանքներուն մէջ, մինչ նոյն հարցումը բանաստեղծի գալուկ շրթներուն վրայ, իր պատասխանը կը փնտռէր — «Ա՜խ, ե՞րբ պիտի դառնամ իմ հայրենիքս»։ Մայր հողը եւ ակնցի մայրը՝ Նազէնի, իրեն կը սպասէին։ Ու վերադարձաւ Սիմանթօ, հաստատելու համար, որ օրերը, «իմ բառարանէն ու ձեր բառարանէն բացակայ ամէն հայիոյանքի արժանի են»։ Սիմանթօ վերա-դարձած էր իրենցներուն ճակատագրակից բլլալու, նեղքին, լուռ նախատրտմամբ։ Կը վերադառնար, աշխարհի բոլոր բա-ռարաններէն բացակայ ցեղասպանու-թեան գոհերէն մէկը դառնալու։*

*Զրկանքի կեանք, տառապանքի ըս-տեղծագործութիւն։ Ստեղծագործու-թիւն, որ ընթացաւ դիւուրը հանդրե-ուններով։ Ինչպէս բոլոր իրու բանաս-տեղծներու պարագային, Սիմանթոյի կեանքին եւ ստեղծագործութեան հան-դրուանները շաղախուած են իրարու, ընդելուզուած՝ անքակտելիօրէն։ Ինչ-պէս հոգին մարմնին մէջ, արիւնը՝ ե-րակներուն, լուռն՝ հրաբխային լեռան ընդերքներուն յատակը։*

*Սիմանթոյի երգերուն մէջ գաղա-փարական հանդրուանները մերթ դար-ձան հո՛գ հայրենական, մերթ զիւցազ-նութիւն, մերթ հոգեվարք ու կատարած, վրէժ, պայքար, ազատութիւն եւ յոյս։*

*«Դիւցազնօրէն»ով Սիմանթօ հայ երիտասարդութեան ցոյց կու տար «Ցոյ-սին ճամբան», սուր կը գնէր անոնց ձեռ-քին, կը քանդուէր տառապանքը, առանց մոռնալու սակայն ընդվզումը։ Ընդվզ-գում մը, որուն զօրութենէն մեռելներն իսկ պիտի շարժին եւ պիտի քալեն դէպի յոյսը, հայ ըմբոստացում։ Հերոսական խոյանք։ Շղթայազերծումը ստրկութեան քաղաքներուն։ Մեզ սպասող յաղթանակ-ներ։ Այս բոլորը կրնան բլլալ արշալոյս-ներուն տակ, երբ պողպատէ սուրը լու-սաւորած է մեր նպատակը, երբ հայ մա-նուկը մկրտուած է ճառագայթով, մօր կաթին հետ ներծծած է նաեւ իր հայրե-րուն արիւնը։ Այդ արիւնի ներծծման մէջ կայ նաեւ ցեղին լուռ ցաւը։ Ցաւը, որ կը մղէ ըմբոստացումի, ըմբոստացում, որ պէտք է առաջնորդէ «ճակատամարտի»։ Ճակատամարտը պէտք է բերէ ազատու-թեան վարդահեղեղ հորիզոններ։ Յաղ-թանակէն ետք սակայն կայ մաքառումը, նուաճումը գաղափարական նոր հանդրը-ւանի մը, «դէպի նոր եւ մեծ երազներ»։*

*«Դիւցազնօրէն»ի մէջ Սիմանթոյի դրչէն կը բխի խոստումը հայրենական այրիներէն պատրաստուած կենսապար-գեւ գինիին։ փչրուած գանկերէն եւ որ-բորուած իրաններէն անցին, բանաստեղ-ծի հոգին կը քաղէ «անբաւ իր շուշաններ» եւ «ոսկիէ որաները աւետարանական ցորեաներն...»։ Սիմանթօ հայրենիքի դաւակներուն կը հայտնեցնէ «արեգակէ վերարկուներ»ը սրբազան պայքարին։*

*Սիմանթոյի «Հայորդիներ»։*

*«Ե՛ս եմ, ես եմ, իմ անունս է Պայ-քար եւ վախճանս՝ Յաղթանակ»։*

*Ահա՛ անոնց անունը, ողջ գոյութեան իմաստը, փախճանաբանութիւնը։ Հա-յորդիներուն պայքարին առանցքը կը*

ՍԻԱՄԱՆԹՕ
(լուսանկարին վայրը եւ թուականը անյայտ)

*կագմէ* հողը։ *Հոգը, որուն ճայնը կը լսուի Հայկաշէնէն, Արմաւիրէն, Տիգրանակերտէն եւ Արտաշատէն։ Այդ հոգին համար մղուած պայքարէն խուսափողները «դէպի յետ» կը կանչուին եւ «Զդջումի դասիօր» կը կոչուին։*

*Հո՛ն են Կոմիտասի հայրենիները, որոնք* «*քիչ մը լոյս, քիչ մը կեանք, քիչ մը սէր եւ քիչ մը երազ*» *ուզած էին ունենալ եւ զարկած էին զարկերուն ահաւորը։ Այս զարկերուն կողքին կան սակայն սարսափահար այն որբերը, որոնց* «*դողդոջ կեանքերուն վրայ Արեւմուտքի սակարանիներուն հիմնաքարերը շարել*» *ուզեցին։ Կային սոփոմահները, բանաբոյ խորերուն մէջ կար* «*չմեռնող կեանքի հոգին եւ չծնող մտքը*»։ *Հոն են, կոխարանները կատարին՝ հանդիսաւոր մը իրենց հոգին տանողող հայրերիները։ Ոնոնք՝ որոնք դիտեն, թէ* «*միայն զաղափարն է, որ ո՛չ մահ ունի, ո՛չ դատաւոր, ո՛չ գերեզման եւ ո՛չ դազաղ*»։ *Բայց դեռ կան վատերը,* «*ադիմներու արգանդէն ծնած հայ Յուդաները*»...։

*Սիամանթօ երբ ի՛նք թոքախտին դէմ կը պայքարէր եւ կ՚ապրէր հոգեվարքի ժամերը, կրակէ գրիչով կը վառէր իր ցեղին «Հոգեվարքի եւ Յոյսի ջահերը»։ Իր ցաւին մէջէն եւ իր հոգեվարքէն անցին՝ ան կ՚երգէր Ժողովուրդի ցաւն ու հոգեվարքը։ Նոյնիսկ իր հոգեկան տագնապներուն մէջ Սիամանթօ չէր կորսնցներ դիւցազներգակ բանաստեղծի կոչումը։* «*Եթէ զանիր իրաւունք չունի ազգային ոգեբերդուրեանէն զատ ուրիշ թեմաներ երգելու*», — *բաց էր Ալեքսի Խատիսեանին։*

*Այդ ապրելու ոգեբերդութեան երգը փոգոցներուն մէջ մորթուող սերունդներու* «*մահուան տեսիլք*»*ն էր։ Արտասովոր եւ բարբարոս երգ,* «*երբ քինայոյզ ջուլիակներ մեր սեւ օրերուն խոնաւ պատանքը կը հիւսեն*»։ *Խորհրդանշական երգ էր, երբ* «*բաժա՛կ մը ջուր, բաժա՛կ մը ջուր*»*ը կը դառնար անցեալի գեղեցկութիւն, վերապրելու ուժ։ Ե՛րգ մարդաբէական, երբ հերոսին ու դրոշին ձեռքերը իրարու կ՚երկարէին։*

*Աստանդի եւ Կիլիկիոյ կատարածին պատճառաւ* «*Կարմիր լուրեր բարեկամէս*» *ստացող բանաստեղծը կը շարունակէ մաքառիլ, կ՚երազէ խաղաղ կեանք մը եւ ուրախ օր մը։ Խաղաղ կեանքը եւ ուրախ օրը պէտք է իրագործուին միայն ու միայն հայրենի հոգին վրայ, ուր հերոսն ու դրօշը, բանաւորն ու երգողը իրենց ձեռքերը իրարու երկարէն եւ յանձն* «*Հայրենի հրաւէր*»*ը։*

*Սիամանթօ հայ հոգին վրայ կատարուած ֆիզիքական եւ իմացական աշխատանքին մէջ կը տեսնէ իր ժողովուրդին փրկութիւնը։ Այդ հոգին վրայ միայն հարար նոր երազներ կրնայ հիւսել, զա-*

ըիսպի երդեր երգող մայրութիւնը վաղ-ման զաւակը ակնկալել։ Այդ հոգին վրայ է, որ «Սուրբ Մեսրոպ» հայ մանուկներուն «մերկ ուղեղները» պիտի լուսաւորէր։ Դէպի հոգ վերադարձը նախապայման է նոր կեանքի մը սկզբնաւորման, վէրքեր եւ տուռապանքի ամոքումին, հայ օճախին եւ սրբութեան վերապարթնումին։

Սիամանթօ լսեց «Հայրենի հրաւէր»ը, այլ իրեններուն հետ բռնեց տարտղրութեան ճամբան։ Կրսեն, թէ եղերաբախտ բանաստեղծին ծերունազարդ մայրը՝ Նազենի, տան բակին մէջ, թթենի մը տնկեց իր որդւոյն յիշատակին եւ երկար սպասեց անոր վերադարձին։ Բայց կոտորածը վերջ տուած էր Սիամանթոյի հոգեվարքին ու անոր աչքերուն առջեւ ինքնաշարժ «Մահուան տեսիլք»։ Մատած էին «Յոյսին ցաւերը»։ «Դարմիր լուրեր» տարուած էին ի Հայաստան եւ ի սիրուս աշխարհի։ Սիամանթօ չէր լսեր այլեւս «Հայրենի հրաւէր»ը իր պատիւնական օջախին։

Զարցու թթենին, մեռաւ մայրը։ Սիամանթօ վերադարձաւ իր մայր ժողովուրդին, իրրեւ բիւրեղացած տառապանք, գերիկոնխառնուեցաւ հոգին, իրրեւ վաղուան օրերու մեծ յոյս, մուռք դարձեց ամենայն հայոց բանաստեղծութեան պանթէոնէն ներս, իրրեւ յաւերժական հաստատութիւն եւ անճառելի արշալոյս։

Անթիլիաս

**ՊԱՐՈՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ**

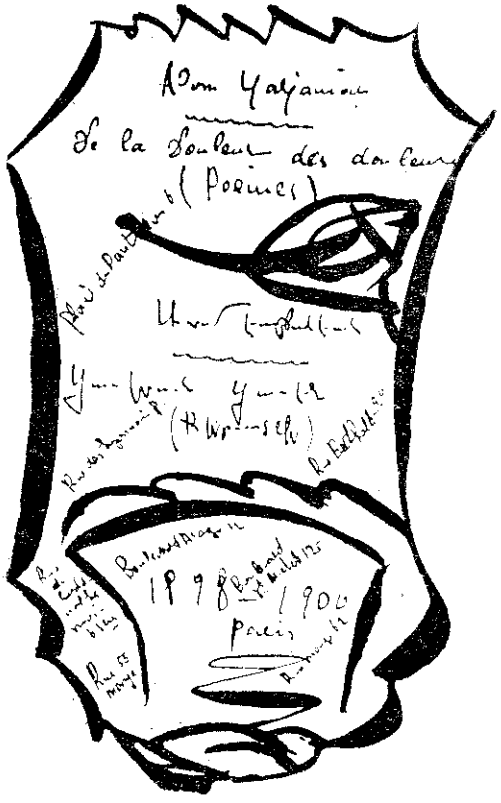


***

1900ին Սիամանթոն տրգէն ունէր բանաստեղծութիւնների մի տարբեր տեսակ, որի տասնմեկ էջը (չապիկը) հեղինակը գարդարել էր ինչպէս տարօրինակ, ծուռ ու մուռ, սեւ մելանով գրուած շրջանակով, իսկ երկրորդ էջում գծել էր նոյն ոճի ճիւղաւոր մի ծառ, թերեւս սիմվոլիստական նկարչութեան տղեկութեամբ։ Շրջանակի մէջ գրուած է՝ Ատոմ Եարճանեան, Յաւերուն ցաւէն, քերթուածներ, 1898–1900, Փարիզ։ Տեսակի վերջում, մի ազատ էջի վրայ խոշոր տառերով գրուած է՝ «Հպենդարի ջաներ», ապա գրուած է 19 բանաստեղծութիւնների ցանկը։

Հ. Ք.

*Հրաչ Զարդարեանի հեռագայ հատուածը, որ առնուած է «Նայիրի» չաբաթաթերթէն (13րդ տարի, թիւ 44), հայր Զարդարեանին ամիսներ յաջորդող սերունդին բնդհանուր տգիտութիւնը խտացնող ուժգին վկայութիւն մըն է, եւ արտագրուած է իբրեւ այդ:*

*Տրուած ծանօթութիւնը սակայն, ինչպէս նաեւ աւետարան բառին տպրիչը անորոշ մնաց մեզի:*

*Նախ՝*

*Ռուբէն Զարդարեան «Դիւցազնօրէն»ին յառաջաբան գրած չէ, յառաջաբան գրած է «Հոգեվարքի եւ յոյսի ցաւեր»ուն:*

*Եւ երկրորդ՝*

*Որդի Զարդարեան յայտնապէս թիւրիմացութեան մէջ է հոս եւ իր ակնարկութիւնը հաւանաբար կը վերաբերի Սիամանթոյի մասին հայր Զարդարեանի գրած մէկ ուրիշ գրութեան, որուն ստուգման համար մեր բոլոր պրպտումները զուր անցան:*

*Ռուբէն Զարդարեանի յառաջաբանը ծանօթ է ընթերցողին, քիչ ծանօթ են Սիամանթոյին հասցէագրած նամակները, ուր գրձեալ անպակաս է հիացումը բանաստեղծին մասին, ինչպէս կը վկայէ այս էջին վրայ արտագրուած այլապէս շահեկան նամակը:*

●

**ԱՌՈՒ ԵԱՐՈՒԱՆԵԱՆ**

# ՀՈԳԵՎԱՐՔԻ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ՑԱՒԵՐ

*Արիւնը եւ թարթկամութիւնը մանգալեմ ուժերն են։*

ԸՆԴՈՒԼՍ

Մահուան Ցեղիկ . . . . . .
Աւետումի Դիսեր . . . . . .
Թոգեան Արիւն . . . . . .
Ամի մը մոխիր հայրենի աւուն.
Ցիսասուլ Դեղերիւն . . . . . .
Անկոյրիմեան ապագայ . . .
Մեռելոցի օր . . . . . .
Արիւն է, ոչ թե սիրնիմ . . . .
Ցազնութիւն Հայրենի տարիներ
Աւրցու Մեներ . . . . . .
Ցեռիերդ ինն երկարէ . . . . .
Լուսաւոր Մարտ . . . . . .
Եռ երգեալ կուգեմ մեռնիլ . .
Սուրիս կայծերուն ապցիս . .
Ցոյսինամարտ Պարկեշտ երգ.

ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆ ՅՈՒՇԱՐՔ
ՓԵՐԻՋ 1907

Ձեռքիս տակ չունիմ այն մէկ բանի էջը, զոր հայրս գրած է, իբր յառաջաբան, «Դիւցազնօրէն»ի առաջին հրատարակութեան: Գիտեմ սակայն, որ հոն «աւետարան» բառովը որակած է Սիամանթոյի գործը: Տարիներ՝ այդ բառը յանախեց դատողութեանս աշխատանքը, կեանքիս այլազան շրջաններուն միշտ ալ մնաց կէս մը հանելուկային: Այսօր՝ պա՛րզ է ինծի համար, — Այդ Գործը կը յայտնուի իբր վկայութիւն մը հայկական նորագոյն կեանքի, իբր խտացած արձանագրութիւնը հայկական պատմական գոյութեան: Այն ունի՛ այդ տարողութիւնը: Ինչ որ է Աւետարանը բաղդատմամբ մարդկային մեծ, մնայուն *ստեղծիչին*, նոյնն է անոր Գործը՝ բաղդատմամբ հայ ժողովուրդի պատմական ու նոր կեանքին:

Հաւանաբար հարկ ըլլայ դեռ երկար ժամանակ, բաւականին մեծ ու գիտական աշխատանք, նիգ՝ բնական մերթեցման տեսանկիւնի, տեսաբանական ամբողջական փոփոխութեան, որպէսզի հայ բնական միտքը պարագրաւէ Սիամանթոյի ներգոյակ մեծութիւնը, որոշէ անոր մեծութեան արժանի տեղը, գտնէ հարազատ տարազները զայն բնորոշելու, Գրականութեան եւ հայկական իմացական, բարոյական հարստութեան կալուածներուն մէջ միանգամայն:

... Այն իր ամբողջութեանը մէջ՝ պատկերն է հայ ժողովուրդին, démiurgeի մը մոգական գաւազանովը յառնած, իր անաղարտ քիւրեղացումին մէջ, իր ճանաչումովը, իր շողարձակումովը: Եթէ միւսները բանաստեղծներ են, եւ շատ մեծ, բանաստեղծի վերին ստորոգելիներովը, Սիամանթօ *երեւոյթ մըն է*: Անոր յայտնումը անհաւատալի է: Իր արտաքինը, վերաբերդկային գոյութիւնը՝ այլապէս ատասպելային:

ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

●

1906, Մարտ 6/19, Ֆիլիպէ

*ՍԻՐԵԼԻ ՍԻԱՄԱՆԹՕ,*

*Ինչպէս խմացած կ'ըլլաք արդէն «Ռազմիկ»էն, քանի մը շաբաթներէ ի վեր բացակայ էի Ֆիլիպէէն՝ շրջագայութեան մը առիթով. այս իսկ պատճառով չէի կրցայ շնորհակալութիւն յայտնել Ձեզի՝ այն հիանալի քերթուածին համար, որը ինծի ճօնելու ազնուութիւնն ունեցած էիք: Նոր-պէս շնորհաւորտ կը զրամ ինքզինքս Ձեզի՝ այդ թանկագին ճօնին համար, որովհետեւ անձնապէս հիացող մըն եմ Ձեր տաղանդին:*

*Բախտաւորութիւն մըն է ինծի այս անգամ Ձեզի հաղորդելու, թէ մինակը չեմ Ձեր կարողութեան վրայ ոգեւորուողներէն. արդէն շատ անգամ պատեհութիւնը ունեցած եմ խմբագրութեան ուղղուած նամակներու մէջ Ձեր մասին հիացական տողեր կարդալու:*

*ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ*

# ՍՈՒՐԻՍ ԿԱՅԾԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵՒ

*Էժտահարին*

Անցեա՛լ, անցեա՛լ եւ իր օրերն եւ իր արեւն անդարձութեան,
Երբ դահլիճին կապոյտ պատերէն, տիրականօրէն առկախ,
Քու պաշտպանի հպարտ նայուածքներովդ ադամանդէ,
Իմ մանկական հոգիս յոյսով կը ծռէիր, երկիւղներս հալածելէն:

Դախնիքներէս մինչեւ ինձ քու շողիւններդ ահա կ'երկարին,
Ո՛վ իշխանական, ահաւոր, նշմարիտ եւ բարեկամ Սուր,
Ու սնարիս, երազներուս եւ կեանքիս երջանկութեանցը մէջէն,
Միշտ մահավճիռը գտած եմ քեզ դարանակալ ոճիրին···:

Եւ կը սիրեմ զքեզ, դուն՝ Արդարութիւն եւ Բարբարոս,
Դո՛ւն, որուն կայծկլտուքը սոսկում մըն է եւ խրախոյս մը միանգամայն,
Դո՛ւն, որուն ժանգը անքաւելի պարտութիւն մը ամօթաբեր,
Դո՛ւն, որուն դաղարը ստրկացում մըն է զքեզ պաշտող ձեռքերուն···:

Թէեւ քու ոսկեքանդակ պատեանդ արտացոլումն է կեանքիդ,
Բայց դուն մերկութեանդ մէջ միա՛յն կրնաս աստուածօրէն գեղեցկանալ···
Պատեանէդ դո՛ւրս միայն քու ծարաւդ կը յագենայ եւ ցասումդ կ'ամոքի···
Անկէց դո՛ւրս միայն քու տիրոջդ ճակատը պիտի կրնայիր պսակել···:

Եւ այսպէս մերկ՝ ինչպէս հիմա, իմ դողդոջուն եւ զայրացկոտ ձեռքերուս մէջն յանախ,
Քու լռութեան կայծերովդ երգերուն է՛ն յաղթականը կ'երգես,
Եւ շարժումէդ եւ շունչէդ եւ շողիւնէդ ահաւասի՛կ որ դուրս կը ժայթքի,
Եւ կոիւին քարոզը, ազատութեան բուրմունքը եւ փառքը կարիճ մարդուն···:

Բայց խորհրդաւոր սուսեր, զարհուրանքով կը տեսնեմ որ այլեւս կ'ատես զիս,
Այսօր մահուան եւ կեանքի օր, հարուածի եւ վրէժի եւ պատիժներու օր,
Եւ երբ քու կայծակնակերպ հասակդ շրթունքներուս կը տանիմ կամ ձեռքովս քեզ կը շոյեմ···
Բարկութեանդ կայծերը, աչքերուս մէջէն, ճգովքներուն է՛ն ահեղը ինձ կ'ուղղեն···:

Մեղա՛յ, մեղա՛յ եւ ըսէ՛ ի՞նչ գրերով է գրուած իմ ճակատագիրս քու նշմարտութեանդ վրան,
Արդեօք ստրուկի՞ թէ յաղթողի արիւնս է որ քու վրադ պիտի ցոլայ···
Թէ հայրենիքին անիծապարտ թշնամիներուն սեւ արիւնն է որ պիտի վազէ,
Քու բերանէդ դար վար, աղբիւրնե՛րու նման եւ յորդահոսան···:

Մերկացի՛ր, մերկացի՛ր, մերկացի՛ր, օրերուն Օրն է, ո՛վ իմ սուրս աղիտաւոր···:

ԾԻԱՄԱՆԹՕ

## Խ. ԱՍՈՅԵԱՆ

ՍԻԱՄԱՆԹՕ (տեղը եւ վայրը անյայտ)

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ

*Սիամանթոյի քերթողութիւնը բառերու, պատկերներու, դաղափարի յորդահոս բխումէ աւելի, մշակութային զարթօնքով սկիզբ առած եւ յեղափոխութեամբ լեցած ժամանակաշրջանի մը դրսեւորումն էր, առանց աւօրեայի ընթացիկ մտահոգութիւններու եւ դեղագիտական ըմբռնումներու մէջ կորսուելու։*

«Դիւցազնօրէն» *եւ* «Հայրդիներ»*ու չարքէն մինչեւ* «Սուրբ Մեսրոպ», *ան երգեց իր ժողովուրդն ու հայրենիքը, անոր արիւնոտ ու սգաւոր ներկայէն մինչեւ լուսաւոր ապագան, իւրաքանչիւր քերթուածին իր էութենէն մաս մը տալով, ինչպէս պիտի ըսէր աննման Վարուժան.*

«Իբրեւ միստիք, Սիամանթօ գրեց Յեղափոխութեան Նարեկը եւ Յովհաննու յայտնութիւնը»։

*Ոչ մէկ հեղինակ կարելի է յիշել, որ իր տաղանդը ի սպաս դրած ըլլայ իր ժողովուրդին, ինչպէս եղաւ պարագան Սիամանթոյի. հերոսները՝ դիւցազնական ոգիով թրծուած, եղան ոգեղէն գործօններ, մարմնեղէն ըլլալէ աւելի, հայրենիքին ու հողին ի սպաս դրուած։ Հողի, հայրենիքի ու յեղափոխութեան դաղափարը, Սիամանթոյի հզօր երեւակայութեամբ ու մարգարէութեամբ ընդելուզուած, ինքզինք է, որ պիտի տար, իւրաքանչիւր էջի մէջ, հերոսին դիմանկարը փոխելով հանդերձ, նիւթը պահելով նոյնը։*

*Սկսելով դարերու փոշիին տակ հանգիստ չընող դիւցազուններէն* («Յոյսի ճամբան»), *հասնելու համար իր օրերու յեղափոխութեան նուիրեալ–*

*ներուն, որոնք կը կոչուին* «այլեւս անմահօրէն՝ Ժիրայր, ու Պետօ, ու Փարեան». *եւ տակաւին՝* «Գնունի, ու Արամեան, ու Սերոբ, ու Դեւեան», *որոնք՝*

Կործանումի ու փրկութեան եզրաժամերուն՝
Շղթայազերծումներու ահազանգը հնչեցուցին:

*Եւ քրմօրէն մօր բերնով փոխանցուող ժողովուրդի պատգամին՝* «Արշալոյսները» *եւ անոր յաջորդող ազդմաչունչ* «Դարերու վրէժը»:

«Տեսայ, որ արդարութիւնը ստեղծել պէտք էր եւ ազատութիւնը յափշտակել»

*Հասնելու համար յեղափոխութեան եւ ազատագրական պայքարի մըրրկոտ կոչին՝* «Կովկաս», *ուր հայերուն նուիրուած ճակատները պիտի պայծառանան վերջապէս եւ մաքրուին զիրենք ծածկող դարերու մութէն, ուր ժողովուրդը՝*

Իր իրաւունքը իր կռուփովը պահանջեց», *եւ*
Այդտեղ էր, որ Ան չլացաւ, չծնրադրեց եւ իր գլուխը հողին չհասաւ
Այդտեղ էր, որ կատաղութեամբ զարկաւ եւ հպարտօրէն զարնուեցաւ:

*Եւ այս բոլորը չպատմուած անցեալի ողբաւոր փորձառութիւնը ապրած ու ահաւոր գալիքի գուշակութեամբ անդադար հոգով* («Հողին ձայնը»), *որուն ենթակայ եղաւ հայրենի աշխարհը, սուլթանական Թուրքիայէն մինչեւ Երիտասարդ Թուրքերու օրով կիրարկուող*

Մարդուն չարիքը մարդուն դէմ:

*Այդ չարիքին դիմաց անտարբեր կեցուածքը մարդկային արդարութեան, ինչպէս պիտի պատմէր*

Մեր սարսափին ականատես Գերմանուհին:

*Եւ այդ բնաշխարհի իւրաքանչիւր պատկերին, քարին, կանաչ թուփին, ալիքի կարկաչին ու անոր ահաւոր բախտին կառչելու տարօրինակ տենդով, կարօտով, վախով ու զգայնոտութեամբ ապրող հայ պանդուխտին.*

Ափ մը մոխիր անունիս հետ, հայրենի տուն,
Ափ մը մոխիր քու մոխիրէդ, ո՞վ պիտի բերէ,
Քու յիշատակէդ, քու ցաւէդ, քու անցեալէդ,
Ափ մը մոխիր իմ սրտիս վրայ ցանելու:

*Եւ ահաւոր կարօտախտին յաջորդող, գործեալ միեւնոյն, մարգարէացող հոգին* «Հայ դաշտերու պաղատանքը» *հազարաւոր տարիներու անարժան ժառանգորդներուն, ինչպէս պիտի ըսէր Սիամանթօ, յայտէն խաբուածներուն եւ աղէտէն հալածուածներուն.*

Վերադարձէք, որդինե՛ր, ձեր գութանին եւ արօրին
Ժանգը նորէն սրբելու...

*Որովհետեւ՝*

Ամէն բարիք եւ մարդկային չարիքներու ամէն դարման
Մեր խորհուրդէն, մեր խաւերէն, մեր օրէնքէն պէտք է յուսալ···

*Իր առաջին քերթուածով իսկ* («Ցոյցի համբան»), *Սիամանթօ կապե-րը խզեց աւանդական աշխարհայեցողութեան հետ եւ իբրեւ ձեւ, իբրեւ ոճ եւ իբ-րեւ լեզու ստեղծեց իր քերթողութեան յատուկ «աշխարհայեցողութիւնն ու ոճը»։ Եւ ըսելիքին եւ անոր նկատմամբ առած իր քրմական մօտեցումին մէջ յա-գեցուց հոգւոյն չյագեցող ծարաւն ու տենդը, դառնալով «փոխաբերութեանց մէջ ստեղծիչ մը», ինչպէս պիտի հաստատէր Յակոբ Օշական, անդրադառ-նալով անոր ձայնական ու տեսողական առաքինութիւններուն*, «մակբայնե-րու, ածականներու ճարտար ճաշակ»*ին, ինչպէս նաեւ ընդգծելով* «Բանի հսկայ իր ուժը (verbe), թելադրելու, տպաւորելու իր շատ առատ միջոց-ները, որոնք կը կազմեն թերեւս անոր քերթողութեան կարելի բարիքը, ինչ-պէս անխուսափելի չարիքը»։

*Իսկ լեզուն, որուն համար սկզբնական շրջանին այնքան մեղադրուե-ցաւ Վարուժանին հետ, կը կրէր գաւառէն եկող այլ շունչի մը կնիքը, հա-մեմուած՝ գրաբարով եւ անոր ուժգնութեամբ, ժամանակի ընթացքին հա-րստացաւ, շքեղացաւ իր եւ իր նմաններուն գրիչին տակ, մինչեւ որ դար-ձաւ մեր այսօրուան արեւմտահայերէնը իր ամբողջական շքեղութեամբ ու հարստութեամբ։ Սիամանթոյի լեզուին մասին՝ Եդուարդ Պօյաճեան պի-տի ըսէր․*

«Չեն կրնար չխենթենալ բառերը Սիամանթոյի քով, եւ բոլոր այն բա-նաստեղծներուն քով, որոնք իրենց հանդիպած բառերու շքեղ ուսուցիչն են, երբ կը գրեն։ Այդպէս է միշտ։ Իրաւ բանաստեղծները ուսուցիչներ են ու ամէն բառ, ու ամէն վանկ աշակերտ է իրենց համար»։

*Ինչպէս Վարուժան, Աւետիք Իսահակեան եւս անդրադառնալով Սիա-մանթոյի բանաստեղծական յատկանիշներուն, պիտի ըսէր՝*

«Սիամանթօ Հայ Ազատագրութեան երգիչն էր՝ եզակի իր գրելաձե-ւով, ոճով, բայց մի իշխող տոն ունէր՝ ինչպէս զինուորական նուագախմբի յաղթական սիմֆոնիան···»

*Եւ այդ* «սիմֆոնիան», *իր ամբողջական գործը իրարու կապող այդ կարմիր գիծը, յեղափոխութեան շունչը, նոր գոյն ու ձեւ առնելով է, որ պիտի կազմէր անոր քերթողութեան ոգին, սկսելով առաջին տողէն մինչեւ վերջին տունը, դառնալով, ջերմանալով, յղանալով հեւահեւ, քերթուածէ քերթուած, հասուն հասուն՝ կազմելու համար անոր հանճարին գագաթնա-կէտը։*

**ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆ**

## ԶԱՒԱՐԵԱՆԻ ՀՈԳԻՆ

Ահաւասի՛կ մօրդ արցունքն իմ ճակատիս,
Եւ իր աղերսն ու հեծեծանքն աչքերուս մէջ,
Եւ աւասի՛կ զաւկիդ զարմանքն ու զարհուրանքը հոգիիս հետ
Ես քե՛զ կու գամ, քու մաքուր մահդ ողջունելու...

***

Եւ ես կ'ողջունեմ քեզ, ո՜վ յանկարծամահ ուղեւոր,
Եւ փառքերէ փախստական եւ բոպէի տարագիր,
Ակնթարթի մէ՛ջ ոգեվարուող եւ լոյսէն արա՛գ մահացեալ,
Եւ այսպէս թո՛ղ ողջունեմ քեզ, մահուանդ առջեւ երգելով...

***

Եւ թո՛ղ ողջունեմ քեզ, ո՜վ հոգիի ուսումնարան,
Որ մարդերն սկսան մէկմէկու վրայ խորհիլ,
Եւ ես կ'ողջունեմ քեզ, ո՛վ բարեհամբաւ բանտարկեալ,
Երբ քու քաղցի օրերուդ՝ դուն քու սիրտդ կրծոտեցիր...

***

Եւ ես թո՛ղ ողջունեմ քեզ, երէց եղբայրը մեր ամէնուն,
Մեր ամէնուն խնկարկու, մեր ամէնուն մտրակիչ·
Եւ անկաշկանդ հռետոր եւ մաքսաւորաց հալածիչ...
Եւ դուն՝ տաճարներ մաքրագործող ընկերային Նազովրեցի...

***

Եւ ես կ'ողջունե՛մ քեզ, ըմբոստութեանց կարմիր դրօշ,
Որ գերիին եւ անխիղճին համար՝ նոյն ժամանակ ծածանեցար,
Եւ դեռ քաղցրօրէն դուն ձիթենի խաղաղութեան,
Եւ մրրկէ մը տարուած բազմապտուղ եւ բարի ծառ...

***

Եւ ես կ'ողջունեմ քեզ, խորհրդանիշ պայծառութեան,
Թո՛ւն մարդերու խղճին նժար,
Թո՛ւն մարդերու մտրակիչ եւ մարդերէն մարտիրոս,
Եւ դուն, անոնց անգին նոխազ, եւ դուն անոնց անգին գերի...

***

Եւ ես՝ իմ սէրերովս կ'ողջունե՛մ քեզ, թափառական այցելու,
Դուն՝ ուրիշին ուղեցոյց, դուն ուրիշին արահետ·
Դուն ուրիշին ոտքի հող, եւ ուրիշին գլխի պսակ,
Եւ ուրիշին ողջակէզ, եւ ուրիշին համար ամրոց...

***

Եւ ես կ'ողջունեմ քեզ, ո՜վ փրկարար փոքրիկ,
Դուն գարշութեանց մաքրիչ եւ փոքրոգութեանց խարազան,
Դուն քու խաչդ ուսիդ՝ Գողգոթայէն վեր մագլցող,
Ո՜վ սրբակրօն Սիմէոն, ո՜վ եղերական մարդ-Յիսուս...

*
**

Եւ դարձեալ քեզ կ'ողջունեմ, հայ ժայռերու կողէն հոսող՝
— Բայց ծարաւիդ թշնամի — աղբիւր քերթի, աղբիւր պայծառ,
Որ առուակէ առուակ, եւ հոսանքէ հոսանք, ու դաշտէ ի դաշտ,
Դու քու կեանքիդ այս անմահ գետն յօրինեցիր···

*
**

Եւ ես նորէն կ'ողջունեմ քեզ, ո՜վ ձեռքէ ի ձեռք շրջող՝
Հողէ սափոր անպերճանք·
Որուն մէջէն ժողովուրդ մը յուսահատ,
Քու հոգիդ հուրքը խմեց···

*
**

Եւ տրտմութեամբ կ'ողջունեմ քեզ,
Ո՜վ միամիտ ու պաշտելի պարտիզպան,
Որ մշակած վարդաստանէդ
Բախտին հովը բուրմունք մը իսկ քեզ չի բերաւ···

*
**

Ու դարձեալ կ'ողջունեմ քեզ, ո՜վ տառապանքի բեռնակիր,
Հասարակաց դուն ուղղամիտ սպասաւոր·
Ժողովուրդի ժամակոչ, գրկեալներու իրաւաբան,
Եւ պարագլուխ խոնարհ, եւ անդադար մշակ, եւ մեծարժէք բանուոր:

*
**

Եւ երազներո՜վս կ'ողջունեմ քեզ, ո՜վ դուն եղնիկ պատառոտուն,
Ո՜վ իմ մեռեալս մեծարժէք, ո՜վ իմ ընկերս անխարդախ·
Եւ կ'ողջունե՜մ քեզ, ստուերիդ հետ արքեցութեամբ պարելով,
Ո՜վ կարօտներու կռունկ, եւ կիլիկեան գուժաբեր···

*
**

Եւ նորէ՛ն քեզ կ'ողջունեմ, գերեզմանիկ գիւղատնտես,
Երբ քու գուրդ ուրիշին համար գարուն էր···
Երբ ամառդ առատութիւն էր թշուառին,
Երբ աշունդ արդի՛ւնք էր եւ քու ձմեռդ՝ արեգակ···

***

Եւ ամէն խիղճ թո՛ղ ողջունէ քեզ, ո՛վ մաշած ծունկով ճգնաւոր՝
Գաղափարի եւ գիտութեան մեծահիմուտ տարածիչ,
Անխոնջ ցանող հայ դարերէն մեր ժառանգած յոյսերուն,
Եւ յոյսի վկայ, յոյսի եղբայր, յոյսէն գինո՛վ գործաւոր:

***

Եւ ամէ՛ն ոք թո՛ղ ողջունէ քեզ, ո՛վ անօթի նաճապարհորդ,
Որ իր ցուցն ի ձեռին ուրիշին համա՛ր միայն մուրաց·
Եւ թո՛ղ ողջունեն քեզ, ո՛վ զգացմանց յստակ ջրվէժ,
Որուն սիրտը աղբիւր մըն է մէն մի ծարաւի հանդէպ···

***

Ու մարդերն թող ողջունեն քեզ, ո՛վ հազուագիւտ լուսարար,
Որ իր կաթիլ մը իւղովն ուրիշին կանթեղը կը վառէր···
Ու ճորէն քեզ թող ողջունեն, ո՛վ նուիրական կտաւագործ՝
Որ իր անձին մէկ պատանիէն ուրիշին պատրոյգ միայն կտրեց···:

***

Եւ վերջապէս իմ ձեռքերս դէպի երկինք թող ողջունեմ քեզ՝
ո՛վ Խրիմեանի մը հոգւոյն եղբայր·
Դուն՝ լոյսի սրինգ, լո՛յս աչքերով հողէն ելած ուրուական,
Լոյսին վազող առաքինի, լո՛յս բաժանող հայրենասէր,
Լոյսին դիմաց ծնրադիր եւ լոյսին համար մահացող մարդ···

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

# ՎՇՏԻ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ՄԵԾ ԵՐԳԻՉԸ

Ամբողջ 18 տարի Սիամանթոն թափառելով երիւղէ երկիր՝ Եգիպտոս, Ցիրանսիա, Աւստրիա, Շուէյցարիա, Ամերիկա, Կովկաս, ուր տարի հեւուեց հայկական գաւառների մէջ զարգացող իրագործութիւններին ու արձագանգեց դրանց՝ գիւղական շնչով գրուած իր բանաստեղծութիւնների հոյակապ շարքով։

Սիամանթոն ստեղծագործական տարտարէզ էջաւ անկաշկանդ, ներշնչման տարերային ու անսահմ թափով անտեսելով ազաչափական կանոններն ու բանաստեղծութիւն յօրինելու ընդունուած ձեւերը։ Բոնութիւն դէմ իր ահեղ ցասումը արտայայտելու համար նա ստեղծեց նոր բառեր, նոր զարմուսդիներ, նոր շարահիւսական կապեր ու գրեցուածներ, որանցով նրա մշտարբերար երեւակայութիւնը արշաւասոյր ընթացաւ ստրիկ ազգ, պատկերից պատկեր՝ երբեմն նոյնիսկ շնչատպաս անելով ընթերցողին։

Սիամանթոն կարծես նոր օրերի Նարեկացին էր, որը ինը դար յետոյ յայտնուում էր նորից՝ այս անգամ ատրփոգելու եւ պանծացնելու համար ա՛յլ թէ ասուածային փառքը, այլ փա՛ռքը այն ժողովրդի, որը քայլում էր մթին փապուղիներով՝ յոյսի յարութեանական իր ոգեման մէջ։ Ուրքան բնական էր, որ իր ժողովրդի տառապանքով հերոսացած բանաստեղծը, դէպի ազատ ատրածութիւնները ասում կատարելու ու ցանկալի լա՛յսը երգելու համար, դէպ ուներ Նարեկացու հոգու շունչն, ախտանական պատկերներին ու չափի գպացումը «հորցրած» սանձակոտոր արուեստին։ Սիամանթոն ա՛յլ միայն իր արծարծած ազատասիրական գաղափարներով, այլեւ՝ արտայայտչական յարուն, ինքնատիպ ու յանդուգն եզանակներով հարազատօրէն արտացոլեց ժամանակի փոթորկալից ու որոտաշաբ պատկերը ու միշտ մնաց կեանքի հանդէպ լուսաւոր՝ հաւատալով ծագելիք արդար արշալոյսին։

Սիամանթոն երբեք չմոռացաւ իր ժողովրդի անցեալի դրակոն հարուստ ժառանգութիւնը, միշտ կապուած մնաց հայ հոգին ու պատմութիւնը ու նրանցից ստացաւ իր հանդարտազօրեայ հոգեւոր սնունդը։ Նա իր տագանդի բոլոր ուժով իր մեծ որոտաւ ամփոփեց այն ամէնը, ինչ պատկանում էր իր ժողովրդին ու ինչ որ անհրաժեշտ էր նոյն ժողովրդի առաջադիմը, մաքառումը եւ յոյսը երգելու համար։

Սիամանթոյի մշակային ու միաժամանակ ըմբրդեալ բանաստեղծութիւնը, որը հնչում էր իր ժամանակաշրջանը ալեկոծող երեւոյթների ու դէպքերի հետ համաչափ, չէր կարող անտարբերանալ մնալ արեւմտահայ գրական կեանքում։ Պարզապէս, իր հիանգաղին թմբիրից սթափուած, գմայլահար լսում էր նորայայտ բանաստեղծի հեւանների եկող խրոխտ ձայնը, որը գարեր շարունակ լսած հայ ժողովրդի ձայնն էր, բոզաբի, ընդվզումի եւ արդարութեան ձայնը։

Արեւմտահայ վերջին շրջանի հասարակական կեանքը Սիամանթոյի բանաստեղծութեան ստեղծած ոգեւորութեան ազդեցութեամբ, առաջ քաշում է ազգանուր բանաստեղծների մի ամբողջ հոյլ։ Վարուժանը, Սեւակը, Թէքէեանը, Որբերեանը եւ ուրիշներ ճոխացնում էին հայ ժողովրդի հոգեւոր գանձարանը նոր օրերի ու գաղափարների լոյսի տակ։ Բայրի գրչի տակ էլ հիմնականում ազգային ինքնակիրառակցութեան զարգացած ուժն էր, որ պոռթկում էր հոյակապ փայլատակումներով։

ԱՐԱՄ ԱՐՄԱՆ

ԱՐԱՊԻՆԵՐ, 29Ո'ՅԵ, ՀՅՈՒԻՍ ԿԱՆ ՀՈՍ.

# ՄԵԼԻՍ

ՀԱՆԴԷՍ
ԳՐԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ
ԵՒ
ԱՐՈՒՆԱԿԱՆ

Տնօրէն-Խմբագրապետ
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ
Խմբագիրներ
ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ
ՅԱԿՈԲ ՊՈՒՇԱՆԵԱՆ

MEHYAN, Revue arménienne de Littérature et d'Art

1914, Մարտ 3, Ժրքեռ

## ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՐԵԱՆ ԵՒ ՍԻՐԵԼԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ,

*«Մեհեան»ի առաջին թիւը Կովկաս եմ առեր։ Կարդացի եղբայրական փաստաբերութիւններով։ Ապրիք մանաւանդ. երբ՝ բարոյապէս մեռցնելու համար անուագանդներն ու սնոտիները, գեղեցկութեանց մուրճերը կը չարէք արդարութեան հարուածներով։ Ափսոս, որ հանդէսը փոքր է եւ ամսագիր։ Իմ երկրորդ հայրենիքէս, ուր պիտի մնամ ժամանակ մը, եթէ պէտք ունենաք ձեռքիս, անկեղծօրէն ձերն է։*

*Խոնդավառութիւնս ձեր գործին*
*եւ սէր ամէնուդ՝*
*ՍԻՄԱՆԹՕ*

⁂

*Տառերու պիտին եւ հայ տպագրութեան յոբելեանի օրերն էին։ Հանդէս մը սարքած էինք Բերա, Փրթի Շան, եւ ուզեցինք, որ Սիմանթոն ալ քերթուած մը կարդայ։ Զմերժեց առաջարկս, ու ես ըստ այնմ ծանուցի թերթերուն։ Գիշերը միտքը փոխեր էր։ Ու յաջորդ օրը տոմս մը ստացայ իրմէ։ Ետ չպարձած եղբայրներու մտատնջներու մէջ պահեր եմ այդ տոմսն ալ, որ տհա-*

ՍԻՐԵԼԻ ՍԻՐՈՒՆԻ,

Առանց կասակի, ես բերթուած արտասանելու որեւէ ժրութիւն չունիմ։ Պիտի գրեմ Վարուժանին, որ ինք իր մրրկեղէն հազգոյնը հանի բերթողէս մէկ-երկու շունչ գառալ··· Բայց աւելի դիւրին պիտի ըլլար, որ դուն ցոյց տաս այս երկտողը եւ իր խօսքը առնես։ Չեմ կարծեր, որ զիս «անմահացնելու» ոգեկամակի։ Իսկ եթէ չեղաւ, ուրիշ մը գտիր։

Բարեւներով
ՍԻՄԱՆԹՕ

*Թուականն չունի երկտողը, բայց 1913 Հոկտեմբեր 12ին գրուած պէտք է ըլլայ։ Յաջորդ օրն էր հանդէսը, եւ ես Դանիէլը անմիջապէս տեսնելու հնարաւորութիւն չունէի։ Մտնուանդ որ ան արդէն պիտի բանախօսէր հանդէսին մէջ՝ Խաժակին եւ Զարդարեանին հետ։ Խնդրեցի Կոստան Զարեանէն։ ու ան էր, որ արտասանեց քանի մը էջ Սիմանթոյի «Սուրբ Մեսրոպ»էն, որ նոյն օրը հրատարակ կ'ելլէր։*

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

# ԳԻՒՏԻՆ ՓԱՌՔԸ

Մեսրո՛պ, հայ դարերու դիմաց կեցող՝
Դուն ադամանդեայ ապառաժ,
Դուն մանուկներու մերկ ուղեղէն
Մինչեւ հանճարը ցոլքեր ցանող,
Գիտակցութեանց անգիւտ փարոս...
Դուն որուն կոփիւնը կռանին,
Ժամերուն պէս, բոպէին հետ անդադար,
Իմացական թանգարանի՞ն արծաթներր մեզ կը ձուլէ...
Դուն աննինջ հսկող, դուն տիտանեան Տեսանող,
Դուն օրօրոցէն մինչ գերեզման,
Մեր մէն մի խօսքին, մէն մի շունչին
Գեղեցկաձայն բացատրիչ...
Դուն բարբառի արարիչ, Բանի իշխան,
Դուն անբաւ բաւիղ տեւողութեան,
Դուն զոյացութեան արգաւանդ հայր,
Դուն լոյսի աղիւ, դուն հաւատքի հրաւէր,
Դուն հայրենի հողին վրայ մրրիկին պէս բարձրացող
Անտառ անհուն, անտառ սրտի,
Որուն մէն մի հաստատաբուն ծառերն հսկայ,
Մէկ մէկ բնար, մէկ մէկ փանդիռ են մեր շունչին...
Մէկ մէկ շեփոր մեր հազագին ռազմական,
Մէկ մէկ պատնէշ ճակատագրի պատուհասին...
Դուն անվատնելի ցորեանի դաշտ, դուն ձրի՛ հաց,
Դուն հունձք հարուստ, եւ դուն հնձան հրաշէկ,
Դուն արբեցութեանց եւ գինիի աւազան,
Որուն մէջ ե՛ս ալ ոսկի սափորս եմ մխրճեր...
Արեւներու ծարաւէս խենթ...

Դուն մեծաթափանց ճայռաձքներով առաքեալ,
Դուն էիր, որ զքեզ երգող ցեղդ այսօրուան,
Հելլէններէն ե՛ւ հանճարեղ, ե՛ւ հրավառ,
Ու աշխարհակալ մեծ Հռովմի որդիներէն
Ու հրապաշտ պարսիկներէն դրացի,
Մայր–բարբառիդ հիմնաքարովն յակինթ,
Հայկազունեաց մեր շառաւիղն ազատեցիր...:
Դուն երկրո՛ղդ Աստուած,
Եւ մտածման Դուն առաջին արարիչ...:
Դուն բեղուն բարիք, սրտի աղբիւր,
Գոյներու գանձ, գթութեանց գահ,
Դուն թռչող դարերն մէկզմէկու կամարող՝
Կամուրջ անգիծ, ուրկէց ցեղդ միլիոններով՝
Կամ պերճօրէն կամ վատաբար...
Կեանքէն ի մահ կու գայ կ'անցնի...:

(Հատուած) ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Մ. ՄԱՌԱՆՋԵԱՆ

## ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅՈՒՇ ՄԸ

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ

*Ճիշդ յիսուն տարի առաջ էր։*

*Սիամանթօ էջմիածին ժամանեց 1913 թուին։ Պոլիսէն Թիֆլիս ուղեկցած էր Սիմոն Զաւարեանի աճիւններուն։*

*Ճեմարանի աշակերտներէս շատերը կարդացած էինք եւ նոյնիսկ գոց գիտէինք իր զգայացունց, ցասումով լի բանաստեղծութիւնները՝ ընդդէմ Հայոց անորակելի սուգին։*

*Գրականութեան պատմութեան մեր ուսուցիչը՝ Մանուկ Աբեղեան, մէկ բառ իսկ չէր խօսած անոր մասին։ Սիամանթօն դեռ նորեկ էր մեր գրականութեան մէջ։*

*Այնուամենայնիւ, բանաստեղծը արժանացաւ ջերմ ընդունելութեան։*

*Օր մը, մեր տեսուչը՝ Բագրատ Եպիսկոպոս, ինծի յանձնարարեց առաջնորդել Սիամանթօն Օշական, Ս. Մեսրոպի գերեզմանը այցելելու։*

*Մեր սիրելի աւագ վերակացու Պր. Յովսէփ ինծի յանձնեց նախաճաշի եւ ըմպելիքներու կապոցը եւ մենք երկուքս, կառքին մէջ դէմ դիմաց նստած՝ գացինք Օշական։*

*Մօտ երկու ժամ տեւող ճանապարհին, հաճոյքն ունեցայ դիտելու բանաստեղծը եւ անոր դէմքին զարմանալի արտայայտութիւնը։ Ծարաւնակ հեռուն կը դիտէր, նայուածքը ուղղած Արագածին կամ հեռաւոր ամպերուն ու դաշտերուն։*

*Լուռ էր եւ ինքնամփոփ, խորասուզուած անթափանցելի խոկումներու մէջ։ Ժպիտի ոչ մէկ նշոյլ տեսայ իր անշարժ երեսին, աչքերը երազկոտ էին եւ ամբողջապէս անհաղորդ այս աշխարհին։*

*Ի հարկէ, շատ չխօսեցաւ հետս, արդէն մանկամիտ եւ մանկական դէմքով համեստ տղեկ մըն էի։ Զարմացաւ, որ ճեմարանականներս իր բանաստեղծութիւններուն ծանօթ էինք։*

*— Այդ ի՞նչ լեզուով կը խօսիս, այդ արեւմտահայերէն մաքուր լեզու չէ։*

*Պատասխանեցի, թէ Գիւմրեցւոց, այսինքն՝ Աւետիք Իսահակեանի լեզուով կը խօսիմ։*

*Ճանապարհին, ըստ մեր տեսուչի հրահանգին՝ կարճ տեղեկութիւններ կուտայի գիւղերու, մշակութիւններու, այգիներու մասին։ Ցոյց տուի հինաւուրց*

բազմապարեան կամուրջը, որ հայկական ճարտարապետութեան կոթողներէն մէկն է, Օշական գիւղը, Ամատունի իշխանի մասին քանի մը խօսք բան։ Զնայելու գիւղերու, տուներու եւ ծառապարկ՝ հիանալի օրօրոցաձայն նեղ փողոցներուն աշք չնեռեց։ Բացակայ էր։

Հասանք Օշականի եկեղեցին։ Թէթեւ մը վար ցատկեց կառքէն, մոռանք եկեղեցի եւ բանաստեղծը առաջնորդեցի Ս. Մեսրոպի գամբարանը։— Ցածրիկ, մութ ու խանու նեղուց մը, ձախ կողմը հոգաբամեայ տապանաքարը, հազիւ տեսանելի, իւղոտ ու մրոտ։

Բանաստեղծը չուներ բանած, սառուցիկ յուզուած, գլուխը խոնարհած նեղս մտաւ։ Ծունկի եկաւ եւ համբուրեց տապանաքարը, որուն առջեւ երկար եւ անշարժ մնաց՝ խոկումներու մէջ սուզուած։ Շատ յուզիչ էր տեսարանը։ Ես, ջահել, մութէն որոնեցած եւ լոյսի սիրահար երիտասարդ, անոգմուկ դուրս եկայ գամբարանէն, բանաստեղծին սիրոն ու Սուրբին հոգին՝ գլուխ գլխի ձգելով։

Բուսական երկար սղաստեղի։ Սիամանթօ դուրս եկաւ դունաթափ, տխրած։ Արագութեամբ մօտեցաւ ինծի եւ հպուստէս պինդ բռնած գլխս հրեց գամբարանէն ներս, առանց խօսք մը արտասանելու։ Զիս տարաւ, մղեց դէպի տապանաքարը եւ հրամայեց.

— Ծունկի՛, խոնարհէ՛ ծնրադիր սուրբ դերեզմանի առաջ, աղօթէ՛։

Այս ամէնը տեսեց շատ կարճ։ Զարմացայ եւ, քիչ մրն ալ վախցած՝ ծունկի եկայ, սակայն չաղօթեցի։ Հոգեւոր ճեմարանի աշակերտներս հայրենասէր էինք, բայց աղօթել չէինք գիտեր։ կրօնականութենէ շատ հեռու էինք, թէեւ Ս. Մեսրոպ մեր պաշտամունքի առարկան էր, գուցէ, տեսական ու գիտակից պաշտամունքի մը, դերծ ձեւականութիւններէ։

Գիւմրեցիներս տարօրինակ մարդիկ ենք։ Մեծով ու պզտիկով դուրթ, կենսուրախ մարդիկ, աղքատ երկրի դատակներ, սակայն կայտառ, ծիծաղուն եւ կատակարան։ Կեանքի բոլոր երեւոյթներուն առջեւ եղեր են ուրախ, լուրջ թէ տխուր, ամէն բանի մէջ գիւմրեցին ժպիտը կը փնտռէ, դատեչատկանը, ծիծաղելին։ Գիւմրեցի ատատհակ մը, թէկեւ համեստ ու անմեկ ապայ, բանի կերպով ծունկի գալու պարտաւորութիւնը վայրկենապէս ծիծաղս շարժեց։ Գիւմրու ատատանան մէջս մտաւ, անզուսպ ու սրատնց ծիծաղեցայ ու խնդացի, մոռցայ բանաստեղծը։ Սուրբին դերեզմանին վրայ, այդ օրուան ապօթքս եղաւ՝ գիւմրեցու անմեղ մանկական ծիծաղս։

Բանաստեղծն խոկոյն դուրս եկաւ։ Դուրս եկայ նաեւ ես, ընկճուած ու չհասկցուած, ինչպէս Տոն Քիշոթի անմահ Սանչոն։ Զէ՞ որ Տոն Քիշոթն ալ միշտ վերատրոյց էր, խոհալիտ, անհպելի վեհ գագափարով տարուած, բայց ձակ արդարութիւն հատատատելու ցանկութեամբ։ Իսկ նիւթապաշտ Սանչոն՝ միշտ հոգին ամուր կառչած, աչքերը լայն բացած տօրեցլին վրայ, իրական, նիւթեղէն կեանքով կ՝ապրէր, սակայն կը պաշտէր իր երազներու մէջ սուզուած, գագափարական իշխանատրը, անմահ Տոն Քիշոթը, սպանացի ժողովուրդի սիրելի Սասունցի Դաւիթը։

Բանաստեղծը ծոցատեսրը հանեց գրպանէն եւ անխօս մօտեցաւ ցանկապատին, երեսը դէպի Արարատ։ Մօրատուդեցաւ մաքերու մէջ, աչխարհէն կտրուած, աչքերը կիսափակ, կրօնական երկիւղածութեամբ՝ գրիչը շարժեց եւ երկար գրեց, անդադար, առանց ուղղումներու։

Ես բարացայ կեցած տեղս, խորապէս ազդուած այս խարհրդաւոր պահէն, ատուերի նման անշարժ հեռացայ վարպետէն, հանգիստ ձգելու գինք իր ատեղծագործութեան մէջ։

Բացի հեռս բերած նեկիներու արկղը, ինքնուս նկարիչի յատկութիւն անէի եւ հաղեցողով նկարեցի բանաստեղծին համար՝ մեր Արարատ իր գաշտով։

Երկար տեսեց բանաստեղծին ատեղծագործական խարհրդաւոր դրութիւնը։

Մօտեցայ կառքին, մեր նախանաշի կապոցը առի եւ սիւռոցը փռած յարգա-

բեցի սեղանը։ Երկար ապասումէ վերջ, երբ նկատեցի, որ անարբ փակից եւ գրբ-պանը գրաւ, որպիսական երկիւղածու-թեամբ մօտեցայ եւ խնդրեցի ճաշի հրա-մէր։

— Կ՚ապաշէմ, ոչինչ կրնամ ուտել, գա՛ր կերէք։

Ձեռքի թեթեւ ու զանգաղ շարժու-մով դիս հեռացուց եւ նորէն սկսաւ գրել, ֆիրատիակ աչքերը ուղղելով մերթ դէպի Եկեղեցին՝ ուր իր հոգեպատմեալ քունով պառկած էր Սուրբը մեր, մերթ գմայ-լած նայելով Աբարատին եւ մերթ սուղ-ւելով մաքերու մէջ։

Ջմայրելի հայեցողական կեցուած-քով, ամբողջովին միաք ու հոգի էր գար-ձած, նկարիչն, աշխարհէն բոլորովին հե-ռացած։

Երկար ապասեցի, նորէն խնդրեցի, օր ճաշէ, իր ուժերը վերադառնէ, մերժեց կատարեալ։

Միամտարար ուզեցի իր ներողամի-տութիւնը հայցել իմ անհամբեր տրտրքիս համար Սուրբի դերեզմանին ուղիւ, ան-կարի համոզուեցայ, որ ան ինձմէ շատ հեռու էր։ աշխարհը մոռցած՝ անոր միտքը Եթեմի մէջ կը ճախրէր։

Այնքան յուզուած էի, որ եւ ալ հրա-ժարեցայ ճաշէն, եւ մեր կառապանը ճոխ ուտեստ եւ խմիչքներ վայելեց Տոն Քի-շոթի Մանչային նման եւ վերջին բաժակ դինին կուլ տալէն առաջ իր հագուստին թեւով սրբեց բերանը եւ սկսաւ դիտել մեր զարմանալի բանաստեղծը։

— Ո՛վ ա, ընչացո՞ւ ա, — փսփսաց ինձի կառապանը՝ աչքը ոլորելով դէպի բանաստեղծը։

— Բանաստեղծ է, գիրք գրող է։

Կառապանը բան չհասկնալով բա-նաստեղծի դարձէն, ձեռքի բթամատը եւ ցուցամատը իրար շփելով, գրածի նշան ցոյց տալով, հարցուց։

— Ունի՞, հարո՞ւստ ա, կո՞յ։

Գլխուս շարժումով, լուռ, բացասա-կան պատասխանս տանելով, կառապանը հարցը ոգառած համարելով, առամնե-բու մէջէն լեզուով ուժգին թուքը գեռ-նին ցայթեցնելով, մտրակին օղի մէջ շրխ-կացնելով, թափահարեց եւ ասրի կանգ-նեցաւ։

Էջմիածնեցի կառապանին համար հայ բանաստեղծ Սիամանթոյի ստեղծագոր-ծութիւնը անհասկնալի բան էր, սակայն եւ նեբկայ եղայ «Սուրբ Մեսրոպ»ի բա-ստեղծագործութեան երկունքին։

Վերադարձանք, երբ արդ երեկոյ էր։ Բանաստեղծը միշտ լուռ էր ու անշարժ, կարի մէջ նստած։ Կառապանը եւ ձիերն ուրախ էին տան վերադառնալու։

Ինձի կը թուէր, թէ բանաստեղծը միայն մարմնով էր գիմացս, իսկ հոգին կը սաւառնէր կայծկլտող աստղերու ան-հունին մէջ։

Իրմէ հրաժեշտ տանելով, կրկին իր ներողամտութիւնը խնդրեցի։ Առաջին անգամ բլլալով խնդաց եւ ձեռքն ուսիս դրաւ քաջալով։

— Մանչուկի մը ծիծաղէն ուրբերը չեն նեղուիր, արդէն Քրիստոս ալ զուարթ հուրիին էր, սիրոյ ժպիտը երեսին։

Այդ օրը՝ Սիամանթո իմ ներկայու-թեան դրեց իր «Սուրբ Մեսրոպ» քերթ-ուածը։

(«Այդ», 4 Ապրիլ 1963)

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՌԱՆՋԵԱՆ

# Բագին Հարցումներ Ճշդումներ

## ԱՆԳԻՏԱԿԱՆ ՍԱՀԱՌՆՈՒՄՆԵՐ...

*Մեսրոպ Մառանջեանի առաջարկած դիմացի յուշը, որքան մեզի ծանօթ է, առաջին անգամ եղեւ «Այգ» օրաթերթի 4 Ապրիլ 1963ի թիւին մէջ եւ քանի մը այլ թերթեր արտատպեցին զայն, տարուելով, ի հարկէ, մեծ բանաստեղծին կեանքէն պահ մը վերկուած տեսնելու խոնդավառութենէն:*

*Եւ ո՛չ միայն թերթերը առանց քննութեան սիրնակ բացին անոր եւ պարզ ընթերցողները հետաքրքրութեամբ հետեւեցան Սիամանթոյի օշականեան այդ ուղեւորութեան, այլեւ՝ մատուռականները: Մինչեւ իսկ Սիամանթոն մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան ենթարկած մենագրողները յատուկ գնահատականներով հատուածներ արտագրեցին Մառանջեանի յուշէն, ինչպէս է պարագան, օրինակ, Հեկտոր Ռշտունիի:*

*Ակնարկելով «Օշականի անհուն մեռեալ»ին տուած այցելութիւնը հատատող Սիամանթոյի մէկ նամակին եւ, միաժամանակ, նոյն այցելութիւնը պատկերացուցած Մառանջեանի յուշին, Հեկտոր Ռշտունի իր «Սիամանթո» անուն հատորին 108րդ էջին վրայ կը գրէ·*

«Անաւել ուշագրաւը այդ բոլորի մէջ դէպի Օշական կատարած այցելութիւնն է: «Օշականի անհուն մեռեալ, — կարդում ենք նամակում, — գացի եւ համբուրեցի իր գերեզմանը: Արարատի դաշտը կը պտղի բանի մը օրէ ի վեր»: Իբրեւ ուղեկից նշանակւում է ճեմարանի ուսանող Մեսրոպ Մառանջեանը: Վերջինս հետաքրքրական մի յուշ է թողել այդ նանապարհորդութեան եւ Մաշտոցի գերեզմանին տուած այցելութեան մասին, կորստից փրկելով եւ յաւերժացնելով սրբազան երկիւղածութեան եւ անհուն խռովքի այն պահերը, որոնք պաշարել են բանաստեղծին ուղեւորութեան սկիզբից մինչեւ վերջը»:

*Այս գնահատանքէն անմիջապէս եաք, Հեկտոր Ռշտունի իր յիշեալ հատորին համաձայն՝ երկու էջերուն վրայ շուրջ 60 տող արտագրած է Մառանջեանի յուշէն, դուրս ձգելով անկէ «կարեւոր» երկու պարբերութիւններ, որոնց տրիթով կը սպասուէր, որ Սիամանթոյի մասին 474 էջ մենագրութիւն գրած սիամանթոյագէտը բէր քանի մը խօսք՝ յանուն ճշմարտութեան:*

*Սիամանթո՝ «Օշականի անհուն մեռեալ»ին գերեզմանը համբուրելու դէպքը կը յիշէ 25 Նոյեմբեր 1913 թուակիր նամակին մէջ, ուրեմն՝ նոյն օրը կամ նախորդ մէկ–երկու օրերուն կատարած պէտք է ըլլայ իր ուխտագնացութիւնը, ուղեկից ունենալով Մեսրոպ Մառանջեանը, որ, ի միջի այլոց, կը*

*պարզարէ եւ ապա կը պատկէ իր յուշը հետեւեալ յայտնութիւններով.*

«...Սակայն ես ներկայ եղայ «*Սուրբ Մեսրոպ*»ի ատեղծագործական Էքիպիին»:

*Երկրորդ՝*

«Այդ օրը՝ Սիամանթօ իմ ներկայութեան գրեց իր «*Սուրբ Մեսրոպ*» ֆիրդուածը»:

*Գրուած են այս տողերը, ու. ապուած, ու. կատարուած չուրջներկրեալ մեծ թերիներ:*

*Իրականութեան հետ ոչ մէկ ապէս ունին սակայն Մատանջեանի այս տարաբերութիւնները:*

*Մեծ Սուրբին գերեզմանին առջեւ. կրնայ ցնորական պահեր տրուած եւ դրատումներ կատարած բլլալ Սիամանթօ, բայց ատիկա չի նշանակեր առ-կաւին, որ ան «իմ ներկայութեան գրեց իր «Սուրբ Մեսրոպ» ֆիրդուածը»:*

*Սիամանթօ Թիֆլիս գնաց՝ 28 Հոկտեմբեր 1913ին պատահած Սիմոն Զաւարեանի մահէն եաք, երբեւ պատուոյ յուղարկաւոր ուղեկցելով «տուճար-ներ մարդասիրական ընկերային Նոպոմբերեցի»ին դասդին: Անկէ եաքն էր, ա՛նեւտան երեք շաբաթ եաք, որ այցելեց Էջմիածին ու. Օշական, երբ Պալ-սայ մէջ ալգէն ապատած էր «Սուրբ Մեսրոպ»ի առաջին տպագրութիւնը եւ ուրարանու. վրայ էր երկրորդը:*

*Կա՛մ: «Սուրբ Մեսրոպ» գրուած էր Սիմոն Զաւարեանի մահէն ու. դա-դարը Թիֆլիս փոխադրուելէն առաջ, 13 Հոկտեմբեր 1913ին Պոլսոյ մէջ տե-ղի ունեցած Գրերու Գիւտին յոբելինական տօնակատարութեան ընթացքին խրած որսարնդասա ծափահարութիւններէ՛ն ալ առաջ, երկարատեւ երկուն-քով մը:*

*Սիամանթոյի «Սուրբ Մեսրոպ»ը կովկասեան ուղեւորութեան ընթաց-քին գրուած բլլալու. այն նոյն թիւրիմացութեան, Մեսրոպ Մատանջեանէն ա-ւաջ, տուրբ տուաւ Վարդգէս Ահարոնեան, «Հայրենիք» ամսագիրին մէջ, 1942, Մարտ-Ապրիլ:*

*Վարդգէս Ահարոնեան կը գրէր.*

«1914ի գարնան սկիզբը Սիամանթօ Թիֆլիսից մեկնեց դէպի կովկա-եան Հայաստանի գաւառները, — գնաց տեսնելու Արարատը, Էջմիածինը եւ Արարատեան աշխարհի հայութիւնը: Վերադարձաւ խանդավառ տրամադրու-թիւններով: Լաւ տպաւորութիւններից բացի, Սիամանթոն իրեն հետ բերել էր նաեւ իր վերջին երկը, որ գրել էր ճամբորդութեան ընթացքում: Էջմիած-ինից յետոյ այցելել էր Օշականը, տեսել Մաշտոցի գերեզմանը եւ գրել իր «*Սուրբ Մեսրոպ*»ը, որ Թիֆլիս վերադառնալուց յետոյ անմիջապէս հրատա-րակուեց 10–15 էջանոց փոքրիկ գրքոյկով»:

*Գրականութեան պատմութենէն գիտենք, որ «Սուրբ Մեսրոպ» երկու ամսուան ընթացքին արժանացաւ երրորդ տպագրութեան, երրորդը՝ Թիֆ-լիսի մէջ, Սիամանթոյի ներկայութեան, հաւանաբար ուրբերու Սուրբին ասուած ոյցիլութենէն եաք, որ ի դէպ, տեղի ունեցաւ ոչ թէ Վարդգէս Ահա-րոնեանի յիշատակած «1914ի գարնան սկիզբը», այլ՝ 1913ի ուշ աշնան, Նո-յեմբերի վերջերուն:*

*Վարդգէս Ահարոնեանի թիւրիմացութեան տուն տուող պատճառը յայտնապէս եղած է «Սուրբ Մեսրոպ»ի թիֆլիսեան հրատարակութիւնը, եւ*

*քիչ մրն ալ, ինչպէս կ'երևի, իր՝ յօդուածագիրին ոչ գիտակցաբար սատանայ-ներու հակումը...*

*Ուրիշ հարց.—*

*Վարդգէս Աղաբանեանի կարծիքով Սիամանթօ խնդրոյ ատարկայ իր այդ գրուխ-գործոցը «գրել էր ճամբորդութեան ընթացքում», այսինքն՝ կարճ ժամանակի մը մէջ, իսկ Մեսրոպ Մատանջեան յանկարծական պատկերի մը ազդեցութեամբ կը համարէ անոր ծնողը, ընդամէնը մէկ օրուան երկունքի բերք.* «Այդ օրը՝ Սիամանթօ իմ ներկայութեան գրեց իր «*Սուրբ Մեսրոպ*» էրբրուածը»:

*Ասոնք հիշդ բաներ չեն, հիշդը, տեղի թէ ժամանակի իմաստով՝ վիճարկած է Յ. Օշական, իր «Վիկայութիւն մը» հատորին մէջ, հետևեալ բառերով.*

«Ամէն առտու կը հանդիպէի Սիամանթոյին Կամուրջին վրայ: Այժմէս չի կրնար ցնծուիլ իր ուժգոյն կեցպարանքը, զոր խորունկ ներքին յուզում մը կը գունաւորէր: Թեւերը բաց, վրաս վազելով, մատներուն կտորիկ մը ք՝ուղք, որուն վրայ անհանգիստ ելլալու ատիճան այլանդակեալ կերպարանքով մը գրուած ըլլալու տեղ բափբափուած, խազխզուած էին «*Մ. Մեսրոպ*»ի «*Գիւտին փառք*»ովը օրհնաբանուած տառերը «*տպարան գպիրին*» ձեռքով: Ձորս կամ հինգ տող: Երկուքի՝ լմա՛ն օրուան մը ու իր հաւատումով գիշերուան ալ: Ձէր կրնար քնանալ, քերքուածը սկսելէն ապին: Իր աչքերուն վառ ուրախութիւն, երկիւղախառն հպարտութիւն: Կը ապաէր, որ կրկնուէին «Tu a surpassé Նարեկացի»ին նման միամտութիւններ ու չէր հասկնար իմ զարմանքը, որ կը մեկնէր քանի մը տողի վրայ վատնուած ժամերուն զուարթէն: Հիմա կ'անդրադառնամ, որ Սիամանթօ անգիտակից կեղրոն մրն էր, նոր բայց զէշ քառով մը՝ կայան մը ռատիոյի, ուր կը խուժէին հայոց հայրենիքին ու Սիիւոքին բոլոր խանդավառ ապրումները ու հիւանդ տղու անոր ջիղերը կ'ենթարկէին անքնութեան տագնապներուն»:

«Սուրբ Մեսրոպ»ին *յանկարծական ծնունդ մը վերագրող Վարդգէս Աղաբանեանի եւ Մատանջեանի երեւակայական անդրդուելիութիւնները ջարդուփշուր ընող Օշականի վերի հատատումին տարբեր՝ կ'արժէ նաեւ յիշել Սիամանթոյի երկրաբաւ ու ատատպարին երկունքին մասին այս անգամ բոլորովին ատարկայական վկայութիւն մը, որ երեւցաւ Երեւանի «Գրական թերթ»ի անցեալ տարուան 51րդ համարի երկրորդ էջին, Գոհար Ադեաւուրեանի ատաջադրութեամբ, Սիամանթոյի արձիւռ պատկերացնող գրութեան մէջ.*

«Ամէնից ամբողջականը *«Սուրբ Մեսրոպ»* պոեմի նիւթերն են՝ ո՛չ միայն լրիւ առեղծը, այլեւ՝ մշակումների եւ տարբերակների յաւելեալ հատուածը, որի թերթի թիւն անցնում է 70ից: Այս ստեղծագործութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ինչպիսի հոգեկան ծանր երկունք է ապրել բանաստեղծը՝ մի երկ-դոյզ ստեղծելու համար»:

*Մեզի համար գժուար եղած է բմբռնել, թէ ատանց ատարկայական տուեալներու ատուգման ինչպէ՞ս գրիչ կը չարժէն մարդիկ եւ նման մարդոց գրութիւններուն ինչպէ՞ս տեղ կուտան այն միւսները, որ կը կոչուին խմբագիր:*

*Մշակուած Ժողովուրդները մանրամասնօրէն կ'ուսումնասիրեն ու կը տարքին իրենց գրուխ-գործոցներուն կենսագրականները, մինչ մենք, մեր գրուխ-գործոցներուն ատիթով՝ բնաւ ատամուղիր չենք թուիր գրուխ յաղնեցրներու...*

# ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՐՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

*...Ինչպէս ցոյց են տալիս տրխեւային նիւթերը, սեւագրերն ու վարիանտները, Սիամանթոն թէ՛ մտայի, թէ՛ դրաւոր վիթխարի աշխատանք է կատարել բանաստեղծութիւնների վրայ, ձգտել է դպատիարի ու ձեւի ներդաշնակութեան: Բերենք միայն մի քանի օրինակ, որոնք սպառիչ բնութագրում են Սիամանթոյի ստեղծագործական աշխատանքը բանաստեղծութեան վրայ եւ ցոյց տալիս գրական վարպետութեան ճանապարհը: Ձեռագրից առած է մինչ ապագրուած «Տժգունօրէն» սոնետաւորից մի հատուած.*

Տժգունօրէն լալանները թափեցան
Ցիրուցան,
Օրերուն երկայնքն ի վեր
Անդադար:
Տժգունօրէն հոգիները հանեցին
Իրենց երազի վերարկուն
Երկար՝
Ինկող իրիկուններուն
Տրտմութեան հետ ու անկէ վերջ:
Գարունները երկայնքն ի վար
Անդադար,
Ու արեւ, ու ամպրեւ արտմօրէն
Իրարու կը հիւսեն:

*Ահա այս հատուածի մշակուած օրինակը՝ «Հոգիվարքի եւ յոյսի ջանքը» գրքում* («Արիւն»).

Տժգունօրէն յոյսին բոլոր շուշանները թափեցան.
Օրերուն անգթութեան մարմարներն ի վար,
Մահազուժօրէն եւ անդադար,
Եւ արբշիռ եւ ուխտուած հոգիներն այլեւս հանեցին
Իրենց յաղթանակի եւ երազի վերարկուն երկար,
Գերեզմանուող իրիկուններուն հետ,
Եւ աւերումի համայնապատկերին դիմաց:
Գարունները խենթեցնող զեղեցկութեան տեղ,
Տրտմութեան երկարէ ձիւն մըն է որ կը հոսի
Մեր բոլորին անմխիթար որբութեան վրայ...

*Մի ուրիշ օրինակ: «Հոգեվարք» բանաստեղծութիւնը սկսում է հետեւեալ տողերով.*

Անտառին բոլոր ծառերն անհուսօրէն
Ձիրեմ հալածող ցամաքահովէն
Իրարու մէջէն խլել սկսեցին:

*Նոյնը* «Հոգեվարքի իրիկուն» *բանաստեղծութեան մէջ հետեւեալ տեսքն է ընդունել.*

Սոսկալամներու անտառին բոլոր ծառերն անհուսօրէն,
Ձիրեմի հալածող ահաւոր ցամաքահովէն,
Իրարու մէջէն դէպի ջուրերն եղերական
Խելայեղօրէն խլել կը սկսին...

*Դժուար չէ նկատել, որ Սիամանթոն մշակման ընթացքում ամբողջովին փոփոխել է պատկերները, համեմատութիւններն ու վերարկիները, լամբն է ուելացրել, սահմանել բանաստեղծական արամադրութիւնների համակող միջոցառ, բանաստեղծութեանը տուել հոգեբանական խորք ու նեղքին իմաստ: Այս վարպետութիւնը նա ձեռք է բերել երկարատեւ աշխատանքով, հատուկանալով «Դիւցազնօրէն»ի եւ «Հայորդիներ»ի ստեղծագործական ընթացքում: «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջանքեր»ը նորագոյն էջատ է Սիամանթոյի կեանքում, նշանաւորում է բանաստեղծի ընդարձակ հասունացումը եւ ապագանգի ու գաղափարների զարգացման իմաստով՝ չիկացման բարձր կէտերից մէկն է բանաստեղծի վաստակի մէջ:*

*Հ. Թ.*

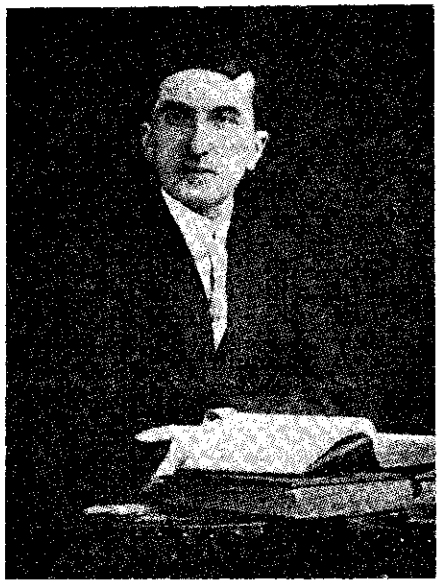

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Ո՛վ դու մրրկաշունչ, շանթալեզու գուսան,
Դու երգեցիր միայն արիւն եւ կոտորած, —
Կռիւն՝ աստուածուհի, եւ կռիւը 'Աստուած,
Կռիւն – ընդվզումի եւ քաջութեան յեսան:

Քո աչքերը՝ մեռնող մարդ – անտառներ տեսան, –
Քաղաքում ու գիւղում, դաշտում համատարած.
Հասպաղիք ու նախնիք – անգթութեամբ վարած, –
Սուինահար սրտեր – սահմռկիչ ու սասան:

Ռազմիդ կոչով եղան քաջ ու անօրինակ,
Ինքնամոռաց մարդիկ, – սրտերով բոցկլտուն,
Բազուկներով երկաթ ու կրծքերով անագ...

Բայց եւ մէկ–մէկ ընկան երկար գօտեմարտում,
Ինչպէս որ դու ընկար այն խելայեղ օրին՝
Բախուելով բռնութեան սուր տապարի՛ն, սրի՛ն:

ՍՈՂՈՄՈՆ ՏԱՐՕՆՅԻ

## ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

*Երեւոնում։ Իր սենեակում։*

*Դէմքը յոգնած է, մոպազաթէ, գրեթէ անկենդան։*

*Իսկ աչքերը վառում են ջահերի նման, բայց հիւանդագին։*

*Դիմակ է հագել կարծես։*

— «Տուր ինձի, Տէր, ուրախութիւն անանձնական»... *Ինչ զարմանալի պոեմ է եկել Մեծարենցը, մաքուր, ոնց որ բիւրեղ։ Ապրեց ընդամէնը քառնչորս տարի եւ մի՞թէ նրա մասին կարելի է ասել, թէ մեռաւ...*

*Վերցնում է համբիչը, քաշում է, լարուած դիտում է հատիկները, ինչ-որ բան յիշեց, դառը ժպտաց, համբիչը շպրտեց սեղանի վրայ։*

*Ուզեցի դուրս գալ. վեր կացայ։ Նեղսրտեց։*

— *Ո՞ւր ես շտապում, նստիր, մենակութիւնից սիրտս պայթում է։*

— ...*Իսկ Սիամանթո՞ն, ինչ տաղանդ է, զարմանալի, ամէհի աբեւտով։*

*Աչխատժամ։ Սեղանի վրայ դարսուած գրքերից մէկը դուրս քաշեց.*

— *Ահա։ Առջին պատահածը.*

Տժգունօրէն յոյսին բոլոր շուշանները թափեցան,
Օրերուն անգրութեան մարմիններէն ի վար,
Մահազուժօրէն ու անդադար...
...Եւ կարծեմ արեւաբալից ու բինայոյզ ջուլիանները
Հեռաւոր ու մթին արուարձանի մը մէջ այսօր,
Անապարանիզով, բոլորը մէկէն,
Մեր սեւ օրերուն խոնաւ պատանիքը կը հիւսեն...

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻ

***

*Նա կրքով ու յուզով էր չեչտում, որ գրողներից ոմանք եւ, մա՛նաւանդ՝ քննադատութեամբ զբաղուողներից շատերը դեռ թերուս են, մակերեսօրէն են միայն ծանօթ մեր անցեալի գրական արժէքներին եւ այդ պատճառով էլ չեն կարողանում դնահատել դրանք։*

— *Ես վի՛ռս կը կարեմ, եթէ Xր կարդացել է Սիամանթո... եւ նա յանդգնո՞ւմ է քննադատութեամբ զբաղուել...*

*Երբ այդ մասին առարկութիւն էր լինում, նա աւելացնում էր.*

— *Չի՛ կարդացել, եթէ կարդացել է՝ վի՛ռս կը կտրեմ, թէ բան է հասկացել։*

***

...*Եւ յեսայ, յանկարծ գրոյցի ընթացքը փոխելով հարցնում է՝*

— *Ա՛յ տղայ, դու թափանցե՞լ ես Սիամանթոյի տաղաչափութեան դաղտնիքի մէջ... Հնի՛ց, շա՛տ հնի՛ց է գալիս... Եւ ո՞նց է վերակենդանացրել, թարմացրել այն հնագոյն ձեւը եւ ստացրել նոր բովանդակութեան, ստեղծել իր այդ զարմանալի ձուլուածքը...*

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՆՈՐԵՆՑ

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Եւ յանկարծ ամբոխի մէջ այդ. յորձանքում այդ բուք ու անդէմ,
Բարբարոս թափօրում այդ մթին, որ նման էր արդէն կոշմարի —
Մեծի տեսանի կերպարանի երկու, — եւ պատեց մեզ միշտ մի անդեղ,
Եւ կարծես վերացանի մեծի մի պահ այդ աբեան ու տենդի աշխարհից:

Գնում էր թափօրի միջից մի արձան կարծես մարմարէ·
Հասակը բարձր· քարէ աչքերում թախիծ ու կորով·
Իր քարէ շրթերով նա անկապ մի երգ էր փորձում բարբառել,
Երեւում էր, որ Մա՛նն էր տեսել եւ Սարսափը նա իր աչքերով: —

Եղկելի էր որքան նստուկով նուազող քերթողն այն — այնքան
Յարգանք էր ներշնչում սրա կերպարանքը ամբողջ նայողին·
Իր կեանքում տեսած սարսափից նա դարձել էր արդէն խելագար,
Եւ ահից յանկարծ քարացել՝ կորցրած թէ՛ յոյս, թէ՛ ուղի:

Նա ո՛չ թէ ինքն էր քայլում, այլ երթի ընթացքով սարուած՝
Շարժում էր, ինչպէս մեքենայ, ենթակայ յորձանքի ուժին·
Երբեմն ցնցում էր նրան անհաղորդ, ներքին մի հարուած —
Նա կանգնում էր մի պահ քարացած եւ նայում՝ լուսնոտի պէս ուշիմ:

Եւ քայլում էր կրկին մարմարեայ արձանի պէս ուղիղ ու անթեք,
Նայելով ուղի՛ղ իր առջեւ՝ կոյրերն են ինչպէս միշտ նայում·
Ձեռքերը խաչաձեւ մեկնած՝ անսահման եղեռնի հանդէպ
Շշնջում էր սարսափի բառեր եւ կրկնում մեռած մի անուն···

Նա հո՛ղ էր հայցում՝ խաչաձեւ կարկառած ձեռքով իր քարէ,
Եւ լո՛յս էր հայցում խաչաձեւ՝ իբրեւ դեղ աչքերին իր կոյր, —
Եւ մահու պէս զուսաւ շրթերով շշնջում էր բառեր մարմարէ,
Երազում էր խոնջէնք ու արեւ եւ սիրոյ աղբիւրներ մաքուր:

Բայց վսեմ այդ խռհից յանկարծ դառնալով ուրիշ մի խռհի՝
Նա թակում էր գլուխն իր թափով, սկսում էր մարմինը ցնցե՛լ —
Եւ մաքուր, անբիծ շրթերից թորում էր լորձունք ամեհի,
Եւ դէմքի վրայ այդ պահին նկարւում էին ալ քծեր···

ԵՂԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑ

(«*Մահուան տեսիլ*»)

# ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐ

*
**

*Ինչպէս արդէն նկատուած է,* «ամբոխները խելագարուած» *արտայայտութեան մէջ չկայ ո՛չ միայն բացասական բովանդակութիւն, այլեւ հակառակը՝ կայ մեծին սահմանի յուսաւոր, հաստատուն ու գրական մեկնաբերմանք դէպի ժողովրդական զանգուածների հոգեկան մեծ ուժերը:*

*Վերնագրի բնութեան եւ, ամենայնի, Չարենցի պոեմի կառուցուածքի մէջ արդիւնք դեր է խաղացել Սիամանթոյի* ստուածացումի *բանաստեղծութեան պատկերային մթնոլորտը՝* «արիւն հագած», «միրոտածների ամբոխ», «ամբոխը՝ աչուրքին ու շարժումները ահարկու», «ամբոխները հայկական», «հազարաւորներ էին անոնք, հազարաւորներ ու հազարաւորներ», «ընդվզումի փառքերանները», *որոնք գալիս էին* «աւաններէն ու դաշտերէն ու արտերէն անծայրածիր, դէպի քաղաքներն ու գիւղերն ու հնձաններն հեռաւոր»:

*Չարենցի պոեմում ազդակի փխում են սիամանթոյական դարձուածքներն ու պատկերացումները* («Արեւուն արեւոտ ու կրկնուրնէ կրկնուն...», «հորիզոնէ հորիզոն», «ելա՛ն, ելա՛ն, ելա՛ն անոնք», *եւայլն, եւայլն*), *որ անկասկած է դարձնում* «խելագարուած ամբոխներ»*ի գրական ծագումը (Սիամանթոն ունի* «խելայեղ ամբոխներ» *գործածութիւնը*):

*Ս. ԱՂԱԲԱԲԵԱՆ*

*
**

Սիամանթոյի բանաստեղծական արուեստը նկատելի ազդեցութիւն է թողել ժամանակակից եւ յետնորդ մի շարք հայ ականաւոր բանաստեղծների վրայ: Նրա արուեստի կենսալի ակունքներից է խմել Դանիէլ Վարուժանը: Բազում պոետների մերժած եւ հեռացած նոյնիսկ Չարենցը երկու մեծանուն հայի նկատմամբ մնաց ծնրադիր ակնածանքի մէջ՝ Թումանեանի եւ Սիամանթոյի: Սիամանթոյի պոեզիայի ոճական առանձին տարրեր պայծառում են Նայիրի Զարեանի եւ Սողոմոն Տարօնցու գործերում: Պատկերային համակարգի օգտագործման հմտութիւն է սովորել Սիամանթոյից Յովհաննէս Շիրազը: Իսկ Պարոյր Սեւակը չէր մոռանում յիշեցնել, որ իր գրական մշտական ուսուցիչները են եղել Սիամանթոն եւ Վարուժանը:

ՀՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

## ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Ճամբուս վրայ ձեռքէս բռնեց եղբայր մը ջինջ…
Աչքերուն մէջ կենսակարօտ կայծին կայծեր,
Զի կ'երթայի դէպի աղբիւրը սուրբ կեանքին,
Եւ հոգւոյս մէջ յուսահեղեղ
Ուրախութեան կը բարձրանար կոհակ մը նոր…
Նայեցայ խորը նայուածքիս,
Եւ ինչպէս մէկն անդունդին եզրը դեռ կանգնած՝
Ըսաւ ինծի պաղատագին, հեզամրմունջ,
Ո՛չ թէ խօսքերն հրաժեշտին,
Ո՛չ թէ պատգամն յարուցեալի մը յուսավառ,
Այլ՝ իր կարօտն երգեց ինծի.
Ու կարծեցի, թէ արդէն շուրջս կը բացուէր,
Հանգրուանէն այնքա՛ն առաջ, խնկածաղիկ
Այգիներու, աղբիւրներու կարկաչաձայն
Եւ անսպառ օրհնութեան դուռը լայնածիր…

«Տե՛ս, իմ ձեռքերս, որ հիւսեցին ամենավառ
Ծիրանիներն հայրենիքիս.
Տե՛ս, իմ աչքերս, որոնք լացին
Ամենադառն արտասուքները տրտմութեան.
Եւ ահա՛ սիրտս վիրաւոր
Յաւերժութեամբ բիւրեղացեալ՝
Որուն մէջ դեռ կը բաբախէ
Բիւրալար սիրտը աշխարհին…

«Երբ փակեմ պահ մը ճամբադ, ճերէ՛ ինծի·
Հոգեցի ես շիրմիս անդորրն այս առաւօտ·
Բազմութիւններ տեսայ, որոնք փոքրկեցան:
Անոնց մէջտեղ աշխարհն մէջ, իմ քնարիս
Ստեղծահեր յիշեցի ե՛լզն հայրենափառ...
Եւ իմ հոգւոյս ամայութեան մէջէն յանկարծ
Կոչնկներուն ստուար երամը ժայթքեցաւ:

«Ո՜վ մարգարէ հոգիս, տեսի՛լքն էր իրական·
Իմ աչիւնէս կը բարձրանար դէպի բեզի
Նեսանիի հեղեղ մը հրավազ:
Իմ քիթերուս պայծառութիւնը համբուրէ՛,
Քնարի երգոյդ,
Եւ ձեռքերուս աղօթքին հետ զա՛ր անշէջ
Հունկն հայրենի բուրվառներուն...
Լսէ՛ երդումը շրջունքիս,
Որոնց վրայ մահը երբեք գրտասարսուռ
Մոռայլ բիւրեղն իր չէ հիւսած...

«Կը տեսնեմ որ դեռ կ'երկարի՛
Հոծ կարաւանը լուսահեղ ճանապարհէն...
Տանէի՛ր զուն
Քու էութեանդդ խորհուրդին մէջ ծանրաբեռն
Տիեզերքն իմ ճակատագրիս...
Ես այսօրուան շքեղութիւնը երգեցի·
Շեփորեցի գալիք օրերը յաղթական·
Եւ արիւնիս կրակներէն պատմուճանուած՝
Ահա՛ բեզի կը յայտնուիմ...
Տե՛ս, ինչքա՜ն մեծ է, ինչքա՜ն սուրբ
Կեանքը, որուն ամենաջինջ աղբիւրներէն
Իմ դաշխուրանքս լեցուցի...
Ես այսօրուան հոգեստուիզ երգիչն եմ դեռ·
Փոքրիկաշունչ պատգամաւորն եմ հրաւիրակ·
Ամէն համբոյր՝ հոգեվարքիս շուշաններէն
Յաւերժութիւնն իր կը ստանայ...
Ես, այսօրուան հայրենադարձ բազմութեան մէջ,
Աջաթ՛նն եմ, որուն սիրտէ՛ն իսկ լուսահեղ,
Որուն կուրծքին ոսկորներէ՛ն իսկ արիւնոտ՝
Այս ճանապարհը կը սկսի...»:

Կու գար ինձ հետ· ես հոգեզմայլ կը տեսնէի
Անոր քարէ աչքերուն մէջ սեւեռարիր՝
Անմեկնելի գեղեցկութիւն մը ցաւատանջ...
Ցեղքէս քոնած կը հետեւէր իմ քայլերուս·
Անոր ձայնին դեռ արձագանգն անվերջօրէն
Ժամանակին ու միջոցին մէջ կ'երկարէր...

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Ն. ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

# ՍԻԱՄԱՆԹՕ Նամակներուն Ընդմէջէն

ՍԻԱՄԱՆԹՕ
(լուսանկարին վայրը եւ թուականը անյայտ)

*Հարազատներուն, բարեկամներուն եւ դրչի ընկերներուն գրած Սիամանթոյի նամակները լաւ միջոցներ են՝ մտերմանալու համար անոր տուայտանքներուն, անձկութիւններուն, տառապանքին, հիւանդութեան ու կարօտին: Եւ այս ամէնը հարազատ, անկեղծ, հակիրճ ու հայճեպով գրուած տողերով:*

*Ընդամէնը 60 նամակ, յիսունմէկը՝ իր կողմէ գրուած, իսկ մնացեալ վեցը իրեն ուղղուած՝ Ռ. Սեւակի, Վահան Թէքէեանի ու Ռ. Զարդարեանի կողմէ: Ասոնք միայն մէկ մասն են Սիամանթոյի ամբողջական նամակներէն ու կը թուին ըլլալ օրատեսրէ փրցուած խառն թերթիկներ, որոնք ապագայ օրերուն մէջ կ'իյնան իբր արձագանգը մեծ բանաստեղծի ինքնուրոյն ձայնին:*

*Այս նամակները, անշուշտ, չեն տար պատկերը Սիամանթօ բանաստեղծին, չունին ուժգնութիւնը իր ոճին եւ ալեկոծումը անոր փոթորկալից հոգիին:*

*Անոնց մէջ եղեւան կու դայ ընդհանրապէս Սիամանթօ մարդը՝ իր պարզագոյն դէմքով, պարզագոյն ոճով: Անոնք հակիրճ տողեր են, արագօրէն գրուած, անխնամ, լեցուն՝ քերականական ու լեզուական սխալներով ու հազիւ թէ կ'արտայայտեն մեծ բանաստեղծին միտքը: Նամակի միջոցով*

*բացատրուելու իր դժուարութեան ակնարկելով՝ Սիամանթօ 15 Ապրիլ 1914 թուակիր նամակով, ժրնեւէն տոքթ. Ռաֆայէլ Պաղարճեանին կը գրէր հետեւեալ տողերը.*

«Ճիշդ է, որ պէտք է պատահիլ, մա՛նաւանդ որ ես նամակի միջոցով բացատրուող հոգիներէն չեմ»։

*Սիամանթոյի երկրէ երկիր կատարած թափառումներուն ընթացքին որոշ չափով կը գծագրուին այդ ժամանակաշրջանի իրագործութիւնները, միջավայրը, եւ անոնց միջեւ տարուբերող իր անձը։ Այդ խիտ տողերուն մէջ կը գրոշմուի համիտեան բռնապետութեան շրջանին ձգած ազդեցութիւնը։ Ասիկա այն շրջանն է, երբ Պոլսոյ մէջ սկսած արեւմտահայ գրականութիւնը պիտի դարգանար արտասահմանի մէջ (Փարիզ, Լոնտոն, Վենետիկ, Գահիրէ, եւայլն), ծնունդ տալով այն սերունդին, որ իր միջավայրէն կտրուելով՝ պիտի սկսէր սերտ կապ ստեղծել օտարութեան մէջ ինկած իր գրչակիցներուն հետ։ Այսպիսով կը սկսէր նամակներու արագ փոխանակումը Փարիզէն մինչեւ Լոնտոն, Ամերիկա եւ այլուր։*

*Իրրեւ վկայութիւն համիտեան տիրապետութեան ձգած ազդեցութեան, յիշենք Պոլսէն Ռ. Զարգարեանի կողմէ Սիամանթոյի ուղղուած նամակը, ուր գրագէտը խիտ տողերու մէջ լաւագոյն ձեւով կը պատկերացնէ Պոլսոյ իրավիճակը.*

«Հոս նորութիւններ չունինք, բացի նիւթական ու բարոյական ցեխէ, փողոցներուն մէջ ու թերթերուն։ Զզուանքը սկսած է խեղդել զիս···»։

*Ակնարկ մը նետելով նամակներու թուականներուն ու վայրերուն, պիտի նկատենք, թէ Սիամանթօ յաճախ չատ արագ կը փոխէ իր միջավայրը։ Ընդամէնը մէկ-երկու տարիներու ընթացքին, ան կ՝այցելէ Փարիզ, Ժրնեւ, Պոսթրն, Լոնտոն, Թիֆլիս, Էջմիածին, եւայլն։ Օրինակ մը տալու համար իր արագընթաց տեղափոխութիւնէն, յիշենք 1911 Յունիս 17ին, Նիակարա ջրվէժէն իր քրոջը՝ Զապէլ Եարճանեանին գրած նամակը, ուր կ՝ըսէ.*

«Երէկ Գանատայէն գրեցի Վահանին։ Այսօր կը գրեմ քեզ Ամերիկայէն···»։

*Գրեթէ ամէն նամակի մէջ՝ Սիամանթօ ակնարկութիւնը կ՝ընէ իր առողջական վատ վիճակին։ Իր ամէնէն տագնապալի օրերը նկարագրող նամակ մըն է 1901 Սեպտեմբեր 4ին Սուվամայէն Արշակ Զօպանեանի յղած այն նամակը, ուր բանաստեղծը կը նկարագրէ իր դժուարութիւնները՝ Յովհան անունով «հրէշային» մարդու մը կողմէ.*

«Երկու ամիս ու կէս է, որ «մօրմէս ծնածս մոռցայ» հոս այս հրէշային մարդուն քով, որ Յովվեան կ՝ըսուի։ Մարդը ահագին hypoconotriaկան մըն է։ Չի տեսնուած չի լսուած misèraներ բրաւ ինծի։ Զիս պարզապէս լացուց օր մը։ Լեռին գլուխը միս-միսակս, առանց ճանչուորի մը, առանց գիս հասկցողի մը։ Ոեւէ ամսական կամ գրպանի ծախք տուած չունի ինծի դէս։ Սնունդս եգիպտացորենով շինուած ցեխէ հաց մըն է, քիչ մը կաթ առտուները, ցորեկ ու իրիկուն գետնախնձոր։ Ու մինչեւ իրիկուն աշխատանք»։

*Սակայն հակառակ իր նիւթական անձկութեան, նկատելի է, որ Սիամանթօ վեհանձն է ու նկարագրային այդ դիծը երեւան կու գայ, երբ 1904 Մայիս 13 թուակիր նամակով Լօզանէն իրեն բարեկամ Հրանդ Այեանաքին կը*

*գրէ իր բացառական ստեղծագրութիւնը, իրեն նուիրուելու նպատակով Բարելեան քաղաքաւոր կազմակերպիչի հանդէսին մասին.*

«Եթէ ձեռնարկած չեն, կը խնդրեմ, որ եւս կեցնէք զիրենք, չեմ ուզեր, որ ոեւէ միջոցով, (միջոցը որչափ որ զեղարուեստական է) իմ անունս բերանէ բերան պտտի, ըլլա՛յ հիւանդութեանս առիթով, ըլլա՛յ այդ ձեռնարկին նպատակին առիթով: Անձնասիրութիւնս պիտի վիրաւորուի: Այսչափ»:

*Նամակները յաճախ կը շօշափեն գրական տարբերէն հետ առընչուող հարցեր:*

*Վահան Թէքէեանի եւ Ռուբէն Զարդարեանի հետ փոխանակուած նամակներուն դրծնական երեսը անոնց հետ ունեցած իր աշխատանքային կապն է: Վահան Թէքէեանի միջոցով կ'աշխատակցի «Շիրակ»ին, իսկ Ռ. Զարդարեանի միջոցով՝ «Ռազմիկ» եռօրեային: Կ'ընդունի անոնց տեսնուած թերագրանքները իր դրած բանաստեղծութիւններուն կապակցութեամբ:*

1910 Յունուար 5ին, Պոլսէն գրած իր նամակին մէջ Սիամանթոյի «Հարսին երերերգը» քերթուածին ակնարկելով՝ Ռ. Զարդարեան կ'ըսէ.

«Պիտի գրէի մա՛նաւանդ, երբ կարդացի առաջին քերթուածդ «Հայրենիք»ի մէջ, «Հարսին երերերգը», ու հրաշալի իր ամբողջութեան մէջ, գեղեցկագոյն էջերէդ մէկը. երանի թէ վերջին տողերուն մէջ «դեւ» բառին տեղ ուրիշ նմանութիւն մը դրած ըլլայիր միայն. «դեւ»ի պատկերը երբեք համապատասխան չէր քերթուածին ոգիին...

«...Թոյլ կու տաս հարկաւ, եթէ ըսեմ, թէ երկրորդ քերթուածդ՝ պանդուխտին հօրը հոգեվարքը, արժանի չէր տաղանդիդ, եւ այնքան թոյլ՝ որքան առաջինը ուժեղ: Կ'երեւի, թէ անտրամադիր հոգեկան վիճակի մը տակ գրի առնուած կտոր մըն էր, որովհետեւ բոնազբօսիկ շունչ մը բացէ ի բաց զգալի կ'ընէր ինքզինք»:

*Այս տողերը վկայութիւնն են ժամանակակից գրողներու միջեւ ստեղծուած սերտ ու անվերապահ բարեկամութեան: Յատկանշական է նաեւ Վ. Թէքէեանի 1904 Մայիս 14 թուակիր նամակը, ուր, Թերդրանքի ստեղծանները անցնելով՝ ան կ'արտայայտէ Սիամանթոյի գրականութեան նկատմամբ իր ունեցած հիացումն ու հաւատքը:*

«Գիտես անոնց համար հիացումիս չափը, թէ ինչպէ՞ս, մեր մէջը առաջին անգամ, կը ճանչնամ, թէ դուն եղած ես լայն ու հզօր արուեստի մը կատարելութիւնը հայրենասիրական ներշնչումներուն ծառայեցնողը: Խրնդացողները ատենի մը համար կը խնդան միայն ու շատոնց արդէն քու ընդունուած տաղանդդ իր վերջնական consécrationը գտած ըսել է հիմա, երբ հետեւողներ եւ նմանողներ ծնած են քեզի»:

*Յատկանշական է նաեւ Ռաֆայէլ Պատրճեանի կողմէ Սիամանթոյի ուղղուած այն հիացումով լի բացիկը, որուն մէջ 6 Մարտ 1914ին ան կ'առաջարկէ, որ խոստումնալից բանաստեղծը Ներկայանայ Նոպէլեան մրցանակի.*

«Պիտի փափաքէի, որ Ձեր եւրոպական հայրենակիցներուն ուշադրութիւնը հրաւիրէիք, որպէսզի զՁեզ Premie Nobelի իբրեւ բանաստեղծ թեկնածու ներկայացնեն եւ առաջարկեն:

«Այդ մրցանակին իսկապէս արժանի էք: Եւրոպա, Ձեզմէ ոչ աւելի, ու Ձեզի պէս քիչ բանաստեղծներ արտադրած է:

«Եթէ բախտաւոր ըլլամ, այս պարագային, հայութեան ալ մեծ պատիւ կը բերէմ այդ մրցանակին ստացումով»:

*Երբ կը սկսի Օսմանեան Սահմանադրութեան պատրանքի շրջանը, հայրենի տունէն հեռացած բանաստեղծը կը մտածէ Պոլիս վերադառնալու մասին: 1908 Օգոստոսին, ժընեւէն Արշակ Չօպանեանի գրած իր նամակին մէջ՝ Սիամանթօ կ'արծարծէ այդ հարցը.*

«Ի՞նչ կը մտածէմ մեր սահմանադրութեան վրայ, ու ի՞նչ ոգեւորութիւն է Պոլսոյ մէջ: Պիտի երթա՞մ Պոլիս: Առանց որեւէ հեգնութեան, թերեւս կարելի ըլլայ քանի մը տարիէն Հայաստան երթալ··· Ես դեռ ծրագիր չունիմ, թէեւ Պոլսէն ընտանիքս գիս կը հրաւիրէ»:

*Սակայն շատ երկար չի տեւեր Պոլիս վերադառնալու երկմտանքը: 1914 Սեպտեմբեր 5ին, Ռաֆայէլ Պաղարճեանին Պոլսէն ուղղած իր ամէնէն երկարաշունչ նամակով՝ Սիամանթօ կու տայ իսկական պատկերը Պոլսոյ յուսահատական, ղղուանքի, ստրկութեան օրերուն եւ, իր ցաւէն վեր ելլելով՝ կը խօսի ցեղին ցաւին մասին, հայ երիտասարդութեան զինուորագրումով ստեղծուած ահաւոր խուճապին մասին: Անօթութեան, թալանին, կոզոպուտին ու բանադրաւումներու մասին եւ խօսքը Պաղարճեանին ուղղելով կ'ըսէ.*

«Խորհուրդ տուէք, թէ մնա՞մ հոս, երկրորդ զօրակոչի մը սպառնալիքին տակ, թէ ամէն բան յանձն առնելով փախչիմ Պոլսէն: Նորէն ծուղակն եմ ինկած եւ գերագոյն յոյսերուն եւ գերագոյն աստուածներուն պէտք է ապաւինիլ»:

*Ու իրականութիւն կը դառնայ իր նախզգացումը, երբ ծուղակը ինկած Սիամանթոն արդէն իր վերջին նամակները կը գրէ այս անգամ Այաչի բանտէն, 1915ին:*

*Իր կեանքի վերջին եւ ամէնէն ցաւալի օրերուն, Այաչի բանտէն գրուած այդ հինգ նամակները (որոնցմէ երկուքը ուղղուած են եղբօրը՝ Վահան Եարճանեանին, իսկ երեքը՝ մօրը, Նազելի Եարճանեանին), աղերսագիր են, անմեղ մարդու մը վերջին կանչը արդարութեան եւ օրէնքին դէմ:*

***

*Տարուէ տարի, հանդրուանէ հանդրուան, նամակէ նամակ կը շարահիւսուի համակարգը Սիամանթոյի հետզհետէ քայքայուող հոգեվիճակին: Արտասահմանեան առանձնութենէն մինչեւ Պոլսոյ քաղաքական հեղձուցիչ միջավայրին անձկութիւնները, մինչեւ Այաչի բանտէն լսուող իր ձայնը, որ պիտի դառնար վերջինը մեծ բանաստեղծին խեղդուող չունչին:*

**ՆԱՀ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ**

# ՍԻԱՄԱՆԹՈՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷՆ

*ՍԻՐԵԼԻ ՄԱՅՐԻԿՍ,*

*Այսօրուայ թղթատարով դիմում մը ուղարկեցի երեսփոխան Պետրոս Էֆէնտի Հալաճեանին։ Անմիջապէս տես եղբայրս եւ զրկէ այդ յարգելի անձնաւորութեան քով, թող կատարէ հարկ եղած դիմումը եւ զիս ժամ առաջ այստեղէն ազատելու միջոցը գտնէ, որովհետեւ աշխարհը դիտէ, որ ես ոչ մէկ առընչութիւն ունեցած եմ քաղաքականութեան հետ եւ յանցանք տուողներ ուրիշ արարքէ ալ բացարձակապէս տեղեկութիւն չունիմ։ Քիչ մը ոնհանդստացայ. չիմանալու մի մատնելիս. միայն դացէք Հալաճեան էֆէնտիին մօտ, թող հետապնդէ իմ դիմումը։*

*Բարեւներ ձեր բոլորին։*
*Ձենագեան քեռիս բարեւներ։*

ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ

1915, Մայիս, Այաշ

*ՍԻՐԵԼԻ ԶԱՊԷԼՍ,*

*Նամակդ այս առտու ստացայ։ Երբեք չէի սպասեր, որ այսչափ քիչ ժամանակի մը մէջ պիտի յաջողիս ստանալ ազուոր նամակներ գրել քու հեռաւոր եղբօրդ։ Ժամանակ չունիմ գրելու, բայց ասով մէկտեղ սա քանի մը տողերը պիտի գրեմ, որպէսզի քու ազուոր ու խոշոր աչուրներդ չի տրտմին, երբ հայրիկս ըսէ, թէ պատասխան չէ գրած նամակիդ։ Իս շատ ուրախացուցիր, Զապէլ, այս առտու, որովհետեւ սա Փարիզ բուսած քաղաքին մէջ աչունը մինչեւ իրիկուն անձրեւ մը կու գայ ու գիշերն ալ մառախուղ կ'ընէ, մարդերը տուներնին կը քաշուին, անոնք, որ ընտանիք ունին, իսկ ուսանողներն ալ, ինչպէս ես, կա՛մ գրադարան կ'երթան, կամ իրենց սենեակին մէջ կը նստին աշխատելու։ Քու նամակդ անդամ մըն ալ կը կարդամ հիմակ, աս գիշեր, որովհետեւ հեռուներէն կու գայ ու քու ձերմակ ձեռքերովդ գրուած է ու յիշատակներով լեցուն է ազ այնչափ սիրուն նամակը։ Ուրիշ անդամն ալ երկար պիտի գրեմ քեզի, հիմակ անձրեւ կու գայ դուրսը, այնպէս որ նոյնիսկ վար չեմ կրնար իջնալ քեզի նամակ գրելու համար ազուոր թուղթ դնելու։ Ասով գոհացիր, ուրիշ անդամ աւելի քաղաքավար կ'ըլլամ քեզի կապոյտ թուղթի վրայ գրելու։*

*Մայրս, քոյրերս ու Վահանը իմ տեղը համբուրէ։*

*Քու եղբայրդ, համբոյրներով՝*
*ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ*

1902-3–ՓԱՐԻԶ

Սիամանթոյի հոյրը՝ Զապէլ եւ մայրը՝ Նազենի

Սիամանթո, Վարուժան, Սեւակ:

Տարիքով ու տաղանդի ատիճանաւորումներով իրարմէ տարբեր այս երեք բանաստեղծները, նահատակութեան մէջ եղբայրանալէ առաջ, իրենց օրօք հռչակուած արձակագիր Զարդարեանի ու նորայայտ գրագէտներ Բարսեղեանի ու Օշականի եւեթ՝ մեր ժողովուրդին ձգեցին եղբայրութեան այնպիսի՛ յանկուցիչ հեքիաթ մը, որ նոյն խորութեամբ քիչ անգամ կրկնուած է հայ գրականութեան մէջ:

*«Պետք դրեմ Վարուժանին, որ իր մրրկեղէն հազարամեայ հանի քերթողէս մէկ երկու չունչ կոտրայ»*, կ'ըսէ Սիամանթո հանակրայից եղանակով մը:

Հանրայայտ է Սիամանթոն մեծարելու հրաւիրուց Վարուժանի փախտանել կոչը· *«Պատիւ բերէք վսեմական քերթողին»*:

Իսկ Սեւակ պիտի չվարանէր Սիամանթոյին մէջ տեսնել *«Հայութեան մեծագոյն երգիչը»*:

Երկար չտարեցան անոնք իրարու կողքին, Սիամանթոյի եւ Վարուժանի մօտ մնալու քիչ առիթ ունեցաւ մա՛նաւանդ Սեւակ, հազիւ տարի մը, այլ որքան խոր եղաւ հիացումը իր աւագ եղբայրներուն նկատմամբ, մամուլի էջերուն դըրսեւորուած թէ իր յարկին տակ:

Անմոռանալի է Օշականի յուշը, Վարուժանին նուիրուած մենագրութեան մէջ·

*«1915ին գինք տեսայ, վիրջին անգամ, Ե. Սեւակի տունը, Բերա»*:

Ռուբէն Սեւակ: Դուռը միշտ բաց՝ Վարուժանի առջեւ, սիրտը միշտ բաց՝ Սիամանթոյի հանդէպ, ինչպէս կը վկայեն վարի տողերը:

Դիմացի էջին արտագրուած Վարուժանի հատուածը կ'ամբողջացնէ պատկերին լոյսը:

14, ՄԱՐՏ 1, ԼՕԶԱՆ

*ՍԻՐԵԼԻ ՍԻԱՄԱՆԹՈ,*

*Այսօր իսկ հոս, այս սրճարանին մէջ, պարոն Տրդատ Գապագեանէն իմացայ, որ Ժրնեւ կը գտնուիս: Իմացայ եւ տխրեցայ· տխրեցայ, որովհետեւ կը սպասէի, որ երբեւ հին ընկեր մը, ինձ գո՛ւն իսկ յայտնէիր գոյութագ· մոնաւանգ որ քեզ երիտագ մը գրած էի ամիսներ առաջ, «Ազատամարտ»ի հասցէով: Զեռագիրներդ այսքան սուղ գէտք չէր ծախել մտերմի մը... Ահա սակայն բանիլքս: Կ'ուզեմ հոս քեզ համար բնկերական փոքրիկ բնդունելութիւն մը տարբեր այս Շաբաթ գիշեր: Կանխաւ յայտնեմ, որ հոս հայերը քիչուոր են, բայց քեզ սիրողները կ'ուզեն անպատճառ իրենց մէջ տեսնել հայութեան մեծագոյն երգիչը, գոնէ գիշեր մը: Ուրեմն պատասխանէ ինձ, որ... անպատճառ պիտի գան այս Շաբաթ գիշերուան համար, որպէսզի անոր համեմատ յայտարարեմ: Յայտնէ նաեւ, թէ որ ժամուն կը հասնիս, ցանկանալով, որպէսզի կայարանը ելլամ: Զանա՛, որ... գիրդ բնթեռնելի ելլայ՝ երկրամուրեան տեղի չտալու համար:*

*Եղբայրական համբոյրներով*

*Ե. ՍԵՒԱԿ*

⁂

Հայ դիւցազնները աշխարհակալներ էին կամ ասպետներ · նորերը, Եարճանեանի հերոսները, յեղափոխականներ են կամ առաքեալներ :

Երեւակայութիւնը Սիամանթոյի տաղանդին ամէնէն տիրական գիծն է : Ան իրերը եւ դէպքերը բոլորովին նոր եւ ինքնայատուկ ձեւով մը կը գունաւորէ եւ կը գունազարդէ : Կիկլոպ մըն է քերթողը · այն սարսափելի աչքը, զոր Աստուած իր լուսեղէն մատով բացած է ըղեղին վրայ · թէ՛ խոշորացոյց մըն է եւ թէ գեղադիտակ մը, որ ամէն բան կը տեսնէ հսկայական համեմատութեամբ : Երեւակայութեան միացած գաղափարականը՝ հռետորութիւն կը ծնի · երեւակայութեան միացած զգացումը կը ծնի վսեմը : Եարճանեանի արուեստը արդիւնք է այս երկու զուգաւորումներուն :

···Ան հզօր երեւակայութեան մը կատարն է՝ բեւեռուած փոքրիկ յուզումով մը · այդ բեկադրիչ յուզումը կարօտախտն է : Օ՛, Սիամանթոյի *կարօտախտը* : Այդ բառին մէջ է ամբողջ քերթողը · հոն է նաեւ հայ ցեղին ստեղծագործ կարողութիւնը : Հայ բանաստեղծութեան ոգին կարօտախտն է : Մեր երգը երգն է կռունկին, հառաչանք մը՝ դէպի թողլքուած հայրենի տունը, եւ հեւ ի հեւ թռիչք մը դէպի այն կորսուած կենցաղը, զոր կը կոչենք հայ ժողովուրդին փրկութիւնը :

Իբրեւ միտում, Սիամանթօ գրեց Ցեղափոխութեան Նարեկը եւ Յովհաննու Յայտնութիւնը : Հոգեւորականները բազմագոյն ծովուն ու լերան փոթորիկներուն մէջէն ընդնշմարել կարծեցին Եհովային լուսահեղ դէմքը · մեր քերթողը գրեթէ նոյնը ըրաւ : Արեան ծփանքներուն եւ հրդեհուող ցորեաններուն մէջէն հետապնդեց Յաղթանակին լուսաւոր իրանը : Տարբերութիւնը շրջանի եւ հաւատալիքի տարբերութիւն է · արուեստը եւ հանգամանքները նոյնն են, որ է ընդառաջ երթալ մեծ ու բաղձացուած Կարելիին, մերթ արշաւելով եւ մերթ ողբկոչելով : Իրապաշտ արուեստը աշխարհակալութիւնն է Սառյգին : իսկ խորհրդապաշտը՝ հրաւէրն է կարելիին : Եարճանեան անխոնջ հրաւիրեց զայն, եւ հրաւիրեց ամպրոպային շեփորով :

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Ըստ խմբագրութեանս նախապէս առած որոշումին, հայ գրականութեան երեք երախտաւորներուն ծննդեան 100ամեակին նուիրուած ներկայ բացառիկը պիտի ունենար մեր ամսագիրին սովորական ծաւալը, ուր մեծարուած դէմքերէն իւրաքանչիւրին պիտի յատկացուէր 25էն 30 էջ, բայց տունեալ սահմանիներուն մէջ մնալու մեր նիգերը զուր անցան եւ մա՛սնաւորաբար Սիամանթոյի բաժինը կրկնապատկուեցաւ մէկտեղուած նիւթերուն իսկ հարկադրանքով:

Այսուհանդերձ, Սիամանթոյի կեանքին, արուեստին ու գաղափարական աշխարհին վերաբերող մեզի ծանօթ հետաքրքրական մանրամասնութիւններուն ամբողջութիւնը դա՛բձեալ հնարաւոր չեղաւ ներկայացնել հոս: Նոյն ստիպման տակ զոհուեցանք նաեւ նախորդ էջերու կազմութեան առնն, անոնցմէ դուրս ձգելով Թէքէեանի ու Եսայեանի մասին մոռցուած կամ բոլորովին նոր այլ գիծեր, նամակներ, անտիպներ ու արժեւորման եզանակներ:

Բացառիկը լեցնող դէմքերը, ինչպէս ծանօթ է ամէնուն, ապրեցան հայ կեանքի վերջին հարիւրամեակի ամենաբարդ ժամանակահատուածներուն, քաղաքական ու ընկերային հուն ու խաչաձեւ թոհուբոհներու մէջ, յանախ իրե՛նք դառնալով այդ բարդ իրադրութեանց գլխաւոր դերակատարները, եւ այդ հանգամանքը պատճառ դարձաւ, որ անոնց մասին ստեղծուի վերաբերումներու նոյնքան բարդ գրականութիւն մը, ուր, աւելորդ է ըսել, գիրաք կը հրմշտկեն չափազանցեալ գնահատականները, ակնբախ շրջանցումները, մասնակին կարկառելու մոլութիւնը, լոելեայն սարքուած անտեսումներն ու ուրացումները:

Մտածելով, որ մեծարուած դէմքերուն նշմարտութիւնը առաւելագոյն չափով մը լոյսին հանելու մտքով մէկտեղուած, այլ դուրս մնացած այդ տուեալները, — մատնանշումները, նշդումներն ու բաղդատական եզրայանգումները զուրկ չեն շահեկանութենէ, «*Բագին*»ի հետագայ թիւերուն մէջ պարբերաբար պիտի ներկայացնենք առնուազն անոնց մէկ մասը:

Պիտի ներկայացնենք նոյնպէս արտասահմանի մեր աշխատակիցներուն այս առիթով պատրաստած գրութիւնները, որոնք, ծանօթ պայմաններուն հետեւանքով, ուշ հասան մեր ձեռքը:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ . . . . . Քրիստափոր եւ Սիամանթօ
ՍԻԱՄԱՆԹՕ . . . . . Հոգին ձայնը
» . . . . . Զոյգումին թափորը
Ն. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ . . . . . Սիամանթոյի մէկ ինքաբին պատմութիւնը
Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ . . . . . Ոգեկոչող ձայնը
Մ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ . . . . . Հանգիպեցայ իրեն
» » . . . . . Մայիս
Ս. ՍԱՐԳՍԵԱՆ . . . . . Խսահակեան եւ Սիամանթօ
ՊԱՐՈՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ . . . . . Սիամանթօ... Ադամանդեայ բանաստեղծ
Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ, Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ . Վկայութիւններ
ՍԻԱՄԱՆԹՕ . . . . . Սուրիս կայծերուն առջեւ
Խ. ԱՍՈՅԵԱՆ . . . . . Սիամանթօ
ՍԻԱՄԱՆԹՕ . . . . . Զաւարեանի հոգին
Ա. ԱՐՄԱՆ . . . . . Վշտի եւ յոյսի մեծ երգիչը
Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ . . . . . Վկայութիւններ
ՍԻԱՄԱՆԹՕ . . . . . Գիւտին փառքը
Մ. ՄԱՌԱՆԶԵԱՆ . . . . . Անձնական յուշ մը — Սիամանթօ
* * * . . . . . Անգիտական սաւառնումներ
Հ. Թ. . . . . Գրական վարպետութեան ճանապարհը
Ս. ՏԱՐՕՆՑԻ . . . . . Սիամանթօ
Գ. ՄԱՀԱՐԻ, Վ. ՆՈՐԵՆՑ . . . . Վկայութիւններ
Ն. ԶԱՐԵՆՑ . . . . . Սիամանթօ («Մահուան տեսիլ»)
Ս. ԱՂԱԲԱԲԵԱՆ, . . . . . Հաստատումներ
Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ . . . .
Ա. ԵՐԿԱԹ . . . . . Սիամանթօ
Ն. ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ . . . . . Սիամանթօ՝ ճամակներուն ընդմէջէն
ՍԻԱՄԱՆԹՕ . . . . . Սիրելի մայրիկս
» . . . . . Սիրելի Զապէլս
Ռ. ՍԵՒԱԿ . . . . . Սիրելի Սիամանթօ
Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ . . . . . Սիամանթօ
* * * . . . . . Նոթեր

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

| | |
|---|---|
| ԼԻԲԱՆԱՆ | 50 Լ. ՈՍԿԻ |
| ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ | 27 ՏՈԼԱՐ |
| ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ | 5 Լ. ՈՍԿԻ |

باكين

مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية

مدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ